

Mirko Đorđević

**NEGATIVNA
SVETOSAVSKA
PARALIPOMENA**

Priredivači:

Pavel Domonji i Ksenija Đorđević Léonard

VPA, Novi Sad, 2015.

Mirko Đorđević
NEGATIVNA SVETOSAVSKA PARALIPOMENA

Priređivači:

Pavel Domonji i Ksenija Đorđević Léonard

Izdavač:

Vojvođanska politikološka asocijacija (VPA), Novi Sad

Edicija:

P o l i t e j a

Knjiga 3

Urednik:

prof. dr Duško Radosavljević

Recenzetni:

prof. dr Boško Kovačević

prof. dr Duško Radosavljević

Lektor:

Bernarda Radosavljević

Priprema:

Andrej Palančanin

Likovno rešenje:

Gordana Vidanovski Đorđević

Tiraž:

200 primeraka

Prelom i štampa:

Tampograf, Novi Sad

Knjiga je objavljena zahvaljujući pomoći Pokrajinskog sekretarijata za kulturu i javno informisanje Vlade AP Vojvodine – Novi Sad

SADRŽAJ

PAVEL DOMONJI: Umesto uvoda	5
-----------------------------------	---

MIRKO ĐORĐEVIĆ:

NEGATIVNA SVETOSAVSKA PARALIPOMENA

Sumorna jesen patrijarha Pavla.....	11
Skica za jednu morfologiju ideja.....	21
Nedefinisano svetosavlje.....	29
Lik u pozadini ikonostasa.....	51
Svetitelj na čelu vučjeg čopora.....	61
Ratničko-patrijarhalno svetosavlje.....	71
Monistički kulturni obrazac.....	79
Svetosavlje u palanci.....	96
Svetosavska lira – i književna laž.....	101
Zatvoreni krug ideološkog obrasca.....	103

TREPERAVA SVETLOST MIRKA ĐORĐEVIĆA

BRANKO KUKIĆ: Čovek koji će doći.....	107
ZLATKO PAKOVIĆ: Nagrada je Mirko Đorđević.....	108
VLADIMIR ILIĆ: Hrišćanin etike odgovornosti.....	112
IVAN MILENKOVIĆ: Protiv banalnosti.....	115
SVETISLAV BASARA: Mirkovo preseljenje.....	119
SVETLANA LUKIĆ: Mirkov Isus.....	121
BOJAN TONČIĆ: Dobar čovek i mera ljudskosti.....	123
TEOFIL PANČIĆ: Sećanje na Mirka Đorđevića.....	125
DRAGAN BANJAC: Odlazak poslednjeg velikog erudite..	129
MILOŠ VASIĆ: Vapaj iz pustinje.....	132
PAVLE RAK: Dobar čovek.....	134
JAROSLAV PECNIK: Kršćanski buntovnik i(li) heretik....	138
BRANKO NOVAKOVIĆ: Glosa o Mirku Đorđeviću.....	144
TOMISLAV ŽIGMANOV: Odlazak Mirka Đorđevića.....	152
NEDIM SEJDINOVIĆ: Panker u crkvi.....	159
BOŠKO KOVAČEVIĆ: Mirko Đorđević – njim samim....	165

MILAN VUKOMANOVIĆ: Hrišćanski personalista, civilni intelektualac.....	169
FILIP DAVID: Smrt u prisustvu vlasti.....	177
NEBOJŠA POPOV: Bez spokoja u pokoj.....	181
LATINKA PEROVIĆ: Mirko Đorđević: s one strane zla..	187
PAVEL DOMONJI: Gle, kakav veličanstven vernik.....	191
MILE BABIĆ: Istinski kršćanin.....	198
DR ROMAN MIZ: U spomen na Mirka Đorđevića.....	200
ZLATOJE MARTINOV: Mirko Đorđević – hodajuća enciklopedija.....	202
DINKO GRUHONJIĆ: Naš čika Mirko.....	205

BIBLIOGRAFIJA MIRKA ĐORĐEVIĆA (izbor).....	211
---	------------

UMESTO UVODA

Pre nekoliko godina, sa Pavelom Šipickim Šagijem, posetio sam Mirka Đorđevića, u njegovoj kući u Šimanovcima. Jesenji dan, siv, suv i prohladan. Sedeli smo u toploj sobi i razgovarali, kao i mnogo puta do tada. U neko doba, Mirko je ustao, otišao u drugu sobu i vratio se sa plavom fasciklom u ruci. Pružio mi je fasciklu i rekao da na brzinu pogledam njen sadržaj. Otvorio sam je, pažnju mi je privukao naslov *Svetosavska paralipomena*. Listajući stranice, nailazio sam i na druge interesantne naslove – „Nedefinisano pravoslavlje“, „Lik u pozadini ikonostasa“, „Svetitelj na čelu vučjeg čopora“, „Svetosavska lira i književna laž“...

„Pišete novu knjigu“, upitao sam. „Ja radim, mladiću“, glasio je Mirkov odgovor. Zamolio sam ga da mi dozvoli, kada mi je već dao fasciklu, da je ponesem kući i na miru pročitam ono što je napisao. Samo se nasmejao i, okrenuvši se ka Šagiju, rekao: „Naš prijatelj misli da sam ja naivan. Kao da ja ne znam da će on, čim izađe iz kuće, otići u prvu fotokopirnicu i fotokopirati sve što se u fascikli nalazi“. Podigao je prst i nastavio u, njemu svojstvenom, šaljivom tonu: „Pod pretnjom najstrožih sankcija, strogo je zabranjeno da se rukopis iznosi iz kuće, umnožava i distribuira“. Zatim se uozbiljio i dodao: „Pišem o svetosavlju. Nisam još završio, a nije ni trenutak da se ovakvo štivo sada objavljuje“.

Gonjen znatizeljnom, pitao bih ga, s vremena na vreme, kako stoji stvar sa „Paralipomenom“ i gotovo svaki put dobijao isti odgovor: „Polako, što ste tako nestrpljivi? Pa, vreme se u crkvi meri vekovima“. „Možda u crkvi“, uzvraćao bih, „ali izvan nje vreme se meri znatno kraćim vremenskim jedinicama“. Tek, nisam krio svoju radoznalost, a ni Mirko nije menjao svoj odgovor.

To, međutim, ne znači da se nije bavio „Paralipomenom“. Kada sam, nakon njegove smrti, zahvaljujući predusretljivosti njegove supruge, dobio rukopis, video sam da je Mirko precrtao raniji naslov i rukom ispisao novi – *Negativna svetosavska paralipomena*. Napomene ispisane na marginama, brojne teze ispisane rukom i umetnute između stranica rukopisa, govore da mu se Mirko vraćao, da je radio na njemu, ali da, na žalost, nije uspeo i da ga završi.

Većinu onoga što je Mirko dopisivao rukom nisam uspeo da, prekucavajući tekst, odgonetnem. Pred čitaocima se, dakle, nalazi samo tekst što ga je Mirko otkucao na pisačkoj mašini. No, i takav, nezavršen, on će, verujem, čitaocima biti interesantan. To, dakako, ne znači da će se čitaoci i složiti sa svim stavovima i ocenama koji su u njemu izneti.

Uostalom, Mirkovi tekstovi ni ranije nisu čitaoce, slušaoce na predavanjima ili učesnike na tribinama, ostavljali ravnodušnim. Sećam se reakcije redakcijskih kolega, kada je u *Republici* objavljen njegov ogled „Povratak propovednika“. „Sramota je da se ovako piše o najumnijoj srpskoj glavi“, govorili su oni koji jedva da su išta pročitali od onoga što je Nikolaj Velimirović napisao. Od deset planiranih predavanja o srpskoj antimoderni u Novom Sadu održana su samo tri. Ciklus je prekinut nakon trećeg, i to Mirkovog predavanja o Nikolaju, jer je pretila opasnost da publika počne fizički da se obračunava sa predavačima i organizatorima.

Podsećam na ova dva detalja zbog toga što, pored ostalih, ukazuju na jedan od problema srbijanskog društva – nespремnost da kritički misli i o sebi, i o autoritetima, kako svetovnim, tako i verskim. Sa tom nespремnošću Mirko se neprestano suočavao. Bio je svestan da će kritika crkve i jerarhije – u društvu u kojem crkva, barem prema rezultatima javno-mnjenjskih istraživanja, uživa veliko poverenje – pre voditi nespоразumima i otporima, nego što će nailaziti na razumevanje i prihvatanje.

Mirkova kritika, međutim, nije bila izraz zlovolje, nego logična i sasvim očekivana reakcija na pretvaranje crkve u moćnu silu željnu privilegija i uticaja na društvena zbivanja. Drugačiji od kritičkog odnosa se nije ni mogao očekivati od čoveka koji misiju crkve nije prepoznao u širenju nekakvog svetosavskog nacionalizma, nego u evangelizaciji, u svedočenju Hristovog nauka u kome, prema glasovitoj izreci apostola Pavla, „nema više ni Judena, ni Grka...“. Treba li dodati – ni Srba!? U ovome je Mirko bio posve jasan i nedvosmislen – hrišćanskom univerzalizmu protivan je svaki nacionalizam. Svaki, pa i onaj koji (bi) se krstio imenom sv. Save.

Da Mirko nije spadao među ljude koji „pozlaćuju legendu“, nego među one koji, sloj po sloj, skidaju pozlatu, govori i prvi od tri dela ove publikacije. U prvom delu je *Negativna svetosavska paralipomena*. Dva, od ukupno deset eseja koji je čine, Mirko je tek počeo da piše. Teze koje je otkucao na mašini i kasnije dopisivao rukom, nije stigao da razvije i uobliči u tekstualnu i smisaonu celinu. Pažljiviji čitaoci će primetiti da su rečenice na početku prvog eseja preuzete iz jednog ranije napisanog, znatno kraćeg Mirkovog članka. Pre petnaest godina, u dodatku „Pečat“ dnevnog lista *Danas*, Mirko je objavio članak pod naslovom „Nedefinisano svetosavlje“. U ovoj publikaciji je, pod istim naslovom, esej sadržajno dublji u zahvatu i obimniji u izvođenju u odnosu na članak koji mu je predhodio.

U drugom delu publikacije su prigodni tekstovi koji su u raznim medijima – *Republici*, *Danasu*, *Novom listu*, *Vremenu*, *Novoj misli*, *Pobedi* i zborniku *Jukić*, odnosno portalima „Peščanik“ i „Autonomija“, objavljeni povodom Mirkove smrti. U ovom delu su i tekstualizovana izlaganja sa dva skupa organizovana u Beogradu i Novom Sadu, Mirku u čast. Napokon, u ovaj drugi deo uvršteni su i prilozi Ivana Milenkovića, Vladimira Ilića i Romana Miza, Mirkovih poznanika i poštovalaca, koji su napisani na molbu priređivača publikacije.

Treći deo čini izabrana bibliografija. U odnosu na bibliografiju objavljenu u Mirkovoj knjizi *Kišobran patrijarha Pavla*, ova se razlikuje u broju autorskih dela. Ako ne u bibliografiji, onda bi, barem, u ovoj uvodnoj napomeni trebalo zabeležiti da je Mirko napisao i knjigu – reč je o njegovoj doktorskoj radnji – *Ćutljivi Bog - Književna misao Lava Šestova*. Knjiga, na žalost, nije objavljena, jer je Mirko odustao od doktorata.

U priređivanju ove publikacije uživao sam podršku Mirkovih i mojih prijatelja i kolega. Želim posebno da se zahvalim Mirjani Đorđević i Kseniji Đorđević Léonard, Mirkovoj supruzi i kćeri, te Dušku Radosavljeviću. Bez njihove predusretljivosti, nesebične pomoći i agilnosti put ove publikacije do čitalaca bio bi znatno duži i teži.

Verujem da će raznovrsno Mirkovo spisateljsko i prevodilačko delo privući pažnju budućih istraživača, te da će oni i u ovoj publikaciji naći predmet vredan spoznajnog interesovanja.

Ne mogu a da (se) na kraju ne podsetim da je Hana Arent u knjizi *Ljudi u mračnim vremenima* napisala da „i u najmračnijim vremenima mi imamo pravo da očekujemo neko osvetljenje... ono može manje da potiče od teorija i ideja nego od nesigurne, treperave i često slabe svetlosti koju neki muškarci i žene u svojim životima i delima zrače pod bilo kakvim okolnostima i prosipaju u okvirima datog im vremena na ovom svetu“.

Za sve nas, koji smo poznavali Mirka, čitali njegove knjige, slušali njegova izlaganja, družili se i sedeli sa njim na klupi u dvorištu, Mirko je bio upravo to – treperava svetlost.

Pavel Domonji

Mirko Đorđević

NEGATIVNA SVETOSAVSKA PARALIPOMENA

SUMORNA JESEN PATRIJARHA PAVLA

Onaj ko bude pisao biografiju i opisivao pedeset i petog prvosveštenika na tronu sv. Save g. Pavla – jedini je među pravoslavnim patrijarsima danas o čijem liku i delu ozbiljnije monografije nema – naći će se pred zaista teškim poslom. Njegov dolazak na čelo SPC bukvalno se poklapa sa početkom jedne od najmučnijih decenija u našoj novijoj istoriji. Tu deceniju istraživači su već označili kao doba „našeg nesporazuma s modernitetom“, a neki čak govore o vremenu „još jednog našeg bekstva iz istorije“. Može se to reći i manje svečanim stilom, ali ostaje činjenica da su to bile godine u kojima je vladao balkanski bog Mars umesto hrišćanskog boga ljubavi. Ostaće zapamćeno mnogo toga što je patrijarh Pavle kao čovek i prvosveštenik učinio, a naravno i ono što nije, a mogao je. On je opominjao da budemo ljudi „jer Bog nas gleda“, govorio je javno i pisao da neće „ni najmanju, a ne veliku Srbiju po cenu zločina“, podsećao je da u državi koja je otadžbina, mač ide samo do granica, a tek u imperiji, koja se mačem i osvajanjem gradi, mač ide dokle sila može. Jasno je naglašavao – i to u mnogo navrata – da u modernim vremenima Crkva ne može upravljati državom, kao što ni država ne može upravljati Crkvom, ali njegov glas nije dopirao do moćnika i ratovođa, pa ni do ušiju braće arhijereja u tim mračnim vremenima. Vernici ga rado primaju i slušaju, ali su ga i u Sinodu i u Saboru često dezavuisali, pa i ponižavali, i to javno. Godine 1995. – u vreme Dejtona – grupa za pritisak koju su činile neke uticajne vladike je nameravala da mu podnese ostavku koju je trebalo samo da potpiše. Bilo kako bilo, ne može se sporiti da je hrabro nosio svoj krst.

(nedostaje deo teksta)

...svetosavlje je ostajalo maglovit pojam. Ako je to „srpska ideja“ ne bi trebalo gubiti iz vida da Srbi imaju ne jednu ideju, i kakva god ona bila, ta ideja nije jedna, niti po prirodi stvari to može biti. Ako je to „naša večna duhovna vertikala“, nije jasno gde se ona i kako – te posebno čime – odvaja od nekakve horizontalne istorije, života i kulture jednog naroda. Ostaje neka tajanstvena paradigma, pri čemu nije jasno šta je u njoj pravi i realni znak. Pominje se svetosavlje i kao kulturni obrazac, ali ako je obrazac po prirodi pluralan, nije jasno kako bi svetosavlje bilo obrazac koji stoji izvan vremena i prostora. Tako se paradigma na svoj način zaustavila u vremenu i prostoru. Svetosavlje se tako približava pojmovima kakvi su Kosovo i Kosovska bitka, uz još čitavo obilje sličnih koji se, uostalom, spliću u jednu celinu. Svetosavlje je nešto važnije dakle i od sv. Save i od istorije, i tako se drži u nekoj panorami ideja, iako nije definisano.

Taj se problem može objašnjavati samo u znaku specifičnog ideološkog erosa koji ukida svaku mogućnost racionalnog objašnjenja. Tu se egzaltacija etno-nacionalnog i metafora najsrećnije slažu. Neki primeri su zaista neobični – u njihovoj senci stoji i zagonetno svetosavlje – i njihovi autori su, barem u tome, sasvim jasni. Opsenjeni snagom erosa, oni ne mare za bilo kakav sistem dokaza, i odvajaju se od istorije sasvim lagano.

Svi znaju šta je svetosavlje i niko ne zna šta je to – i u tome nema paradoksa.

Kada se pojmovi kakvi su Kosovo – „Vidovdanska etika“ – poraz na Kosovu 1389. i objašnjenje da je to biranje „carstva nebeskog“

spoje, a spojeni jedino i funkcionišu, onda snaga ideološkog erosa pulsira snažno, ali ukida svaku mogućnost racionalizacije, odnosno nekog objašnjenja pojma o kojem je reč. Logika takvih „tumačenja“ izvire iz pomenutog ideološkog erosa. „Kosovo je ona teritorija – kaže egzaltirano poznati pesnik – koju je stvorila poezija i odreći se nje znači odreći se sebe, jer je na Kosovu poezija pobedila istinu“. U magmi ovakvih metafora nema nekog izgleda da se racionalno sudi ni o Kosovu, ni o svetosavlju, jer je „Vidovdanska etika“ izvedena iz dva izvora: jedan je epska pesma čija „istina“ i u modernom pesničkom iskazu ostaje, a drugi je puls ideološkog erosa koji se ne pokorava racionalnom suđenju. Da bi se svetosavlje nekako objasnilo i nešto značilo u panorami ideja valjalo bi se osloboditi ovih i sličnih ideoloških klišeja. Ideološki eros međutim – već po svojoj božanskoj prirodi – ne dozvoljava iskakanje iz tog polja. Ako pesnici ne razlikuju istorijsku i pesničku istinu, u tome neke logike ima – ako bi se poezija poklapala sa istorijskom istinom, poezije ne bi bilo. Ali kada se nastoji da se istorija svede na pesničku istinu onda nema ni istorije, ni poezije. Sa svetosavljem je problem upravo u tome, i stoga se i ne zna šta je to svetosavlje. Šest stotina i četrnaest godina nakon Kosovske bitke, jedan istaknuti teolog – vladika A. Jevtić – ovako razmišlja o čitavom spletu takvih pojmova. „Od srpskog stradanja na Kosovu prošlo je šeststotina četrnaest godina, ali i velike pobeđe krsta i vaskrsa. Stradao je sveti mučenik Vid – po kome ovaj dan i nosi ime – ali su Srbi na ovaj dan progledali na putu za carstvo zemaljsko i nebesko“. Iskaz je, vidi se, teološki semantizovan i obojen nacionalnom patetikom, ali celina njegovog značenja stoji u znaku ideološkog erosa i to nije teško dokazati – tako se postupa inače i sa drugim pojmovima, a posebno sa svetosavljem. Oni dobijaju ulogu sočiva koje sabire u sebi neke „energije“, a izvorište je u erosu ideološkog tipa. Najpre neke činjenice

koje su morale odstupiti u ovakvom pristupu, odnosno koje su se izgubile pod dahom erosa koji je ideološki svesno funkcionalizovan. Sve je svedeno na *vidovdan*, a to je još jedan pojam koji je izveden iz ideološke matrice, ali se tu stvari komplikuju i „rešenje“ se daje samo ako se prihvati da je prostor pesničke imaginacije realniji od istorijskog prostora. Tako biva i sa likovima. Drugim rečima, nema zabune – o svetosavlju se govori i u vezi sa sv. Savom i bez ikakve veze sa njim. Tako je i ovde u iskazu poznatog teologa. Pravoslavna tradicija ne poznaje takvog mučenika po imenu Vid, a u katoličkoj tradiciji se mučenik Vid pominje, ali nema veze sa Kosovom i vidovdanom.

Teško je poverovati da ugledni teolog ne zna za činjenice koje su danas svima poznate, odnosno da je Vid drevno pagansko božanstvo koje je „nepoznato pravoslavnoj tradiciji“. Toga dana Crkva slavi sv. proroka Amosa koji je bio slava kneza Lazara. Po svoj prilici je impuls boga Erosa bio snažniji od činjenica koje ističe i *Pravoslavna enciklopedija* u posebnoj odrednici. Druge su činjenice nešto što još većma zbunjuje. Naime, u knjizi M. Popovića – *Vidovdan i časni krst* – problem je istražen i objašnjen još bolje. Do samog kraja XIX veka, Crkva se držala drugog principa. Naime, Crkva je branila slavljenje vidovdana „jer taj dan ne samo da nije uvršten među praznične dane, nego ni spomena o tom danu nema, dakle zapovedni praznik nije“. Tek nakon Kumanovske bitke, ovaj je dan upisan „crvenim slovom“ u kalendar i razlozi su jasni. Ono što nije jasno jeste da se i danas – godine 2003. – pesnička i legendarna istina uzima kao istorijska istina. Razlozi su u snazi i dahu pomenutog ideološkog erosa – to je postupak na svoj način karakterističan.

Ova ideološko-politička matrica pokriva pojmove koje smo pomenuli, a među njima je i svetosavlje.

Po svemu sudeći, i svetosavlje ostaje neki takav pojam koji nije jednostavno racionalizovati. On nije izveden iz imena kako se „izmi“ izvode nego je u pitanju složenica, ali je najveća nevolja u tome što je teško reći šta bi sve taj pojam mogao da obuhvati. To ne predstavlja problem pomenutom teologu, jer je on načinio izbor iz svog ideološkog ugla – iskrivljena svest je njemu bitna u svemu, bez obzira na to koliko je postradala sama istina i koliko su zanemarene elementarne činjenice o pojmovima koji se grupišu u krugu famozne „vidovdanske etike“. Time se objašnjava ono što smo pomenuli – da svi znaju šta je svetosavlje i, istovremeno, niko jasno ne artikuliše šta je to. Krug takvih pojmova je širok. Sa svetosavljem je on otvoren i jednako se širi u znaku ideološkog erosa. Drugim rečima, i rodoljubiva fraza, i iskaz istoričara, i pesnička metafora – te sasvim slobodna esejistička varijacija – obeleženi su pečatom takvog zanosa. To se ponavlja u određenim periodima po zakonu ponavljanja takve ideološke matrice.

Ovako hipostazirani pojmovi iz kruga kosovskog mita – svetosavlje posebno – dobijaju konture neke večne ideje, u cilju otkrivanja isto tako večne paradigme. Nevolja je u tome što se paradigme takve vrste mogu naći i ideološki trajati, ali se ne mogu pojmovno racionalizovati kao određena ideja – i ne prepoznaju se lako u nekoj jasnije koncipiranoj panorami ideja i idejnih koncepata. To se najbolje vidi na primeru tumačenja lika i dela sv. Save i svetosavlja koje se na najrazličitije načine iz toga dela izvodi. Jedna slobodna varijacija pesnika M. Bečkovića o tome rečito govori – „Tako je osamnaestogodišnji sv. Sava poginuo u drugom svetskom ratu i to na onoj strani koja je poražena“. U prostoru pesničke imaginacije

– poruka je poznatog pesnika – sv. Sava sa svojim delom ne stoji u pozitivnoj tradiciji, iako pesnik nije imao nameru da to naglašava. Bilo kako bilo, stvari tako stoje. Jedno usko ideološki koncipirano svetosavlje stoji zaista po strani od određenih tokova istorije i nikako se ne uklapa u pozitivnu tradiciju. Po sebi se razume da sv. Savu u svom i u potonjim vremenima ne treba vezivati za svako svetosavlje, ali je ovde, u ovakvom viđenju stvari, svetosavlje gotovo zbirna imenica za jednu tradiciju. Moglo bi se pomisliti da je pesnikov iskaz primer reči koja ne obavezuje, ali ni tu stvari ne stoje sasvim tako. Sužena ideološka svest zaista ne može da ponudi drugu sliku, osim one iskrivljene. Ako se svetosavlje izvede neposredno iz sv. Save – što se čini – otvaraju se druga, nimalo jednostavna, pitanja. Najpre – je li u vreme sv. Save nečeg sličnog bilo, a potom – gde stoji lik koji nas gleda iz ikonostasa, kako ga razumeti u autentičnom istorijskom kontekstu i kako ga vezivati ili odvajati od svetosavlja kao ideološkog obrasca. U jednom momentu se čini da je u pitanju mrtva paradigma – jedna hipostazirana ideja – u drugom, pak, da je po sredi živa tradicija ili deo te tradicije. Oni koji ostaju verni ideološkom obrascu su sasvim jasni – „I danas svoj opstanak vidimo u što vernijem sledovanju sv. Savi“ stoji u jednom eseju-uvodniku poznatog glasila Crkve *Sveti knez Lazar* iz 2003. Tu je paradigma sačuvana i ne podleže nikakvom kritičkom prosuđivanju. Dalje sledi tipičan panegirik. „Van njegovog puta sve je drugo stranputica – kaže se dalje – van njegovog duha sve drugo su zlodusi, van njegove prosvete sve drugo je mračnjaštvo“. Ovakav iskaz o sv. Savi ne govori mnogo, ali govori o nekom i nekakvom svetosavlju i predstavlja neku vrstu ideološkog programa. U stilu panegirika i zaključak je jasan – „On prevazilazi svaku reč ljudsku, on je širi od svake misli ljudske“. Pada u oči da takvih ocena nema ni u delima savremenika sv. Save, odnosno ako nečeg sličnog ima u hagiografijama

to je u kontekstu vremena razumljivo. Ovde je ulogu igrao pominjani ideološki eros koji sasvim zasenjuje um i razum i od lika i dela gradi jednu paradigmu koja ostaje u nekakvom svetu ideja, ali u istorijskoj realnosti nikako – osim kao ideološki obrazac do čega je piscima ovakvih pohvala i stalo.

U znaku ideološkog erosa stoje i sudovi o sv. Savi i svako poimanje nekog svetosavlja kao ideologije.

Pomenuti pisac programskog uvodnika u uticajnom crkvenom glasilu ne može da odgovori na pitanje o tome šta je to svetosavlje, ali mu to ne smeta da izloži ideološki program. To je moguće samo u senci večnog ideološkog erosa, drugačije nikako. „Našoj omladini koja luta od zapadnog novoverstva – kaže on – do istočnih gurua, tražeći svoje duhovno jezgro, daleko je poznatiji hinduizam nego li svetosavlje“. Nema dokaza da mi imamo neku tradiciju poznavanja ili neke recepcije hinduizma – pomodarstva u našoj sredini kao i drugde ima – ali se ne vidi ni šta je to svetosavlje koje se podiže na nivo intelektualne paradigme. Ono što se nudi je neki obrazac koji je – to je osnovni problem – nedorađen tokom vekova i koji je do danas ostao nedorađen. „Danas smo se upregli – nastavlja ideolog – sa zapadnjacima u isti jaram“. I to je znak otpadanja od svetosavlja, ali i u ovakvom iskazu ono najbitnije nije jasno. Mi jesmo u krugu jedne civilizacije za koju se priznaje da je naša i zapadnjačka, ali se svetosavlje vidi – to je jasno – kao nešto što nadilazi i Istok i Zapad, što nije često u razmišljanjima o sv. Savi i svetosavlju. Obično se smatra da je sv. Sava iznad Istoka i Zapada, ili „između“, ali se u novije vreme polazišta mešaju. To bi bio neki univerzalni model iako je po svojoj prirodi naš – i tu se zabune oko svetosavlja zgušnjavaju u magmu.

Pitanja koja se otvaraju su brojna i nimalo jednostavna koliko god se to činilo drugačije.

Svetosavlje je ideja izvedena iz dela sv. Save ili na osnovu onoga što je u njegovom delu neka vrsta idejnog fonda, ali to bi podrazumevalo da je sv. Sava tvorac svetosavske ideje. To nije slučaj, jer u delu sv. Save i u njegovom vremenu takvog idejnog koncepta nema, a sam izraz je nastao tridesetih godina XX veka. Svetosavlje je naša srpska ideja i naš znak raspoznavanja, ili je pak – univerzalna ideja. Te se protivurečnosti ne mogu lako razrešiti, a skoro nikako ako se ostane pod pečatom ideološkog erosa koji zasenjuje svako kritičko ispitivanje i razmišljanje o takvoj ideji. Ili je svetosavlje ideja i ako jeste, onda se ono u svakom slučaju može tražiti u sistemu ideja nacionalne kulture i u nekakvoj panorami ideja. Lako se opaža, međutim, da se ono ne poima kao uobičajena ideja ili kulturni koncept – ideološko vrednovanje je jednoznačno i ne nudi mogućnosti da se jedna ideja analizira. Ideološki obrasci se, naravno, mogu izdvajati i objašnjavati, ali oni poseduju još jednu karakteristiku. Naime, oni se pomeraju iz vremena u vreme i u svakom vremenu se prilagođavaju imperativima tog vremena. Tako svetosavlje tridesetih godina nije isto što i svetosavlje godine 2003. što će reći ideja se funkcionalizuje i upotrebljava. Stoga su teškoće oko određivanja ove ideje – i njenog izdvajanja – zaista brojne. Ideološki obrasci su upotrebljivi, ali se ne podaju racionalizaciji. To je slučaj sa svetosavljem koje se mora posmatrati istorijski, odnosno mora se govoriti o problemu svetosavlja u krugu jedne morfologije ideja. I ako se uzme kao nekakva večna paradigma mnogo se ne menja – i paradigme imaju svoj „sadržaj“ koji se može racionalizovati, jer su po svojoj prirodi reperi za tumačenje vremena i ideja u vremenu. Ako se pojam paradigma uzme u smislu uzorka ili modela, te obrasca, onda se valja prisetiti makar ukratko smisla tog pojma kod Platona ili u krugu platonističke tradicije – to je večna ideja u svetu ideja koja je stvarnija od realnih predmeta koji su samo odraz koji postoji ili prilična slika prema pra-slici koja je večna i nepromenljiva. U hrišćanskoj

tradiciji – posebno u pravoslavnoj – tako se shvataju *žitija* svetaca i mučenika. U njima se daje ne stvarno u uobičajenom smislu reči, već ono iz paradigme. To je sada pitanje žanra-modela u proznom izrazu i suvišno je u žitijima i hagiografijama tražiti neku stvarnost. Sve je dato u znaku modela i obrasca i u tom znaku ih i treba čitati. Problem nije jednostavan – nisu ućeni monasi kakvi su bili Domentijan ili Teodosije bili ljudi koji ne znaju da se iz sasušenih kostiju ljudskih ne mogu širiti, pa i penušati, mirisi koji opijaju dahom svežine – setimo se opisa svetih moštiju kod kralja S. Prvovenčanog – već su svoje kazivanje oblikovali prema paradigmi svetosti za koju su verovali da se i realno može dostići. Ono što čitamo kod sv. Save o moštima njegovog oca S. Nemanje samo se tako može posmatrati. To je stvar žanra, rećeno jednostavnije, ili večnog modela. Sasvim drugaćije stoje stvari u istorijskom ili kulturološkom pristupu i tu se mora primeniti jedan drugi postupak ili metod koji, takođe, dugujemo starim Grcima. Reć je o postupku koji se zove paradijastola – celina se mora rastaviti na delove, makar uslovno, kako bi se mogla razumeti. Ovaj drugi postupak je neminovan u društvenim naukama – nauci uopšte – i onda stvari, naravno, izgledaju sasvim drugaćije. Kod tumaćenja lika i dela sv. Save, polazi se od sistema paradigme i sve se prihvata tako kako je, odnosno veruje se da je sve tako i bilo i da tako mora biti i danas. Naravno, u svesti vernika koja je „sužena“ do paradigme to je moguće, ali istorijski pristup već upućuje na nešto sasvim drugo i tu se ne menja samo ugao posmatranja, već i jedna metodologija.

Da je to tako vidi se – i to je posebno zanimljivo – ne samo u tumaćenju i čitanju *žitija* i hagiografija, već i u tumaćenju svetosavlja.

Tu se, izgleda, ideološki eros najbolje i iskazuje, i samo se pod njegovim pečatom mogu ovako tumačiti vidovi svetosavlja kao ideje koja nesumnjivo postoji. Lako se može opaziti jedan niz nespornih činjenica o kojima smo naveli iskaze koji ih ilustruju. Svetosavlje nije

izvedeno iz istorijskog sv. Save ili je to samo delimično – kao određena državna ideologija, ali je u suštini viđeno kao nešto što se iščitava iz večne i nepromenljive paradigme. Ako smo kod paradigme to bi po sebi pretpostavljalo smislono da je sv. Sava imao jednu večnu ideju što nije bio slučaj. Uvid u delo i osvrt na vreme pokazuju nešto drugo. Tumači svetosavlja nisu našli ništa slično kod sv. Save, već su pošli po logici paradigme i ostali su kod paradigme. Tu je smisao onoga što smo nazvali ideološki eros. Osim toga – i u istoriji i u društvenim naukama – postoje žive i mrtve paradigme. Živa paradigma u istorijskom smislu je realno nasleđe u kulturi, a mrtva je – ono što se iz pobuda ideološkog erosa izvodi iz erosa samog i tako se hipostazira. Još jednostavnije – ako se društveni sistem u svom najidealnijem biću izvodi ili svodi na obrazac iz vremena sv. Save to je primer mrtve paradigme, jer društveno-istorijske okolnosti našeg vremena i XIII veka nikako nisu iste. Ako je nama sv. Sava sve kako ideolozi svetosavlja kažu i tumače, onda se to kosi sa realijama koje se mogu rekonstruisati relativno lako. Tu je veliki problem svakog svetosavlja, jer nam nudi mrtvu paradigmu. Ako je sv. Sava sa svojim delom širi od svake ljudske misli, on više nije realan lik jednog vremena, već paradigma koja večno važi. Stoga su tumači svetosavlja i ostali zarobljenici ideološkog erosa, jer se ne upuštaju u vreme i istorijski prostor.

Prvi posao, onaj o istorijskom liku, obavila je istorijsko-filološka nauka i to se nastavlja i danas.

Drugo je sfera ideološkog erosa koji hipostazira jednu ideju, a to se čini sa svetosavljem, pa je u najboljem slučaju svetosavlje neka vrsta okvira-rama u koji svako vreme umeće svoju „sliku“. Da bi se načinio neki korak u poimanju svetosavlja – u svim vidovima u kojima se ono javlja – valja ga smestiti u okvire uvek moguće morfologije ideja, a ta morfologija nesumnjivo postoji.

SKICA ZA JEDNU MORFOLOGIJU IDEJA

Sintagme kakve su „naša večna paradigma“ ili *duhovna vertikalna*, koja stoji i u istorijskom vremenu i izvan tog vremena, nastale u znaku pomenutog ideološkog erosa, ne znače mnogo. Sam pojam paradigma se, uostalom, javlja i u svom širem, izvornom, značenju i u svom užem značenju shvaćen kao primer i ništa više. Ako se pojam uzima u onoj platonističkoj i svetoatačkoj tradiciji, on je večni nepromenljivi znak, negde u svetu ideja, i po njemu se ravna stvarnost. U jednom, pak, istorijsko-sociološkom pristupu, a to je ovde slučaj, stvari stoje mnogo jednostavnije – u smislu jedne takve metodologije moraju se posmatrati svetosavlje i oblici, odnosno iskazivanje jedne ideje u njenom razvoju, a to je već sfera morfologije ideja. Među oblicima se relativno lako raspoznaju oni najvažniji. U prvom redu, to bi bilo neko pretpostavljeno svetosavlje iz vremena XII veka, ako se jedna etatistička ideologija može tako označiti, budući da u svom vremenu nije tako označavana. Kod sv. Save i njegovih savremenika nema pomena o nekoj takvoj ideji. Uslovno rečeno, nešto slično ipak postoji, jer u crkvenim službama traje, kao što traje u jednom kultu i van Crkve i to vekovima – sve do danas. Drugim rečima, u morfologiji ideja nije svetosavlje iz vremena sv. Save bitno – to je posebno poglavlje o čoveku i vremenu.

Istraživači – koji su se samom idejom manje bavili – na najvažnije pitanje o vremenu i prostoru uglavnom su odgovorili. U vreme kada se ideja javila – godine 1935. sa časopisom *Svetosavlje* – problem je bio drugačije postavljen. Već u šestom broju časopisa, V. Vujić ističe da se u vremenu i prostoru XX veka već naziru „konture svetosavke ideologije“. Tu je ono što je za morfologiju ideja najbitnije.

U jednom novijem istraživanju kakvo je ponudio estetičar M. Lazić – *Srpska kulturna estetika XIII veka* – srećemo valjane naznake problema svetosavlja kao ideje, odnosno određene ideologije. „Srpska kultura XIII veka – ističe se na početku ovog razmatranja – predstavlja epohu gde formirani modeli duge hrišćanske i romejske srednjovekovne kulture postaju obrasci, ali i duhovni energijski potencijal adaptacije dotadašnje stare paganske i rađanja nove pravoslavne varijante duhovnih vrednosti i estetičkih shvatanja“. To je krug koji se u svakom razmatranju o sv. Savi i njegovom delu uvek nanovo otvara. Taj krug nije nepoznat. On je na svoj način u istoriji zatvoren. Religiozna doktrina je bila „opterećena nacionalnim patosom“, i to je dovelo do neke „patologije“ što se odnosi na usko shvaćenu ideju koja se iz srednjeg veka izvodila. Tako je ta srednjovekovna misao-ideologija „izgubila neophodan udeo u formiranju savremene kulture“. Ako su ova zapažanja tačna – a jesu tačna – valja naglasiti da za to nije nikako „kriv“ sv. Sava, ali je nešto sasvim drugo svetosavlje kao ideja i o tome je i reč i u ovoj skici. Kulturni model koji sv. Sava stvara ostaje komponenta naše kulture i njegove energije nisu sasvim presahle. Sa svetosavljem stvari stoje sasvim drugačije. Moderna srpska kultura se ne prepoznaje u tom srednjovekovnom obrascu, a ideja je dovela sebe zaista do patološkog oblika. Sv. Sava i neko svetosavlje se dovode u vezu, ta veza na svoj način postoji, ali se sv. Sava i svetosavlje ne mogu jednostavno poistovetiti. Ideja se danas manifestuje u svom deformisanom obliku.

Kako je došlo do recepcije ideja iz vremena srednjeg veka i ideja sv. Save u morfologiji ideja je čitav niz otvorenih krugova.

U svakom pristupu svetosavlju sv. Sava će biti nezaobilazan, ali to nije novo – pitanje je kako je nastala ideja koju danas imenujemo svetosavlje i kako se ona oblikovala sve do danas. Jedno je dakle istorija

ideja, a drugo jedan složen proces morfologije te iste ideje i stoga će u jednom istorijsko-sociološkom pristupu ideji svetosavlja sam sv. Sava na svoj način biti istovremeno nezaobilazan, ali i „po strani“. U svakom slučaju, u morfologiji će u prvom planu biti ono što je nazvano „patologija ideje“ i njeno prisustvo u srpskoj kulturi. U srednjem veku je normalno funkcionisao jedan koncept društva, jer imamo „hrišćanski svet“ u smislu feudalnog sistema u evropskim razmerama. U modernim vremenima tog hrišćanskog društva nema i stoga je moderno društvo nametnulo „velika iskušenja“ koja se ovde vide u recepciji ideja sv. Save koja se iskazala kao neko svetosavlje. Tu je posebno važno upozorenje jednog pravoslavnog mislioca i poznatog vizantologa J. Majendorfa – *Orthodoxy in the Contemporary World* – koje nam najbolje objašnjava bitan momenat u morfologiji ideje svetosavlja. Nije problem u tome šta dugujemo Crkvi i sv. Savi već u svetosavlju – Crkvi dugujemo kulturu, pismenost i čuvanje svesti o narodu i državi i to u vremenima kada ni jednog ni drugog nije bilo. Sa svetosavljem stvari stoje drugačije i tu je poznati vizantolog otvorio problem bitan za morfologiju ideja. „Nove nacije na Balkanu – kaže J. Majendorf – su u celini za sve dužne i sve duguju pravoslavlju u očuvanju svojih duhovnih tekovina pod otomanskim jarmom – svoje duhovne kulture – ali one su svoju političku nezavisnost stekle u atmosferi sekularizovanoga romantizma koji nije plod pravoslavne Vizantije, već francuske revolucije“. Slobodnije rečeno, nesporazumi oko sv. Save su jedno, a nesporazumi u vezi sa svetosavljem nešto drugo. Naši nesporazumi oko svetosavlja su počeli, dakle, mnogo ranije od tridesetih godina XX veka, počeli su sa vekom Prosvete. Sv. Sava stoji i ostaje u svom vremenu i razgovor o njemu je jedno – drugo je svetosavlje. Onako kako se ideja formirala i kako je tekao proces recepcije imamo u morfologiji zaista zanimljivu putanju patologije jedne ideje sve do momenta kada se ona

objavljuje pod imenom svetosavlja, a to su tridesete godine XX veka u Beogradu. J. Majendorf je ukazao još na nešto – ideologija deformiše ideje, odnosno funkcionalizuje ih na svoj način. Ako se svetosavlje – makar se govorilo o samom sv. Savi – nudi kao večni i nepromenljivi obrazac, ostaju problemi na koje je poznati vizantolog ukazao.

Sv. Sava je čovek XIII veka i njegove su ideje ideje veka, a ne nepromenljiva paradigma.

U istoriji ideja svetosavlje se uglavnom lako prepoznaje, jer je njegova istorija od 30-tih godina XX veka, sve ostalo je neka vrsta „vraćanja“ nazad sv. Savi ili napred do savremenog doba, kada se ono popunjava novim sadržajima, uglavnom po principu ideološkog erosa. V. Vujić je jasno odredio smisao tog ideološkog obrasca. U morfologiji ideja stvari stoje sasvim drugačije. Paradigma je u sferi večnih ideja. Stoga je praćenje tih ideoloških obrazaca, odnosno svetosavlja i oblika poseban posao. Neki su primeri zaista rečiti. Istorija ideja podrazumeva kontinuitet i hronologiju, a u morfologiji imamo nešto slično, ali sa određenim nepravilnostima, a one se vide u pomenutom „vraćanju“ oblika na paradigmu. U istoriji ideja raspoznajemo, recimo, stare ideje za novo doba i obrnuto – nove ideje koje služe za valorizovanje minulih vremena. Jednako nije sporan sv. Sava već u određenom smislu svetosavlje. Sa svojim shvatanjem države i društva, sv. Sava se ne razlikuje mnogo od svojih savremenika – to je organicizam karakterističan za srednji vek. U nekim programskim dokumentima takvo svetosavlje se jasno određuje u vizuri srednjega veka kao da moderno srpsko društvo nije prošlo ono što su prošla evropska društva nakon francuske revolucije, a to je dva veka sekularizacije i velika drama ateizacije. U zborniku *Srpske organske studije* – imamo jedno takvo svetosavlje o kojem se mora govoriti. Po oceni ideologa, tragedija Srba započinje sa francuskom revolucijom koja je svojim idejama

„razorila organsko, svetosavsko narodnosno biće našeg naroda“. To se može prema tom svetosavskom obrascu nadoknaditi samo jednom trijadom „monarhija, svetosavlje i patrijarhalna zadruga“. Tako se otkriva prednost „zatvorene zajednice“ koja bi bila u duhu tako shvaćenog svetosavlja. Takvu zajednicu autor vidi u predkumanovskoj Srbiji koja je nestala 1918. godine „sa svim svojim nacionalnim i državnim patrijarhalnim demokratskim idejama i vrednostima“. Tako se promovise „zajednička svest kao jedan viši oblik svesti nego što je svest pojedinačna“. Ovakva se matrica izvodi iz srednjega veka i možemo je naći u srednjem veku. Ideološki obrazac je jasan. Nema misli koja se obznanjuje iz individualnog čina – što je priroda misli kao takve – već se javlja iz kolektiviteta što je tipično organicistički. Ako se „organizam i razvija po prirodnim zakonima a društvo po ljudskim idejama“ nije jasno kako se ovakva banalna ideološka formula može ozbiljno uzeti. U takvom svetosavskom programu sve je jasno – „Vreme u kome živimo, dominacija liberalnog, individualističkog načela nas uči da je organska misao i domaćinska praksa neminovna potreba obezduhovljenog čoveka XX veka“. Tu se kao uzor ponovo uzima sv. Sava sa svojim idejama, ali nisu te ideje neobične, već jedno svetosavlje koje se iz njih izvodi, pa se ovako zaključuje – „Dakle, Savini tipici imaju sve temeljne kategorije najmodernijeg pravnog sistema“. Ovakav se sud mogao izvesti samo po logici jednog ideološkog ključa koji zanemaruje temeljne činjenice. Ako su *tipici* dobro poznata pravila o životu u monaškim „republikama“, a oni to jesu, temeljna je istina da se iskustvo „kinovija“ važeće za takvu zatvorenu zajednicu ne može preneti na društvo u celini, niti je to bilo moguće u srednjem veku, niti, pak, i još manje, u modernom drugačije strukturiranom društvu. To je moguće samo na osnovu onog što nam otkriva neobična morfologija ideja svetosavlja – da društvo ostane zatvorena zajednica, što ono ne

može ostati. Proces se istorijski odvijao i uglavnom je dovršen. Takvi oblici mogu trajati samo u svesti, odnosno granicama ideologije svetosavlja, onako kako se ono danas „vraća“ sv. Savi na ideološki deformisan način.

U okviru morfologije ideja i oblika poznatog kao savremeno svetosavlje, stvari stoje komplikovanije. Tu je moguće činiti ovakve obrte. Tako u jednoj sličnoj varijaciji srećemo i sv. Savu sa idejama samoupravljanja. To se sada sa sv. Savom redovno događa u vizijama savremenih svetosavaca – ako smo sa sv. Savom zatvorili onaj ćirilometodijevski hrišćanski krug i iskoračili iz sfere grčko-romejske kulture, a to jesmo, ovako suženo svetosavlje hoće još uži krug i pravoslavlja i svetosavlja koji se etnički i filetistički zatvara. „S punom svešću i odgovornošću pred Bogom i narodom – *Država* 1996. – oni – misli se na vladike srpske kojima se ovo svetosavlje preporučuje – treba da znaju da li ćemo svi mi Srbi pravoslavne vere, na čelu sa njim, biti svetosavski vitezovi ili fanariotsko i mondijalističko roblje“. Na ovaj način je i sv. Sava slično razmišljao i ne bi se moglo reći da je problem ovako sužavao. Sada se Srbi sa svojim modernim svetosavljem izdvajaju i od Grka i drugih pravoslavaca, i to bi bila jedna kvintesenca svetosavlja.

Problem je nastao s recepcijom vizantijskog nasleđa koju je Majendorf dobro prikazao.

Osnovni problem dakle nije komplikovan – u istoriji ideja mi ipak raspoznavamo kontinuitet i hronološki pratimo izvođenje ideje. Nju mi najbolje razumemo ako je vezujemo za vreme, a kad se, pak, vremena promene, onda u sledu vidimo ono što je Majendorf istakao. Kako se dogodilo da jedno takvo svetosavlje odoleva duhu modernih vremena, a to je pitanje postavio F. Thual na dobar način. Ako se naša kultura i duhovni život omeđe već poznatim „bekstvom u manastir“ –

što nije tačno – onda se tu vidi neki apsolutni početak. Ako je drugo „bekstvo iz manastira“ Dositejevo takođe jedna vremenski jasna činjenica koja obeležava novo doba – a to je tačno – onda je jasno da se morfologija ovde shvata usko ideološki. I u jednom ovakvom istorijskom „ramu“, međutim, činjenice istorijske ostaju to što su i samo ih „iskrivljena svest“ može smeštati u morfološki ram drugog tipa. Sv. Sava stoji i postoji u svom vremenu, ali svetosavlje se protivi imperativima moderniteta i to naglašeno, a takav otpor mogu pružati samo ideološki obrasci. Tvorci svetosavske ideje modernog doba ne mare mnogo za istoriju, a ideološki oblik je izraz jedne patologije koju je pominjani estetičar uočio – nema mogućnosti da se moderna srpska kultura prepozna sa ovakvim obrascem, odnosno on postoji, ali nije u duhu vremena, anahron je.

Problem – još jednom ćemo naglasiti – nije u sv. Savi, već u jednom svetosavlju koje se nameće kao ideologija.

U jednom zapisu iz 1930. J. Dučić je ponudio jedan takav i dobro znani obrazac – „Srpski seljak je stalno verovao i veruje u svoje heroje kao u viša bića, onako kako je verovao paganski čovek za grčke heroje koje je stavljao između ljudi i bogova“. Ako je sv. Sava raskid s paganizmom – a uglavnom jeste – onda se ovde jasno vidi da se mislilac zalaže za trajnu pagansku svest koja je nacionalna odlika. Da nevolja bude veća, on je i sv. Savu video kao pagansko božanstvo i Srbe kao pagansko i patrijarhalno pleme. To bi bilo zaista neko utemeljivanje moderne srpske kulture na temeljima jedne trajne patrijarhalne civilizacije koje nema, jer je razaranje patrijarhalnog dovršen istorijski proces. To je moguće u okviru ideološkog obrasca. Takva civilizacija traje samo u mentalnoj sferi i stoga je organsko postalo opsesija i stoga se kolektivno i plemensko iskustvo nudi kao jedina formula. Treba ostati u plemenu i to trajno, dakle, izvan istorije, odnosno u mitu i

mitskom koji su negacija vremena, jer nude „večne“ oblike. Takvo je i svetosavlje koje i sv. Savu meri svojim ideološkim metrom.

U nekim kriznim vremenima – kada se iskoračivanje iz plemena i izlazak iz sveta zatvorene zajednice ne naslućuju – aktivira se jedno svetosavlje takvog tipa prepoznatljivo po svom ideološkom obrascu. Primera za to ima mnogo. U toku rata je general M. Nedić vršio javno promociju srpskih plugova kao simbola jedne seljačke zemlje koja samo na seljačkom primitivnom raoniku može opstati i ući u XX vek. S. Stefanović je video „prednosti“ seljačke zemlje koja će naći svoju istorijsku sreću tako što će izbeći svaki modernizacijski skok i trend. Takvo se svetosavlje vidi iz jedne idealizacije prošlosti koja sasvim zanemaruje istorijske činjenice. To je slučaj sa prikazivanjem srpskih crkveno-narodnih sabora koji se sasvim neistorijski vide – Amfilohije – kao model za moderno doba. Na stranu to što takvih sabora nije bilo, niti im je uloga bila takva – nije moguće da se ne zna istorijska istina, moguće je ideološko vrednovanje prema pominjanom obrascu. Takvo se svetosavlje kao običan ideološki obrazac manifestovalo više puta, a posebno 1935. i u Drugom svetskom ratu, kao i u periodu 1989-1999 što je i problem kojim se mi bavimo.

NEDEFINISANO SVETOSAVLJE

Od samog početka – 30-tih godina kada se pojam javlja – svetosavlje ostaje nedefinirano.

Ne može se, ipak, reći da nije bilo pokušaja definisanja svetosavlja, pa i onih sa ozbiljnijim pretenzijama. Sami po sebi ti su pokušaji deo istorije ovog pojma, ali i deo jedne morfologije ideje koja predstavlja poglavlje za sebe. Uporedo sa nastojanjima da se ponudi neka ozbiljnija definicija traje jedno „pozlaćivanje legende“ sa anahronim hagiografskim postupkom kojim nisu odoleli ni poznati pisci. U tom poslu posebno mesto pripada D. Najdanoviću koji je stvorio – o čemu će biti još reči – jedan obrazac koji se po nečem razlikovao od sličnih obrazaca. Najdanović je uočio da je u svim raspravama o sv. Savi i svetosavlju reč o nečem što je on nazvao *paralipomena* – odnosno treba reći mnogo onoga što je još ostalo da se kaže, preko čega se prešlo i što bi naknadni prilozi i dopune trebalo da nadoknade. On je bio svestan da se to ne odnosi toliko na sv. Savu – taj je posao naša historiografija elaborirala tokom dva stoleća – koliko na svetosavlje. To pitanje je on postavio upravo 30-tih godina u časopisu *Svetosavlje*. U svom nastojanju, međutim, on se suočio sa jednom nedopisanom paralipomenom koja do danas ostaje otvoren problem.

I vreme i autor, stoga, zaslužuju poseban osvrt.

Iako ni sam nije uspeo da iskorači iz jednog modela – tipično ideološkog – Najdanović je upravo po tome važan autor za raspravu o istoriji i morfologiji te ideje. Obrazovani teolog – poliglota i polemičar – Najdanović je i sam zastao i ostao u senci ideološkog erosa. Sumnje nema, poznavao je sumu teoloških ideja svoga vremena, ali se idejno formirao u senci žičkog vladike N. Velimirovića, koji je godine 1934. zahtevao od njega da pristupi pokretu *Zbor D. Ljotića*, čijim će idejama

ostati dosledan decenijama. Nesporna žudnja za filozofijom rano ga okreće delu Hartmana, a doktorska teza je posvećena delu Fihteovom i njegovoj istoriosofiji – teza je posvećena učitelju N. Velimiroviću – i tako je 1943. postavljen za profesora filozofije na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu, a prevodio je i Kjerkegora. U senci Nikolajevoj, on je u vrtlogu Ljotićevskog populizma tokom 1941 i 1942. uređivao *Našu borbu* iz koje će ostati upamćeni njegovi kolaboracionistički tekstovi. Uspeo je da emigrira, i zahvaljujući engleskim vezama i papi Piju XII, našao se na Zapadu, gde je bio aktivan u emigrantskim krugovima. Problem je otvorio kratkim zapisom „Svetosavska paralipomena“ u časopisu *Svetosavlje* još 1932. da bi ga zatvorio knjigom *Pravoslavlje i svetosavlje* godine 1973. Možda bi Najdanović sam dopisao svoju paralipomenu – izraz je njegov – da se uspeo izvući iz senke Nikolajeve i osloboditi uticaja D. Ljotića. Ni jedno ni drugo mu nije pošlo za rukom – paralipomenu samo pominje bez razrade – kao što mu nije uspelo da nađe širi i dublji smisao ekumenskog hrišćanstva koje je i sam sveo na etnofiletističku varijaciju, bez neke veće vrednosti. Postoje dva razloga za vraćanje njegovim razmatranjima o problemu svetosavlja. Najpre, on je prvi postavio pitanje nečeg što se javljalo u vidu ne mnogo precizno definisanog obrasca i potom, on je prvi koji je pretrpeo neuspeh u pokušaju definicije, ali će se njegovi obrasci ponavljati sve do danas. On stoji na početku istorije pojma svetosavlja, nije tu dao mnogo novog, ali je sferi morfologije svetosavlja i njegovih oblika ponudio nešto što – puno protivrečnosti – traje i danas. To je bilo vreme kada su se, recimo, pojavile knjige o sv. Savi, kakve su solidna studija S. Stanojevića *Sveti Sava* – 1934 – u kojoj su sumirana istorijska saznanja o svetitelju, ali i knjige kakve su knjige N. Velimirovića i M. Crnjanskog koje su „pozlaćivanje legende“ i hagiografska oponašanja bez veće vrednosti – po svemu sudeći krug istorijskih istraživanja je bio

poodavno završen još sa filološkom školom koja je sv. Savu situirala na valjan način od S. Novakovića do drugih.

Brzo zaboravljeni – taj je zaborav opravdan – Najdanovićeви obrasci o sv. Savi i svetosavlju se danas ponavljaju.

Najdanović je – inače solidan poznavalac tekstova velikog svetitelja – prvi posumnjao u mogućnost „konstrukcije lika sv. Save“, jer su brojni pokušaji uglavnom neuspeli. Razlog je u tome što je sv. Sava uprkos nagomilanim saznanjima istoričara ostajao negde u sferi paradigme koju niko nije uspevao da racionalno osmisli. Dobro je Najdanović uočio i gde bi trebalo tražiti krivca, a to je po njemu „rodoljubiva istorija“ koja se kretala po zakonu večne paradigme, odnosno ostajala je kod legende i mitske predstave o piscu i njegovom vremenu. Slika o sv. Savi je godinama ostajala. Ostajala je zlatna legenda da se ne retko spusti do „lecederske“ predstave koja uporno zamenjuje naučno vrednovanje. Ono što je ta rodoljubiva istorija uradila bio je kliše – istoričari zarobljeni legendom i mitom su „namazali mladički lik, uveo u svojoj legendi, ljubak i bled“. To je činio i sam Nikolaj, a ni Crnjanski nije izmakao dalje – to je stanje u raspravama o sv. Savi koje gube svoj istorijski koren i promeću se u nekakvo svetosavlje. Javljao se lik „moguć na platnu, nemoguć u životu“ i svetosavlje se kao ideologija oblikovalo oko takvog lika čiji se obris i smisao zaista gubio „pod dahom rodoljubivih reči“. Prekor nije samo strog već i značajan – od Savinih biografa do 30-tih godina traje ta rodoljubiva historiografija koja ne otkriva, već zatrpava lik svetitelja i prosvetitelja. Ideološka retorika nije mogla biti zamena za ono što je ponudila historiografska škola još od samog početka XIX veka. Obrazac se formirao ne na istorijskim saznanjima već na dahu legende koja se ideološki pozlaćivala. Tako se svetosavlje – pa i tumačenje lika i dela sv. Save – nameće kao „čarobna fantazmagorija“ koja malo govori i o čoveku, i o vremenu katedrala,

odnosno dobu Namanjića i srpske civilizacije XII i XIII veka. Po Najdanoviću nisu bolje uspeali ni takozvani „objektivni“ istoričari koji su videli samo neki mračni srednji vek i naše večne nesporazume sa svetom. Svetitelj je bio tipični Evropljanin svoga doba i značajni reper naše kulture za određivanje identiteta – ostaje sa svojim delom komponenta naše kulture.

Ta su Najdanovićeve upozorenja tačna i važna i za analizu njegovih nastojanja da se govori o sv. Savi i svetosavlju.

Najdanović je ne pominjući I. Ruvarca video i problem te istorije koja sebe guši rodoljubljem i koja ne odvaja nauku i viteštvo, i ta istorija nije ništa drugo ni uradila osim legende, pa „malo srce rodoljubive istorije“ nije moglo da smesti u sebe lik i delo svetitelja Save, ali je ponudilo mnogo onoga što će biti omiljeni prosede tvorca ideologije svetosavlja. Ono prvo je Najdanoviću bilo jasno, a s ovim drugim je i sam zapeo – i to sasvim. Jednodimenzionalna freska na zidu koja nudi svetitelja pod oreolom jeste činjenica – činjenica kulturnog poštovanja – ali nije i puni lik čoveka i mislioca u vremenu. Tu je Najdanović započeo odvajanje sv. Save i istorije i uočavao ideološki obrazac koji je svesno i sam započeo da gradi – i koji će ga dovesti do neuspeha. Svi su nastojali da dosegnu punu sliku, ali nisu odgonetali „heroiku ubojice kraljevića“, pa je i sam ostajao zarobljen tom heroikom. Najdanović ne navodi mnogo iz istoričara, ali se po svemu vidi da je stvari poznavao. To ga vodi putevima nedopisane paralipomene koju i sam ideološki počinje da dopisuje. To svoje viđenje i suženje problema on vidi i uzima kao vrlinu i sam i tako prolegomena ostaje otvorena. Njegovo teološko-ekleziološko objašnjenje i kulturološko tumačenje zapinje oko onoga što je u jednom momentu i sam video kao smetnju. On ne podleže opsesivnoj moći rodoljubive fraze, ali su nastojanja ideološki usmerena – ne uspeva da ponudi lik i delo novom vremenu. Njegov pokušaj je

teološka kombinacija i slobodna varijacija na temu čitanja sume ideja doba sv. Save. To se vidi u njegovom metodološkom opredeljenju prema kojem je svetosavlje „naša večna ideja“, neka vrsta srpske ideje koja je paradigma koju je teško doseći. Bez neke jasnije definicije svetosavlje kod Najdanovića postaje „naša osnovna energija“ i podvlači da ona to ostaje u sumi „bezbroja naših energija“. Tako je svetosavlje svedeno na „našu svetosavsku etnosofiju“. Iz ovako uske koncepcije se izvodi jedna istoriosofija koja je etnosofija i ništa više. To je već nalaženje jednog obrasca koji je ideološki barem jasan – ovde se istoriosofski obrazac sveden na etnosofiju teološki neuspelo potkrepljuje. To, naravno, ne uspeva. Sveden je na uski nacionalni okvir, u uskom etničkom smislu, koji nikako ne može biti, kako Najdanović veruje, neki most koji vodi „konacionalnom, nadnacionalnom i svečovečanskom hrišćanstvu“. Jednostavno se hrišćanstvo ne može definisati nacionalno, osim u optici etnofiletizma. Duh i smisao jevanđelja ne upućuju na to.

Problem uostalom nije u sv. Savi, već u svetosavlju koje Najdanović forsira.

Ako se svetosavlje vidi tako, očevidna je kolizija sa samim smislom i duhom hrišćanstva. Ideološki obrazac je izveden iz paradigme, jer on samo tako i funkcioniše. Ako se svetosavlje, kako ga koncipira ovaj ljotičevski ideolog, vidi kao „naša najveća mogućnost“ ostaje nejasno i šta je svetosavlje i kakva se mogućnost podrazumeva iz jedne uske etnosofske i etnofiletističke koncepcije. Čitava se kultura naša i kulturni prostor proglašavaju za neko takvo stanje, jer smo navodno mi kao narod i kultura u sferi nekakvog „svetosavskog podneblja“. U daljim nastojanjima se ono početno svodi na to „podneblje“, cilj je „da budemo sveti organizam, narod sveti“. Ovaj organicizam je lako prepoznatljiv kao ideja u vremenu i on nije ništa novo, ali je organicizam nespojiv sa duhom i smislom hrišćanstva. Ako

je svetost ideal ljudi srednjeg veka, ako ideal zaista angažuje ogromnu energiju – Huzinga i njegove ideje – nije nepoznato da nema svetih naroda, jer je u ikonometriji spasenja kolektivno spasenje apsurd. Taj je apsurd razumljiv samo u okviru jednog organicizma kojem se i Najdanović priklanja. Najdanović je mislio da se iz problema može izvući pominjanjem nekakvog „svetosavskog aktivizma“ pri čemu nije jasno da li Najdanović i svoje angažovanje u kolaboraciji vidi kao takav svetosavski aktivizam. Najdanović pominje buduće „nove tablice naše kulture“, ali se ona iz organicizma ne može zamisliti tako. Kultura nije organska, ona je delo individualiteta koji se stvaralački artikuliše. Ne bi ova njegova razmatranja zasluživala neku pažnju da se ne ponavljaju kao obrazac i da ne svedoče o još jednoj neuspeloj definiciji svetosavlja.

U jednom predavanju – „Smisao i snaga naše istorije“ 1935. – D. Najdanović je nastojao da dopuni svoju „definiciju“ svetosavlja.

Teološka razmatranja su i tu redukovana na shemu vulgarnog organicizma koji sa smislom hrišćanstva nema doticaja. Da nevolja bude veća, tu se taj organicizam odvaja od sv. Save barem u onom dubljem smislu, iako se organicizam sv. Save podrazumeva. Njegova osnovna teza je eksplicitna i svodi se na formulaciju da su narodi „u stvari velike istorijske ličnosti“. To je poznata slovenofilska redukcija ili varijanta slovenskog organicizma. Slične se teze mogu izvoditi – i izvođene su – iz smisla novozavetne teologije, ali ne iz smisla jevanđelja koja su upućena ličnosti i od nje polaze. Za razliku između novozavetne teologije uglavnom Pavlove i duha i smisla Jovanovog jevanđelja ovaj teolog-ideolog nije mnogo mario. Prema prvoj koncepciji, hrišćanstvo se završava u kolektivitetu i u njemu ostaje. Po ovoj logici bi srpski narod bio ličnost, i ako se takva mogućnost prihvati – a organicisti je prihvataju – onda se istorija i kultura u celini mogu lako objašnjavati, ali smisao tog „objašnjenja“ je malo vredan,

odnosno on se uklapa u ono što je Najdanović na svom početku bio doveo u pitanje, u legendu i mitsku sliku koja se može ideološki rabiti, ali koja ne može objasniti ni sv. Savu, ni svetosavlje, pod uslovom da znamo tačno šta je to svetosavlje. Ovde su u igri sintagme kojima Najdanović proširuje, nastavlja svoju nedopisanu prolegomenu, a ona je nedopisana jer je ideološki ograničena – i što je još važnije odvojena od istorije i istorijskog sv. Save.

Svetosavlje kod Najdanovića i u ovom njegovom predavanju nije definisano.

Ono to neće biti ni u drugim radovima koji ostaju u krugu tako redukovanih teza, odnosno večne paradigme koja se može samo kultno poštovati, ali ne i racionalno tumačiti.

Najdanović sledi jednu vrstu primenjenog organicizma i ne uspeva – ni posle solidnog otvaranja problema – da ponudi neku ozbiljnu definiciju svetosavlja. Ako „narodno ja ima svoju ličnost“ što se kod njega često naglašava, onda se u raspravu umesto dokaza uvodi metafora čija privlačna moć inače nije sporna – ona je siguran most do ideološkog obrasca. On je uporan da dokaže nužnost „kristalizacije oko jednog jedra“ i to jedro bi za njega bilo neko svetosavlje koje ne uspeva da definiše. Ta kristalizacija se mora obaviti „oko kulturne praduše“. To izvođenje duše na scenu će kod I. Sekulić i mnogih drugih biti poštapalica za misao o Rusiji i večnoj ruskoj ideji prema kojem se modelu i „srpska ideja“ oblikuje. Kultura nije organska, ona je red koji se stvara i izvodi iz haosa, no metafore nisu dovoljne za objašnjenje. Ako se kultura izvodi iz plemenskog sveta i ostaje u njemu ona nije kultura, i tu je ovako nedefinisano i svedeno svetosavlje i zalutalo. „Ako nađemo alfu – kaže Najdanović – našli smo i omegu“. Ideja je izvedena iz Hrista i jevanđelja, ali je ovde sužena, jer je alfa plemenska svest i obrazac, ali to je omega i krug se zatvara na neobičan način. Ljudsko

društvo – pa i pleme – nije ipak biološki organizam i ovaj se biološki determinizam javlja kao ozbiljna smetnja u definisanju svetosavlja. Sv. Sava jeste legenda, ali nije samo to – on je reper u kulturnom polju naše srednjovekovne kulture i na svoj način je tipični Evropljanin svoga doba. Ako se prihvati polazište „rasno-biološkog pojma naroda“ pominjani organicizam ne pruža mogućnosti da se odgovori smisleno na pitanje šta je to svetosavlje. Nije teško objasniti organicizam sv. Save – to je hrišćanski organicizam srednjeg veka – ali je teško razumeti tumačenje koje lik i delo svetitelja svode na neki „konacionalizam“ što nije jasno šta je. Tu se otvara pitanje i otvorio ga je D. Najdanović o nacionalizmu sv. Save – da li je naš nacionalizam „najstariji u Evropi“. U krugu svetosavske paralipomene to pitanje – upravo to – ostaje centralno pitanje. Polazište Najdanovićevo je poznato – nacionalizam ima svečovečanski oblik, jer je naš nacionalizam „hristonosni, preleven iz jevanđelja ljubavi u mudrost naše deseteračke epike“. Tu se otvara polje najvećih nesporazuma u svetosavskoj paralipomeni i taj se krug nije ni do danas zatvorio. Niti se nacionalizam može izvoditi iz jevanđelja, niti je smisao deseteračke pesme tako jednoznačan, ali Najdanović ga neobično objašnjava. Njegov „konacionalizam“ je ljubav kao „prošireno rodoljublje“, odnosno to je neki magični „krug demofilije iz centra ljubavi“. Budući da nije načinio nikakvu razliku između nacionalizma i patriotizma, odnosno populizma, nije Najdanović objasnio ni rodoljublje sv. Save. Na jednoj strani je problem nacionalizma u delu sv. Save – nacije još nema u srednjem veku – a na drugoj, važnijoj, ostaje problem nacionalizma koji opstaje u svetosavlju potonjih vremena i nema nikakvog smisla govoriti o „jevanđeoskom nacionalizmu“, što se kod D. Najdanovića već nalazi. To više nije misao sv. Save već neka „svetosavska jeres“ koja je važna za ispitivanje u okviru problema svetosavlja. Dalja objašnjenja koja se nude su zbunjujuća. Sv.

Sava je navodno spojio hrišćanstvo s „duševnošću slovenstva“, ali ništa u delu sv. Save ne upućuje na to – pojam slovenstva nije postojao, a slovenski narodi su poimani u viziji slovenskog sveta kojem je radom solunske braće otvorena istina jevanđelja na slovenskom – a ne na srpskom – jeziku. Da je i sam zapeo kod ovog vidi se iz njegovog priznanja da je to „nešto prazno i često zloupotrebjeno“. Zloupotreba se vidi u tumačenjima svetosavlja i ona traje do danas. Toga naravno nema u nauci, ali ga u izobilju ima u crkvenoj publicistici, posebno u krugu nikada definisanog svetosavlja. Neka rešenja koja Najdanović nudi su uistinu prazna – svetosavlje je „naš katolicitet“. Ako se ima na umu pojam „katolička crkva“ – a ne samo katolička – ne bi trebalo da bude zabune. Međutim – zabuna ostaje i kod ovog obrazovanog i učenog teologa.

Od tih shema Najdanović nije odustajao – godinama se one sreću – ni u potonjim svojim radovima.

Mnogo godina kasnije – godine 1952. – on nastavlja svoje neobično dopisivanje ove paralipomene što će se opsesivno sretati kod njega sve do poslednjih dana – *Pravoslavlje i svetosavlje 1973.* – u njegovim esejima.

Zanimljivo je da je Najdanović u svom nastojanju da objasni svetosavlje bio veoma svestan svih teškoća vezanih za svetosavlje, u prvom redu prigovora da se nama pravoslavcima zamera izjednačavanje pravoslavlja i svetosavlja i da mi „svetosavlje izjednačavamo sa srpskim nacionalizmom“ i pominje važan problem – „Glavni zaključak ovog i sličnih prigovora jeste da smo mi na svoj način i pravoslavlje i svetosavlje paganizirali i izvitoperili“. Do koje je mere i sam učestvovao u tome ovde nije bitno, ali je bitno da se na ova pitanja ponudi jasan odgovor.

Najdanović je zaista zanimljiv po načinu kako pitanje otvara, a ne po tome kakve odgovore nudi.

Njegovo objašnjenje je opet ona prepoznatljiva organicistička shema viđenja čoveka, ljudskog društva i ljudske zajednice. Tu je po sredi samo formalna logika – postoji čovek i on se ostvaruje u svim dimenzijama humaniteta, najpre u porodici koja je za njega „uvećani čovek“, kao što je pleme „uvećana zadruga“, narod „uvećano pleme“ i tu navodi dosta neuverljivo primer jevrejske nacije s ciljem da u toj paradigmi otkrije i našu specifičnost. Osnovni problem je hrišćanstvo i on ga vidi, ali ne ume da izvede savremeniji zaključak – „Izgleda da je rimokatolički univerzalizam suštinski protivan svakom nacionalizmu“. Bolji odgovor bi bio da je hrišćanski univerzalizam protivan svakom nacionalizmu, ali se kod Najdanovića ta preciznost ne vidi. Danas se problem još jednom otvara i ritualno se ponavlja da je „naš nacionalizam najstariji u Evropi“, dakle ako je društvo ljudsko organizam, onda smo mi neki poseban organizam. Od takvih klišea se Najdanović nije udaljio nikada, iako mu je jasno da se nacionalizam u delu sv. Save može videti pre kao etatistička ideologija, nego kao nacionalizam u modernom smislu reči. Postupak je jednostavan – nacionalizam se prebacuje u srednji vek. „Moguć je i nasušan – kaže on – jedan svetosavski nacionalizam“. Zanimljivo je kako on kulturološki obrazlaže smisao tog svetosavskog nacionalizma – „tako bi se stvorila nekakva pravoslavna kultura kao što je nekada u srednjem veku bilo“. Veliko je pitanje da li je srednjovekovna kultura bila isključivo pravoslavna i ostaje problem do danas. To novo srednjovekovlje – po Berđajevu – je u sebi sporno. Jedno je „hrišćanski svet“, a drugo široka magma kulture u srednjem veku i on je i toga svestan, jer se hoće da se „uzdigne nacija iznad pravoslavlja“. To je centralno pitanje. Najdanović je pokušao da se ogradi od fašističkog totalitarizma koji po njemu „potvrđuje na klasičan način postavku o naciji kao etnobiološkom telu“. Ograda nije dovoljno jasna, niti uverljiva. Pod Hitlerom se dokazivalo da je nemački narod „dobio svoju personalnu svest u svom

samobožnom vodi“. Ova će se teza nametnuti kao nešto važno u daljoj razradi svetosavske paralipomene i to upravo sredinom tridesetih godina XX veka.

Nemoćan da odgovori na ova pitanja, Najdanović je otvorio prostor za jedno viđenje svetosavlja neobično po sebi.

To poglavlje otvara Najdanovićev učitelj N. Velimirović svojim predavanjem – „Nacionalizam svetoga Save“ 1935. – koji nije odgovorio jasno ni na jedno pitanje, ali je dorekao neke Najdanovićeve zabune. Suma Nikolajevih teza je jednostavna, o sv. Savi ne nudi ništa novo, ali o svetosavlju daje ono najbitnije u duhu svoga učitelja. On polazi od teze o čovekovom „oboženju“ da sebe negira i da u njemu živi Bog i to je po njemu „azijska sposobnost“, pa je tako sv. Sava takav čovek iz reda onih „božanskih ljudi koje je Azija dala čovečanstvu“. Ova evroazijska vizija je najverovatnije jedna „projekcija“ onovremenih ideja ruskih evroazijaca koje je Nikolaj inače nedovoljno poznao. Verovao je Nikolaj da je sv. Sava po tome „srodan svim velikim Azijatima“, te je po njemu „Savin nacionalizam naš“ kako se izražava. Centar tog nacionalizma jeste „narodna crkva“ i to je bila jedna potvrda da je naš nacionalizam zaista najstariji u Evropi do čega je Nikolaju i stalo. „Ovo svetosavsko organsko i svešteno shvatanje nacije upijeno je u duh i krv Savinog naroda i postalo je tako prirodno kao disanje“. Zaključak izveden iz Najdanovića je jasan iako se ne vide tragovi nekih učiteljevih nedoumica. Savin nacionalizam je „jevanđeljski i organski“. Iako je sv. Sava formiran u sredini koja ne poznaje nacionalizam, u sredini hrišćanskog internacionalizma „on nije postao internacionalist, no žarki jevanđeljski nacionalist“. Suvišno je danas dokazivati – iako se i to mora činiti – da je nacionalizam nespojiv sa smislom onoga što srećemo u sinoptičkim jevanđeljima i uopšte u hrišćanstvu, ostaje se kod ovakvog utemeljenja svetosavlja i to jasno. Taj svetosavski nacionalizam nije nesavremen – kaže Nikolaj. Sv. Sava je po Nikolaju

stvorio model koji je danas uzor narodima Evrope i srpski nacionalizam je moderna kategorija, ali je zanimljivo kako Nikolaj obrazlaže to svoje svetosavlje. Vrlina je sv. Save što se odvojio iz vizantijskog civilizacijskog kruga i što je načinio iskorak iz ćirilo-metodijevskog, univerzalnog, hrišćanskog i civilizacijskog kruga i što se okrenuo nacionalizmu – to je potom stajace mesto. Tu slede neobična objašnjenja koja se svode na pohvalu A. Hitleru koji je navodno realizovao „zamisao Luterovu o nacionalnoj crkvi“. Tu je ulogu civilizacijski preuzeo „sadašnji vođ nemačkog naroda“ o kojem on nastavlja – „S teškom mukom, i još nesvršenom borbom, on je za poslednje dve godine donekle uspeo da samo od protestantskog dela nemačkog naroda organizuje nešto nalik na nacionalnu crkvu“. Danas se zna o čemu se kod Hitlera radilo – zapisi iz Monpeljea o tome. Sledi još čudnije objašnjenje toga fenomena s ciljem da se naglasi smisao jednog svetosavlja koje Nikolaj definiše – „Ipak se mora odati poštovanje sadašnjem nemačkom vođi, koji je kao prost zanatlija i čovek iz naroda uvideo da je nacionalizam bez vere jedna anomalija, jedan hladan i nesiguran mehanizam“. Civilizacijska misija A. Hitlera se uzima ovde kao potvrda jednog svetosavlja – „I evo u XX veku on je došao na ideju sv. Save i kao laik poduzeo je u svome narodu onaj najvažniji posao, koji se priliči jedino svetitelju, geniju i heroju“. „Nama je taj posao – kaže Nikolaj – svršio sv. Sava, prvi među herojima u našoj istoriji“ i stoga je sv. Sava „koji je srpskom narodu učitelj u svemu, učitelj no ne jedino srpskome narodu – on može biti i današnjoj Evropi, učitelj o zdravom nacionalizmu svima“.

Suma Nikolajevih ideja je jasna i zaslužuje komentare, iako deluje jednostavno i eksplicitno.

Najpre – nema kod njega nikakvog pozivanja na delo sv. Save niti na vreme XII veka sa odgovarajućom analizom koja se u kulturologiji podrazumeva. Nimalo mu ne smeta što se u delu sv. Save

ne sreće ne samo pojam „svetosavlje“, već ni pojam-reč nacionalizam. Njemu je stalo da utemelji i to ideološki jasno svoje svetosavlje – i on, mora se priznati, u tome uspeva. Svetosavlje se gradi kao totalitarna ideologija po modelu koji Nikolaj ne krije – po fašističkom modelu. Nikolaj ne stvara neko novo delo o sv. Savi – on definiše svetosavlje i u tome ostaje primer drugima¹.

Nije Nikolaj naravno definisao svetosavlje u nekom naučnom smislu – niti mu je to bio cilj – ali je stvorio model koji njegovi učenici slede.

Tridesetih godina – to je vreme časopisa *Svetosavlje* – se upravo oseća intenzivna potreba za nekom definicijom svetosavlja i tada i nastaje čitav niz takvih pokušaja. U nekima od njih, koji su čak oficijelni sa samog crkvenog vrha – *Trijumf svetosavlja* – potonjeg patrijarha srpskog Varnave, ne odmiče se mnogo od obrasca koji je ostavio D. Najdanović. Obrazac se ritualno koristi, nameće se s vrha struktura i crkvenih i državnih, ali se neka novina ne uočava. U besedi u Sremskim Karlovcima povodom stvaranja struktura ujedinjene SPC u kraljevini SHS, patrijarh je taj obrazac državotvorno oblikovao prema novom ustrojstvu države i Crkve. Sv. Sava je u prvom planu, i čin zadobijanja autokefalnosti se ističe bez ulaženja u sve istorijske

¹ U svemu što je pisao o sv. Savi Nikolaj ostaje dosledan takvom tumačenju svetosavlja i njegova je „definicija“ postala obrazac do danas. U knjizi *Život sv. Save* – 1951. u Americi – on će svoje svetosavlje ponuditi u hagiografskom vidu na nesavremen način. Sv. Sava je dat u vizuri azijskog simbola i poređenju s Budom je dato mesto, jer je i Buda odbegao u manastir, što je slučaj i sa sv. Franjom Asiškim, po Nikolaju je i on odbegao u manastir. Ostalo su bezdarne improvizacije. Tako je prikazan i čin zadobijanja autokefalnosti naše crkve bez ikakvog osvrtu na prilike vremena – hagiografski neuverljivo – glavne su mošti kojima on pridaje posebno mesto – „Telo kralja Stefana Prvovenčanog bilo je premešteno oko četrdeset puta – sada ono leži u Studenici“. To je primer kako se o sv. Savi može izreći reč neobavezna, ali je cilj da se utemelji jedna ideologija svetosavlja, i Nikolaj se prevashodno time i bavi – ali nije dalje odmakao ni M. Crnjanski godine 1934.

okolnosti onoga vremena – imao je srpski prvosveštenik godine 1219. „devet eparhija“ i uspeo je ono što je po besedniku najvažnije – „od instinktivnog i plemenskog prosvetom je saznao svesno i ubeđeno, državotvorno rodoljublje“. Ništa više nije kazano, ali nije izostala ni fraza o sv. Savi i SPC koja je „jedini čuvar srpske nacionalne svesti i zatočnik ideje o oslobođenju i ujedinjenju svih Srba u jednu narodnu državu“. Obrazac se jasno raspoznaje. Mudri i oprezni budući patrijarh nije izbegao ideološku osnovu obrasca – svi Srbi treba da žive u jednoj državi, iako nije naglasio da bi to bila samo srpska država. Kraljevina SHS je bila već koncipirana kao država više nacija i multikonfesionalna laička država. Međutim „moćna svetosavska crkva“ ostaje i svetosavlje se koncipira kao ideološka osnova neke takve države. Patrijarh je naglasio još jednu ideju osvrnuvši se na istoriju – „Tako je srpska Crkva, zamenivši državnu organizaciju, preuzela vođstvo srpskog naroda“. Ta ideja nije sporna, gledano istorijski – SPC je zaista to bila vekovima, njoj dugujemo prosvetu i kulturu, kao i državnu svest u godinama pod otomanskim carstvom. Ono što je sporno tiče se nekog svetosavlja – Crkva ne može da zameni državu, kao ni obratno, posebno ne u modernim vremenima i to je patrijarh znao, ali se ideološki obrazac nametao i to snažno.

Problemi se nisu otvarali u vezi sa istorijskim sv. Savom, ali su se kobno zaplitali sa tako koncipiranim svetosavljem. Sv. Sava sa svojim delom nije naravno deo tradicije drugih naroda, ali je svojom hrišćanskom porukom mogao biti nešto – ako bi se istorijski i hrišćanski valorizovalo delo njegovo, ovde se u prvi plan stavlja ideologija jednog svetosavlja s kojom će se problemi otvoriti. U obilju primera patrijarh se poslužio onim iz vremena blagoveštenskog sabora godine 1861, kada je sv. Sava proglašen za patrona Srba u Vojvodini – „Koliko je sabor bio prožet idejama i duhom svetosavske Crkve vidi se po tome što se u tački 13. predviđa da patron srpske Vojvodine bude sv. Sava i

da se o tom srpskom prazniku i inovertni stanovnici Vojvodine imaju od rada uzdržavati“. To je istorijski tačno. Problem je u nečem drugom, jer u višenacionalnoj kraljevini to nije bilo lako zakonski realizovati bez problema.

Nešto kasnije slede i drugi pokušaji definisanja svetosavlja koji su bili drugačije prirode – ideološko je u prvom planu.

Taj se pokušaj vidi kod J. Popovića – *Svetosavlje kao filozofija života* – a ideje Najdanovićeve su prebačene na kulturološki plan u nastojanju da se utemelji jedna svetosavska kulturologija i istoriosofija. Tu je dalje prisutan „ohristovljeni nacionalizam kao nacionalizam višeg reda, kao nadnacionalizam“. Ima li ili nema nekakvog Hristovog nacionalizma nema potrebe raspravljati – to niko nije našao u jevanđeljima – ali gde se nacionalizam dodiruje – pa i više od toga – s onim što je definisano kao jeres filetizma o tome se tada nije mnogo vodilo računa. A to je ono što će se sa svetosavljem nametati i što će postati deo jedne neobične tradicije. Ono što hrišćanstvo uči o čoveku i plemenu to je izrazio apostol Pavle koji govori o „građanima neba“ iznad nacija i plemena propovedajući jevanđelje svim nacijama i jezicima. Ovako usko koncipirano svetosavlje je nudilo nešto drugo – i tome izmakao nije ni J. Popović u svom razmatranju o sv. Savi i svetosavlju koje će vremenom proširivati i to mnogo kasnije – sve do pedesetih godina i dalje – na svoj način i od toga načiniti jednu kulturologiju².

² Mnogo kasnije – *Pravoslavna crkva i ekumenizam* – u delu objavljenom u Solunu 1974, on je maksimalno suzio svoju koncepciju do nivoa jednog tipično filetističkog svetosavlja. Ne samo što je u toj viziji to jedina naša „filozofija života“ već se svi inoslani isključuju, oni su pripadnici jednog legionara koji on detaljno uspostavlja u modernim vremenima. Odbacuje se humanizam kao zlo, drugi su zlo, a svetosavlje se smešta u okvire obrasca koji je užo i od onog Najdanovićevog. Tu se pokazuje sva nemoć definicije svetosavlja, ali i nemoć da se sv. Sava vidi u realnom kulturno-istorijskom kontekstu, i obrazac dobija jasnu političku naznaku i smisao.

U osnovi Justinove koncepcije i kulturologije – sa istorio-sofskim pretenzijama – je organicizam. „Navikavaj sebe na misao – narodna duša nije nešto odvojeno od nas pojedinaca, ona je organsko jedinstvo svih duša sviju pojedinaca“. Sintagma „narodna duša“ će ostati u upotrebi i ona se može uzeti kao odrednica za tumačenje svetosavlja i kulture uopšte, a to je ovde i bitno. On uspostavlja razliku između kulture Evrope i kulture „svetosavskog Bogočoveka“. Ovo mešanje teoloških pojmova i nacionalne odrednice nije slučajno, na njemu se temelji jedno svetosavlje koje je oslobođeno svakog drugog, osim ideološkog smisla. J. Popović koji nije sklon navođenju nekih dokaza razmišlja o Špengleru – „Od prvog svetskog rata Evropa se nalazi u ropcu. Zapadnjačka ili faustovska kultura počela je po Špengleru u desetom veku posle Hrista, a sada se raspada i propada, da sasvim nestane krajem dvadeset i drugog veka. Za evropskom kulturom rasuđuje Špengler, nastaje kultura Dostojevskog, kultura pravoslavlja“. Evropa po Justinu živi u tami i katastrofa je neizbežna, pa se nadnosi i nad Srbe – „kroz dositejevštinu ta je tama zahvatila donekle i nas Srbe. Jer dositejevština jeste lakomisljena vera u svemoć humanističke nauke, u svemoć humanističke prosvete, u svemoć humanističke kulture, u svemoć humanističke tehnike, u svemoć humanističke civilizacije“. Tragičan je uticaj humanizma – ogromna je šteta koju je naneo Dositej – jer je „stvorila u nas sukob između crkve i škole, koji za naš narod znači, i uvek je značio, katastrofu“. Blago rečeno ova je kulturološka shema uprošćena, ona svodi ljudsku kulturu na jedan obrazac i ta se ideja u svetosavlju 30-tih godina jasno raspoznaje. To je problem kulturnog obrasca koji je jednodimenzionalan, što se u modernoj kulturologiji jasno zna i priznaje. Osim toga, ovakav svetosavski kulturni obrazac nije nov, njega ima i u Evropi ali on nije u biti kulturni obrazac, budući da je kultura sa svojim obrascima pluralna. Sv. Sava sa svojim delom

stoji u kulturnom miljeu našeg naroda i ostaje, ali ovakvo svetosavlje nije znak kulture i taj se obrazac ustaljuje u nekim i nekakvim definicijama svetosavlja među kojima je Justinova egzemplarna.

Kasnije – tokom rata i okupacije – ovaj obrazac će biti razvijan, ali u smislu trajanja spasonosne mitske svesti.

Jedan takav pokušaj definicije svetosavlja nalazimo kod M. Spalajkovića 1943. i 1944. – *Duhovni temelji svetosavske Srbije* – koji će ideologiju takvog svetosavlja razvijati u tragičnom istorijskom vremenu i nadalje – *Srpski narodni mit i Evropa*. Sve ideje sadržane u njegovim razmatranjima nisu nove, ali su negativni obrasci koji će se koristiti potom, a koriste se i danas, i stoga zaslužuju pažnju. U stvari, ne radi se o definiciji i to je važno istaći – ideološki obrazac je funkcionisao. To funkcionisanje je imalo politički smisao. Spalajković je pošao od kosovskog mita i u njegovom „jezgru“ je našao neko svoje svetosavlje koje se oblikovalo navodno „neodoljivom silom rasnog nagona“ koji potvrđuje trajanje i večnost „srpskog plemena“. On ustanovljuje tako rasnu paradigmu koja izražava „rasne idealne obrasce, koji naciji, dok god traje, treba da služe za ugled“. Tu mitsku predstavu on naziva „naš srednjovekovni nacionalni mit“. Bez nekog jasnijeg poimanja mita i mitologizacije on se upušta u jednostavan postupak – u tom mitu „jedinka raspoznaje sebe i rasu kojoj pripada“. Suština mita je dublja i višeznačna, ali ovako sveden mit funkcionise politički, ideološki i propagandno. Tu se on poziva na Rozenberga i njegov *Mit XX veka* ali se ne vidi da je ovo delo bolje poznavao – vidi se to iz toga što je delo Hitlerovog učitelja nadahnuto antihrišćanski, a Spalajković navodno svoj mit situira u hrišćanstvo Srba iz vremena Nemanjića. Tako se ideološki uspostavljaju „duhovni temelji svetosavske Srbije“. Obrazloženje je političko i sračunato na to da se opravda kolaboracija sa Hitlerom. U to je udenuto razmišljanje o Crnoj Gori i Njegošu, ali argumentacija

izostaje. Svetosavlje ovako koncipirano nije nikako definisano, osim što je svedeno na uske nacionalne međe i smišljeno mitski. Taj je postupak, takođe, jednostavan. Nije bitan ni istorijski lik sv. Save, ni okolnosti vremena – Spaljoković se time i ne bavi – već ono što se ulilo u mit koji je za njega nepromenljivi obrazac nacionalnog tipa.

Sa novijim pokušajima definicije stvari ne stoje bolje – u njima se ponavljaju istrošeni obrasci najčešće bukvalno.

Jedan pokušaj je načinjen ne tako davno – *Pravoslavna enciklopedija* – i taj pokušaj zalužuje pažnju. On stoji u znaku jednakosti između pravoslavlja i svetosavlja, iako stvari nisu tako jednostavne. Pojam pravoslavlje se upotrebljava relativno kasno, a kod sv. Save mi nalazimo formulacije koje su nešto drugačije, što se vidi iz *Žičke besede o pravoj veri*. Sv. Sava se drži teologije i ekleziologije sedam vaseljenskih sabora i u tome je dosledan, jer pod takvom „pravom verom“ on poima sumu hrišćanstva. Sada se – u pomenutoj najnovijoj definiciji – stvari vide nešto preciznije, jer se ističe da je pojam sa svojom sadržinom „u stalnom procesu dokazivanja“. Taj proces je putanja jedne morfologije ideja, a ona nije nimalo jednostavna. Najpre, ako se svetosavlje svede na pravoslavlje ili obrnuto, još nema jasnog odgovora i tu teškoću sada tumači objašnjavaju na neobičan način – „Pravoslavlje načelno odbija da sebe smatra jednom od hrišćanskih konfesija“. Time se pravoslavlje sasvim izjednačava sa hrišćanstvom uopšte što nije jednostavno dokazati. Tu se problem ponovo komplikuje, jer ako se pravoslavlje svede na svetosavlje – ma u kom obliku – onda se suočavamo sa činjenicom da svetosavlje nije deo tradicije drugih slovenskih naroda, osim srpskog naroda. Ako su načelno ova pitanja jasna, u krugu morfologije ideja stvari stoje drugačije. Dogmatska definicija je jasna – pravoslavlje je ipak konfesija kao što su to i druge konfesije i denominacije. Ako je svetosavlje vera, etos, mentalitet, narodna i istorijska komponenta, to

bi se moglo relativno lako pojmiti, jer u širokom pojmu svetosavlja ovi elementi sigurno postoje, ali time nije mnogo rečeno. Ako je, pak, to nešto što se „prepoznaje u širokom spektru vaseljenskog pravoslavlja“ rešenje se ne vidi, osim u ideološkoj ravni. Tu je pomenuta definicija po nečem korak napred, ali po nečem i ostajanje u ravni ideologije što se u morfologiji ideja odigrava kao specifičan proces.

Ako je to „srpski duhovni odgovor modelu evropskog svetkovanja“ ni tu nije načinjen neki značajniji korak u smeru smislenije definicije svetosavlja kao fenomena. Ako je to nešto srpsko nije takav verovatno odgovor pravoslavlja nekom „evropskom“ načinu verovanja i svetkovanja u celini. Proturečnosti se gomilaju. Takvim pravoslavljem-svetosavljem u suštini mi se još jednom izdvajamo iz pravoslavnog kruga i iz nekog evropskog kruga. U tom smislu i ova definicija postaje, blago rečeno, neupotrebljiva i semantizovana je u ideološkoj ravni – ne kao znak koji univerzalno važi i spaja, već kao znak koji razdvaja. Na ekumenskom planu dakle ovakva definicija ne vredi mnogo. Dalja nastojanja deluju privlačno, ali se problem ne rešava – ako je sa svetosavljem „srpski etnos prevladao svoje uske etničke granice“ stvari su obrnuto jasnije. Te granice su naglašene u prvom delu definicije, a sada se negiraju i nije lako dokazati da je svetosavlje – posebno ne u ideološkoj konotaciji – neko prevladavanje takvih granica. Pre će biti da je obrnuto. Ako smo se sa sv. Savom – o tome govore istoričari i još će o tome biti reči - izdvojili iz jednog grčko-romejskog, hrišćanskog i civilizacijskog kruga, mi se sa ovako svedenim i suženim svetosavljem još jednom zatvaramo u uži krug – u srpski krug. Svetosavlje se ideološki definiše upravo kao odrednica tog kruga. To potvrđuje i istorija i morfologija ideje svetosavlja. To se raspoznaje u planu svake istorijsko-sociološke analize. Ako smo mi sa takvim svetosavljem nešto posebno u tom krugu, onda smo

„između“ ili iznad Istoka i Zapada, katolicizma i pravoslavlja, posebno pravoslavlja u ekumenskom prostoru. Ako svetosavlje, ipak, ostaje u granicama jednog etnosa – a ono ostaje – definicija postaje nemoguća. A tamo gde je smislenija definicija nemoguća ideološki eros odnosi prevagu i umesto definicije imamo jednu proizvoljnu morfologiju ideje koja se izvodi i svodi po potrebi vremena. U pravoslavlju međutim – to se ističe – „nije jedina a pogotovo ne najveća kategorija“. To je pomak u smeru smislene definicije, ali sigurno nedovoljan.

Krugovi se, reklo bi se, otvaraju, ali se i sve uže zatvaraju – i svetosavlje ostaje nedefinisano.

Rešenje koje se nudi – u smislu definicije deluje neobično – navodno je iskustvo iz vremena ćirilo-metodijevskog doba „rezultiralo u svetosavsko“ nasleđe. I ovo deluje privlačno, ali je protivurečno u odnosu na činjenicu da smo se sa sv. Savom ipak izdvojili iz jednog takvog širokog kruga kakav je bio konfesionalni i civilizacijski krug slovenske braće iz vremena nerazdvojene Crkve. Svetosavlje je dalje rezultiralo u „kosovski zavet“, ali tu smo ponovo na tragu još veće protivurečnosti – da li je naš nacionalizam „najstariji u Evropi“.

Svetosavlje postaje – to je sada jasno – neki okvir u koji se umeće po potrebi jedna ideologija. Ako je Najdanović to činio, nije nejasno kakvu je ideologiju imao na umu. Ako stvari stoje tako, nije bolje ni sa definicijom na levisi kod marksista – A.B. Stojković u svom delu *Istorija filozofije u Srba* osvetljava delo sv. Save i smisao svetosavlja i dolazi do sličnih zaključaka. Delo i vreme su ozbiljno objašnjeni na osnovama dostignuća istorijske nauke, ali se ističu sve neobične činjenice koje nisu dovoljno jasne. Naime, ako je svetosavlje istorijski izraz nekakvog „nacionalnog hegemonizna“ koju bi ulogu trebalo dati Crkvi u tom periodu i tu je rešenje nađeno u sintagmi „narodna crkva“ što je pozitivno označeno. Nesumnjivo je da je SPC bila „narodna“,

odnosno nacionalna, ali jedno je pitanje da li Crkva uopšte mora biti u narodu i nacionalna, a sasvim drugo pitanje se otvara ako se ona svede samo na tu odrednicu.

Ta pitanja stoje otvorena, ne u vezi sa sv. Savom – on stoji u vremenu i prostoru i kod istoričara zabune nema – nego sa svetosavljem.

Prolegomena tu i zastaje – kod tog nemogućeg definisanja ili neobaveznog svog dopisivanja. Neki iskazi u tom smislu su rečiti i oni se ponavljaju u znaku onog na početku pomenutog ideološkog erosa koji je izraz neuspele definicije svetosavlja. Iskazi su karakteristično nešto, ne u smislu neke definicije ili objašnjenja, već u smislu gde i kako ova prolegomena zapinje odnosno gde se otvara – i zatvara – kao ideološki obrazac. Prvi glasi – „na svetosavsku crkvu zijevale su nenasite zjale azijatske, papske, velikaške i sektaške“. Crkva je sa sv. Savom još jednom hipostazirana, odnosno viđena u mitskom obrascu, a s njom i sv. Sava u ozračju nekog maglovitog svetosavlja. Zabuna je opšta ako se prisetimo Nikolajevih vrlina koje su označene kao „azijatske“ kod sv. Save. Drugi je iskaz još jasniji – „Kada bi sv. Sava danas pohodio Srbiju teško da bi je prepoznao. Ona odavno ne podseća na dobro obrađeni i savesno ograđeni vinograd. Razgrađena je samim Ustavom koji je Srbe sveo na građane, a pravoslavnu veru izjednačio sa verskim zajednicama, među kojima su svakojake sekte čiji je zadatak rastakanje srpstva i pravoslavne vere“. Ovako svedeno svetosavlje je još jednom izvedeni ideološki obrazac iz Najdanovića ili Spaljčkovića i on se danas ponavlja.

Jedan ideolog je tako video i Crkvu – *Uspon i pad srpske ideje* – M. Protić i tu se ta protivurečnost najbolje vidi.

Najpre sv. Sava je sve, on je večna paradigma, ali on ide neobičnim putem. Naime – SPC je od kada ju je sv. Sava ustanovio bila ne verska ustanova, već nacionalna. Ne samo da tu nema nekog

poimanja Crkve kao takve, već ni SPC, ako je ideolog izrekao svoj sud u znaku neprevladanog ideološkog erosa. Ni njegova definicija nije uspjela, odnosno uspjela je jedna definicija svetosavlja kako se ono danas poima. Zbog čega nije uspjela Najdanovićeva definicija – ni ona Spalajkovićeva – nije nepoznato. Oni su polazili od mitologizacije i jasne ideologizacije od čega polazi i savremeni ideolog srpskog nacionalizma. U svakom slučaju svetosavlje se na neki način izvodi iz sv. Save, ali to izvođenje je različito i to je u morfologiji ideja posebno zanimljivo, a o tome govori i istorija ideje svetosavlja. Ili se sv. Sava svojim delom i vremenom sasvim zanemaruje ili se ide postupkom ideološke redukcije. Postoji i treći način, a to je svođenje sv. Save na savremeni ideološki obrazac koji je unapred zadat. Postoji i potpuno odvajanje sv. Save i umetanje ideoloških sadržaja koji su slični ili uopšte to nisu sa sv. Savom.

Najvažniji problem je u tome što se svetosavlje uzima kao ideologija i kao odgovor za svako vreme, što istorijski nije moguće dokazati. Ideološki obrasci su po tome i prepoznatljivi. Nije neobično onda dovodjenje sv. Save u vezu sa samoupravljanjem. Ni ono da on bude amblem jedne ratne politike – stoga ga još jednom treba „potražiti“ u njegovom vremenu.

LIK U POZADINI IKONOSTASA

U nekom naboju ideološke ostrašćenosti – pod krilom ideološkog erosa – sv. Sava je ne jednom proglašavan za našu „večnu paradigmu“. Uvek se neko i nekakvo *svetosavlje* i gradilo na toj paradigmi o ljupkoj legendi o mladom kraljeviću iz doma Nemanjića koji je – to već nije sporno – jedinstvena pojava po mnogo čemu, i u tom smislu je vekovna paradigma, ako nije večna. Lik po mnogo čemu virtuelan, dobijen odbijanjem svetlosti s oreola, prelomljen kroz sočivo stvarnosti. Paradigme su takve po prirodi, ali na drugoj strani je još jedan lik u nešto ravnijem ogledalu istorije. Jedno je plavokosi mladić u saboru Srba svetitelja koji se svakog kasnog januarskog dana oglašava svojim „svetosavskim zvončetom“ u prostoru zemaljske i „nebeske Srbije“ ili „srpskih zemalja i primorskih“ kako se još u njegovo vreme govorilo. Odatle ga istorija neće vratiti na zemlju i ne treba to ni da čini, jer takve paradigme i žive u kolektivnom pamćenju naroda. U registru ljudskih ideala, ljudi srednjeg veka na prvo mesto su stavljali svetost – Huizinga – za koju moderno doba nema sluha, i na svoj način su merili rastojanje između ideala i stvarnosti. Mladi princ iz doma Nemanjića je to rastojanje jednom odmerio svojim bekstvom u manastir i odricanjem od vlasti koja uspeva da porobi i one nad kojima se vrši i one koji je vrše. To bekstvo u manastir stoji u neobičnom znaku u svakom pogledu – ono jeste jedan međaš, ali na svoj način i neki kamen spoticanja sve do danas. Tom su bekstvu davno suprotstavili jedno – Dositejevo – bekstvo iz manastira. Na toj relaciji je mnogo toga. I jedna istorija i historiografija, i jedna kulturologija, i jedna ideologija. Sve je isprepletano. Bilo je i danas je. Svetiteljski lik stoji, a vreme prolazi. Taj lik je i virtuelan i stvaran, u zavisnosti od toga kako se kada prelomi u pamćenju – a najzagonetnije se prelama.

Čini se da o jednom i drugom liku – onom u ikonostasu i onom iz istorije – sve znamo, ali nije tako.

Najteže je sv. Savu odbraniti od pohvala i preterivanja kojima sam nije bio tako naklonjen kako se misli. Tu su istoričari – oni savesni – učinili svoje. Pa, ipak, sv. Sava nije do kraja pročitana. Kada se vide pohvale – ne one crkvene iz „službi“ s kojima problema i nema – već one iz pera svetosavskih ideologa, reklo bi se da još ništa ne znamo, a znamo dosta. Dobri poznavaoци njegovog dela kakav je, recimo, M. Kašanin, ozbiljno upozoravaju – „Zabluda je verovati da su crkveni ljudi bili glavni nosioci kulturnog života u Srbiji srednjeg veka“. Nije tako bilo u Evropi, ali što se Srbije tiče mora se biti oprezniji – sv. Sava stoji usamljeno i njegova je senka progutala najverovatnije mnoge o kojima danas ništa ne znamo. Ta senka je veliki problem, iz nje izvode paradigmu koja je po jednim večna ali je skoro vekovna, dugo se pruža. Ostaje nesporno da je naša književnost bila „crkvena“, jer je ona zaista bila okrenuta ljudima „istim onakvim ljudima kakvi su se i stvarali“. On stoji kao reper u našem evropskom krugu na razmeđi vekova – XII i XIII – i u tom smislu u njemu imamo tipičnog Evropljanina, jer ni druge nije mnogo drugačije bilo. Istoričari kulture – Wolf – kažu da je XII vek bio „odlučujući sa promenama u nastajanju Evrope“. Drugi govore o začecima Renesanse, pa se i u sv. Savi i njegovom vremenu nešto od toga ogledalo, ali je problem u tome što mi znamo samo jednu „crkvenu“ stranu. Tražiti ga, ipak, na intelektualnoj mapi Evrope, negde uz Abelara ili Asiškog ne obećava mnogo. U tom periodu „patristička tradicija se nije sasvim ugasila“ u našim prilikama kako je to bilo u Evropi. Bilo kako bilo, sv. Sava je tipični *clerc* – Le Goff – što će reći intelektualac u jednom vremenu koje nije imalo drugu sliku sveta osim crkvene. Dominira u njegovom delu i postupcima opsednutost svetošću koju on svodi na državni kult i na lični podvig.

Za svog desetak godina mlađeg savremenika F. Asiškog nije znao, a kako se zna ni glasoviti Poverello iz Umbrije nije znao za njega, iako se kretao i po Dalmaciji u blizini „srpskih zemalja i primorskih“.

Razlika je takođe vidljiva. Bosonogi propovednik i princ iz vladalačkog doma su suprotni po mnogo čemu. Spaja ih „nagon za samoćom“ kao veliki ideal. Jedan je pobeđivao poniznošću, a drugi snagom državnog zakona i to su nesumnjivo dva tipa svetosti. Sličan je i onaj korak od stvarnosti do ideala. Isti je impuls, ali su refleksi drugačiji. Tu se rasprave o sv. Savi jednako zapliću. Kašanin kaže da je sv. Sava bio „više moralista nego dogmatičar, više pripovedač nego bogoslov“, ali se na ovo danas drugačije gleda, kao što se gleda na svetost za koju naše vreme nema sluha i još – hrišćanski su personalisti dokazivali da postoji i svetost van Crkve. U srednjem veku i u Savinom vremenu to nije bilo moguće, jer su sfere – domeni – svetog i profanog bile odvojene. Sv. Sava je moralista u svojim propovedima koje javno „uči“, ali što se tiče dogmatike ne sudi se uvek jednako. Onaj ko poznaje njegovu žičku *Besedu o pravoj veri* – izučenu od A. Jevtića – videće da on svete oce čita istina „selektivno“, ali je ekleziološki dosledan, za njega se svetootačko nasleđe nije bilo ugasio u njegovom vremenu. On dobro poznaje crkvene sabore, a posebno sedam vaseljenskih, i na tome temelji svoje pravoslavlje koje kao termin ne ističe, i u tome je Kašanin u pravu kada kaže da je njemu važno drugo, njegova „teološka i državna ideologija“. Što se tiče pisca i pripovedača, Sava je nesumnjivo darovita pojava. Sve je podređeno toj državnoj ideologiji i to je tačno. Njegovi opisi smrti starog autokrate njegovog oca su zaista impresivni. O mnogo čemu ipak malo znamo – mi ne znamo da li je lično prisustvovao onim surovim scenama progona bogumila, koje opisuju Domentijan i brat njegov kralj S. Prvovenčani. Sigurno je ipak pravdao državnu politiku, jer je i sam bio njen kreator. Srednjovekovno

samodržavlje je sistem koji je on stvarao i on se predaje bez mere idolatriji vlasti i vladanja tog tipa. Njemu je poznato, reklo bi se, svako mesto iz Biblije, ali izgleda ne i reči sv. Pavla da je „potrebno da i jeresi bude“. Mnogo šta upućuje da je bio „dvorski pisac“, a šta bi drugo i mogao biti.

Ne znamo naravno mnogo ni o ličnom životu – „žitija“ su obrasci koji se drže kanona. O majci, recimo, skoro ništa, samo da je „blagočestiva Ana“, a on se rodio kada je otac bio navršio šestu deceniju. Obrazac je poštovan. On je dete – i tako je moralo biti – jednog zaveta i jednog obećanja. Realni lik jednako uzmiče pred obrascem. Jedno je, dakle, lik u ikonostasu, a drugo istorijska slika. Što se njegovog shvatanja društva tiče, tu u svemu plaća dug vremenu, to je srednjovekovni organicizam o kojem se on najbolje izražava – *Zakonopravilo* – i tu zabune ne bi trebalo da bude. On u tom smislu korektno prevodi novelu cara Justinijana II o simfoniji po principu da je najgora vlast bolja od bezakonja. Kao što nema traga u delu njegovom o ranim pomenima jednog vizantijskog humanizma koje bi bilo uzaludno tražiti, nema ni pomena o onom „komunizmu“ sv. Jovana Zlatoustog, na kojima je kasnije temeljena čitava ideologija. Nije poznavao ni društvenu doktrinu latinskih crkvenih otaca, jer sv. Sava nije iskoračio iz srednjovekovnog kruga naravno. Ako bi se njegovo socijalno učenje uzimalo kao obrazac – što se u svetosavlju čini redovno – onda bi slika o njemu i njegovom vremenu bila svetosavska, ali ne bi bila realna. Ne treba se čuditi što on neće „filioque“ iz Metodijeva vremena, jer Sava iskoračuje iz ćirilo-metodijevskog kruga.

Sve zabune su jedno u očima istoričara, a drugo u onom što se uzima kao neko „svetosavlje“.

Dva su primera – ili nekoliko – dovoljna za razumevanje događaja oko kojih se vrte sporovi.

Najpre čin zadobijanja autokefalnosti naše Crkve koji se zbilo kako se misli 1219. iako ima i tu neslaganja oko godine. Ostaje činjenica da je SPC s njim postala autokefalna. Stvari tu nisu sasvim jednostavne, iako je autokefalnost činjenica. Naime, tada se objavio protiv Save poznati solunski episkop Homatijan jednom poslanicom za koju istoričari kažu da je vredan dokument – objavio je S. Novaković – ali ideolozi svetosavlja je uzimaju sa nelagodom. I za ovo drugo nema razloga. Savino nastojanje da u pravoslavlju vaseljenskom otvori „srpsko pitanje“ je s jedne strane sasvim razumljivo. On se držao principa da nezavisna država mora imati nezavisnu autokefalnu Crkvu. On tako i postupa i udara jedan oblik „katoliciteta“, odnosno katoličnosti, što će reći univerzalnosti na koju se pozivala vaseljenska patrijaršija. Gledano istorijski, nema razloga za nelagodnost pred Homatijanovom poslanicom – solunski episkop se poziva na kanone carigradske Crkve koje je sv. Sava nesumnjivo pogazio svojim postupkom. On se obratio caru Teodoru Laskaru u Nikeji i naravno dobio saglasnost. Ali Homatijan ima jake razloge – on optužuje sv. Savu za samovolju, za kršenje kanona i za nasilno svrgavanje episkopa koji su uredno zauzimali određene katedre. Stoji činjenica da je sv. Sava narušio katolicitet. S jedne strane sve je jasno – s druge ostaju otvorena važna pitanja. Prvo, čin takvog zadobijanja autokefalnosti je sigurno samovoljni čin bez saglasnosti majke-crkve što Sava nije imao u punoj meri i u kanonskom smislu. Ako bi se pravoslavlje – kao i hrišćanstvo u celini – tako cepalo ni o kakvom se katolicitetu, odnosno katoličnosti ne bi moglo govoriti. Ali sud potonjih vremena ne menja stanje – SPC je sa sv. Savom postala autokefalna. Drugačije stoje stvari sa interpretacijom koja se nudi u okviru ideologije svetosavlja, posebno danas – sada se čin uzima apsolutno, pri čemu se malo vodi računa da su sva potonja odvajanja po principu zadobijanja autokefalnosti

ponovljeni čin sv. Save, a to razara celinu pravoslavlja. Ova je činjenica u svim raspravama o sv. Savi jednoznačna, ali u raspravama o svetosavlju znak menja mesto. Ako bi se u svemu apsolutizovalo, svetosavlje bi bilo opravdano, ali sasvim drugačije stoje stvari sa autentičnim istorijskim kontekstom. Tu se otvara pitanje svetosavlja iz vremena i za života sv. Save – tada nikakvog svetosavlja u potonjem smislu nije bilo, glasi jedan odgovor koji je nepotpun, jer je bilo svetosavlja kao državne ideologije što je nesumnjivo. To je državni i državotvorni kult „svetorodne loze Nemanjića“ o kojem se dosta reklo. Kako vreme odmiče menja se optika – i jedno svetosavlje ostaje, ali se ideološki obrazac ne uklapa u svako vreme na isti način.

Još u vreme samog sv. Save – iako je državna ideologija bila u prvom planu – postojali su otpori jednom sličnom nastojanju. Bilo je protesta i narodna pesma – *Sveti Savo* – je sačuvala refleks onog što se opiralo, bilo je vlastele koja se nije slagala s tom politikom. Uostalom i na samom dvoru do potonjih Nemanjića nije se isključivo gledalo na razlike. Latini su bili i tolerantni i prisutni. Drugi je problem još zanimljiviji. Ne sv. Sava koji stoji u ikonostasu, ni kult u Crkvi i narodu, ali jedno svetosavlje vremenom postaje smetnja osobene prirode upravo u sferi vođenja državne politike. Dakle, postoji izvesno svetosavlje iz vremena sv. Save, i ako ga posmatramo kao državni i državotvorni kult i ideologiju većih problema nema. Nema problema ni oko toga da je to bila državna ideologija – sasvim drugačije stoje stvari ako se obavezno obrati pažnja na određene *smetnje* koje je predstavljao, ne lik sv. Save, već upravo ta ideologija za koju konsenzusa nije bilo. Već su Nemanjini naslednici imali drugačiji ugao gledanja na Latine i „latinsku jeres“ i nije bilo, niti je moglo biti, nikakve isključivosti. Tom se kultu u Crkvi nema ništa zameriti – on traje i danas.

Međutim, istoričar Purković – *Avinjonske pape i srpske zemlje* – navodi dva važna primera kako jedno svetosavlje postaje smetnja u sferi vođenja državne politike. I tu je neki paradoks – formirano kao državna ideologija još u Savino vreme, svetosavlje postaje smetnja u bukvalnom smislu reči i tu su dva primera važna. Prvi, kralj Milutin šalje jednu delagaciju u Avinjon, hoće navodno da „pređe“ u katolicizam, što bi ga približilo papi i ondašnjoj Evropi. To nije uspelo, jer se tome usprotivila SPC, tačnije ne sam prvojerarh, već jedno raspoloženje s kojim Milutin mora da računa i akcija je propala – na to su ukazali još Mijatović i S. Novaković svojevremeno. Otpor je došao iz sfere jednog svetosavlja koje je bilo uhvatilo zaista dubok koren u narodu. Drugi je slučaj iz vremena cara Dušana, kada se delegacija vratila takođe praznih ruku, iako je papa bio spreman da Dušanu – Turci nadiru – poveri značajnu ulogu „kapetana“ i predvodnika u borbi za odbranu hrišćanske Evrope.

I u jednom i u drugom slučaju nije reč o sv. Savi koji je kao kulturna vrednost postojao u svesti ljudi, već o jednom tako shvaćenom i forsiranom svetosavlju. To je sukob jedne političke ideje sa državnim razlozima što će se kasnije u više navrata ponoviti. Drugi slučaj je, recimo, iz vremena Firentinske unije kada je despot Đ. Branković odbio da ide na sabor na koji su došli svi pravoslavci sa carem i patrijarhom Vizantije. Tako je bilo – SPC je jedina Crkva koja nije potpisala Uniju i to se može objašnjavati i objašnjava se na dva načina. Prvo – to ističu istoričari – bio je to loš gest, jer smo se isključili iz evropskog političkog kruga u jednom momentu kada to nije bila mudra odluka. Ali ako se ima na umu i činjenica da je unija bila čin „izdaje“ pravoslavlja, a ona se kasnije i raspala na tome, nije uspela kao model, onda ideolozi svetosavlja idu na tu činjenicu. Njima je važnije jedno svetosavlje – hipostazirano kao ideološki obrazac – nego istorijska istina koja odmerava stanje stvari i vodi računa o državnom razlogu.

Ni za jedno ni za drugo sv. Sava nije „kriv“, ali u raspravama o svetosavlju stvari stoje drugačije, a o tome je reč u ovoj raspravi.

Sada se problem otvara i na složeniji način. Naime – sv. Sava u svome vremenu je bio ono što je bio i tu se istoričarima mora verovati. Posebno je pitanje jesu li i oni sve rekli – iz onih stotinu i pedeset strana koje su nam ostale kao tekstovi za koje znamo da su Savini mi stičemo jednu sliku, ali ona je moguća samo s kontekstom. Sve ovo se u krugu svetosavlja otvara na drugi način³.

Važno je još jednom vratiti se na kult svetog Save koji se u svetosavlju potencira, ali pogled istoričara govori drugo i drugačije.

Prvo – kult je stvoren svesno u Crkvi u bukvalnom smislu reči, i on tu i traje kao permanetna služba. U Crkvi taj kult funkcioniše normalno, jer služba vraća u svest vernika onaj idealni lik iz ikonostasa koji kao paradigma svetosti nužno duši vernika i treba. Međutim – ta je funkcija praćena i čuvanjem svesti o kontinuitetu države bez obzira na to što takvoga kontinuiteta nije u stvarnosti uvek bilo. Tu je sv. Sava nacionalni i narodni patron. No i ono virtuelno svetosavlje je tako funkcionalizovano da se u njemu ogleda svest o državi kroz vekove i ono je u tom smislu bivalo i delatno. Iako je pod otomanskim carstvom SPC bila neka vrsta državne turske ustanove, kult je funkcionisao i u Crkvi, koliko je ona bivala slobodna da služi, i u narodu – ono što je Sinan-paša učinio nije, ipak, bez značaja, morao je spaliti mošti koje su delovale. U kulturološkom smislu stvari su bile još jasnije – A. Kačić-Miošić je u sv. Savi video „slovo slovinskog naroda i puka“ na najširem prostoru, a to je XVIII vek, u Rimu je štampana knjiga I. Tomka Mrnavića i slično. Tu treba dakle razlikovati sv. Savu i

³ Ako bi se unija kao pojam hipostazirala kao zlo i opasnost po pravoslavlje za to ima nekih razloga no stvari oko Lionske unije – R. Miz – bacaju drugačije svetlo. Prvo je bitno za istoriju, drugo za svetosavlje kao za ideologiju.

svetosavlje u državama tuđim, odnosno kada narodne države nema. Kult je funkcionisao i u državi i bez države. U ovom drugom slučaju stvari su posebno zanimljive. Karlovački sinod pod Austrijom u doba Prosvete zove ga „zastupnik roda srbskoga“, ali to je funkcionisalo jasno, jer smo se bojali „unijaćenja“ gde smo manjinska vera na takvim prostorima. I tu je van države uloga sv. Save i svetosavlja bila dvostruka – čuvao se kulturni lik među vernicima koji nisu pristajali na katoličenje. To se može razumeti, ali se ne razume lako kada se taj obrazac odnosa prema inoslavcima prenosi u naše vreme i kada postaje mera jednog virtuelnog svetosavlja u ozračju modernih vremena. To svodenje se vidi u neprihvatanju ekumenizma – videti Kolomiris i sve o tome danas i ovde po nekom „svetosavskom“ obrascu.

Kult funkcionise u narodnoj tradiciji široko i van Crkve i tu se svetosavska ideja veoma različito prelama – ima ga i kod muslimana u vidu poštovanja svetih i svetaca. Najzanimljivija je u tom smislu seoba kulta koja se poklapa sa istorijskim seobama srpskog naroda – s juga na sever i šire na balkanskom prostoru. Tu se kult nešto menja, odnosno menja se njegova funkcija. U Vojvodini posebno – Sinod u Karlovcima, i tu negde u Mađarskoj nastaje i himna *Uskliknimo s ljubavlju*⁴. Nastala u Segedinu himna ima ikonografiju koja je prati i služi kao opomena za sve ono što su „srpske zemlje“ i tako – država se raspada često, ali kult i svetosavlje ostaju. Za kult to nije neobično, ali za ideologiju jeste, jer se forsira mrtva paradigma.

Suvišna je rasprava da li je sv. Sava reper i međaš u kulturi – on to jeste i ostaje – i ostaće. Suvišno je i pitanje kulta u Crkvi, jer je tako nešto legitimno u najdubljem smislu reči, kult se iskazuje

⁴ U himnu se umeće kasno – videćemo 1985. – stih „Bosna i Hercegovina svetog Save domovina“. Ona se intonira pa i menja prema potrebi nacionalne ideje i okupljanja Srba u jednu državu.

obrascu svetosti koja je večna paradigma i vernička svest je time dobila „sadržaj“ koji je normalna pojava, jer ma šta mislili o svetosti ona ostaje na visokom mestu u registru ljudskih ideala. Ni u kulturi nije problem u sv. Savi, ali je svetosavlje nešto dograđeno uvek, oblik koji se gradi po zakonu formiranja ideoloških obrazaca i tu je u pitanju ona „iskrivljena svest“ poslovična. Da bi se rasprava naučno uozbiljila nužan je aktivni odnos prema tradiciji i kritički sud o liku i vremenu.

SVETITELJ NA ČELU VUČJEG ČOPORA

Predanje koje prati sv. Savu – u svim “projekcijama” – je deo jedne tradicije koja, međutim, nije nikada jednoznačna kako je svetosavski ideolozi žele. Kada se kaže narodno predanje ni tu nismo u jednoznačnoj ravni – ako ne znamo mnogo o crkvenom kultu, *službe* koje su služene u vreme kanonizacije S. Nemanje služe se i danas. Savini spisi – zna se da mu se pripisuje osim prevoda i komentara, nekih stotinu i pedeset strana – i spisi njegovih biografa su tekstovi ne baš laki za čitanje kako se to ranije činilo. Na slici koja je ravna i bez perspektive – na fresci – i danas stari autokrata opominje na državni razlog. Stvarnost je bila, naravno, mnogo drugačija i složenija. Na početku svog spisa brat njegov S. Prvovenčani prikazuje obilje mirisa koje odaje neteljeno telo, sve kipi, izliva se svetlost i to je, naravno, stilska zamka, neka hiperbola za koju su ljudi srednjega veka imali oka i sluha. Naše vreme nema. Priča – ona o nesrećnoj ženi koja je odbegla od mrskih jeretika – je realnija. Sa bogumilima se surovo postupalo iz državnih razloga, pa su „načelniku njihovom urezali jezik u grlu“. Nije drugačije bilo ni u Provansi i Langedoku. Ista je to slika, ali je kazivači „zatrpavaju“ obiljem čudesa o neteljenim moštima i zbivanjima na grobu. Kolektivna svest ljudi je držana pod takvom presijom. Sjaj oreola je bio neodoljiv. O ljudima i njihovom svakodnevnom životu najmanje znamo, a i ono što znamo neobično je, jer senka legende pokriva sv. Savu, on kao da nestaje u toj senci iz koje ga istoričari vekovima prizivaju.

Biografije ili „žitija“ nisu to u današnjem smislu, to su kanoni književni i sve je – svaki detalj – u njima precizno planirano.

I pisac i freskopisac vuku linije, bukvalno linije po rubovima šablona i to jasno. Boje tek progovore, a po koji detalj kao da promakne. I senka se „lomi“ samo tim sistemom, tom gamom boja koje su zaista neodgonetno čudo. Ono što nam ti biografi nude iz života princa iz doma Nemanjića, o detinjstvu i vaspitanju, kliše je, jer je i rođenje objašnjeno. Kako je objašnjeno – dete je plod zaveta Bogu i rođeno je kada su roditelji već bili ostareli. Nije voleo mladi Rastko – verovatno ime dato po moravskom knezu Rastislavu – „grešne pesme mladićskih želja koje dušu veoma oslabljuju“. Sve je podređeno jednom motivu – onoj vokaciji svetosti. O tim „narodnim pesmama“ naravno malo znamo, ali se mnogo toga ipak može rekonstruisati. Sretao je mladi princ čudne neke „procesije“ recimo dodola koje mole za kišu, koledare obučene neobično, a bio je u prilici da gleda i „skidanje Meseca u siniju“, te kako se mečki na Todorovu subotu nosi ručak u šumu. Sigurno znamo da je paganska kultura bila bogata i duboko ukorenjena. Nije mladi kraljević mogao da ne vidi i surove bune seljaka-kmetova i još surovije gušenje njihovo. Ta i takva rekonstrukcija daje dosta, tim postupkom i u Evropi grade „sliku“ svakodnevnog života ljudi na prelazu iz XII u XIII vek. U svesti narodnog pevača prelama se jedna sasvim realna i verovatna slika – buni se vlastela i pita –

*Kud se dede car Nemanje blago,
Sedam kula groša i dukata.*

Ovu i ovakvu agitaciju sa jasnim političkim nabojem Sava smiruje na način dobro poznat i danas – on prikazuje oca koji je sve žrtvovao državi i ostavio potomstvu. Objašnjenje je svetosavsko i ono će se kao obrazac jednako koristiti.

Iz oreola do slike u narodu ta je ideologizacija jedna svojevrsna ideologizacija-mitologizacija koja je poseban proces i ne tiče se samo sv. Save. Onaj estetički vid takve mitologizacije je uglavnom lako objasniti. Obrazac je ideološko-politički i podređen državnom razlogu. A proces je složen i neke komponente su tipično naše. O stvarnosti, dakle, mnogo ne znamo, ali o tom procesu znamo – on je šira pojava. Neke se faze tog procesa mogu rekonstruisati i tumači mita su rekli odavno ono najbitnije – realni lik prvosveštenika i vladara se pomera iz stvarnosti na više načina i to pomeranje ide u smeru *in illo tempore*, odnosno prebacivanja u jedno drugo vreme koje ima poznati rimski početak. M. Elijade je dobro opisao tu pojavu – *Sveto i profano* – a to je jedno „izlaženje“ iz istorijskog vremena i pomeranje ka početku. Promena ravni ne deluje nejasno, ali u svemu proces ostaje ne tako jasan. „Radi se sve u svemu – kaže Elijade – o večnom vraćanju *in illo tempore*, u prošlost koja ne pripada nekom istorijskom fizičkom vremenu“. Taj proces je on objasnio na zanimljiv način – „Odatle bi se moglo zaključiti da to večito ponavljanje egzemplarnih postupaka koje su bogovi otkrili jednom *ab origine* stoji u direktnoj suprotnosti s ljudskim progresom i da parališe svaku kreativnost“. Ovo je zapažanje tačno, ali valja dodati da u tom procesu imamo stvaranje nekog večnog obrasca koji nadalje može da funkcioniše samostalno u smislu paradigme i da kao takav, taj obrazac – iako poreklom iz stvarnosti i jednako naslonjen na stvarnost – nadalje ne mari mnogo za stvarnost. Tu se pojavljuje novi problem. Mit i mitsko funkcionišu po ideološkom receptu, jer u svemu su samostalni i „iskrivljena svest“ ostaje slika, jer drugu najčešće i nemamo. U morfologiji ideja ova je dimenzija bitna. Ništa od svega toga nije mimoišlo ni sv. Savu, a u potonjim vremenima obrazac je, čak, postajao složeniji. Pomeran u „ono drugo vreme“ i na „početak“ svega, sv. Sava je mitski predak i božanstvo koje ljude svemu

uči, kako se siri mleko, kako se sadi krompir ili luk i to u poznatim nadmetanjima sa đavolom. Taj i takav mitološki „materijal“ je u njegovom slučaju obilan u predanju u narodnoj tradiciji i prelama se, istina, po pomenutom principu, ali je prelamanje u nekim slučajevima neobično. Barem se odvija od one zlatne državne legende čija se funkcija lako može protumačiti, odvaja se i od hagiografskog obrasca u hrišćanskim „žitijima“. Đavo je, naravno, „otpali anđeo“ na onom prepoznatljivom polu dualističke sheme viđenja života.

To bi bio uglavnom taj proces koji nije sasvim nepoznat, ali on ima i svoju drugu fazu.

U prvoj fazi – ili prvoj mitološkoj ravni – sv. Sava je božanstvo i on stoji na početku. To je božanstvo *na početku*. Ali nadalje on postaje božanstvo ili demon koji silazi dublje, u htonični svet sa svim ćudima božanstva tog paganskog „donjeg sveta“ i to više nema nikakve veze sa onim hrišćanskim Bogom koji u žitijama – a pisali su ih učeni kaluđeri-bogoslovi – figurira precizno dogmatski definisan. Tako se usložnjava proces mitizacije i ideologizacije i u tom procesu raspoznavamo neke neobične i ne mnogo hrišćanske znakove. Nasuprot ovom oficijelnom državnom kultu i kultnom obožavanju u paganskim slojevima živi još jedan kult koji se može čitati ako ne smetnemo s uma još jednu dvostrukost u tom postupku koja je poznata kao hristijanizacija paganskih motiva i simbola i paganizacija hrišćanskih sadržaja. Samo na prvi pogled su ovi procesi suprotstavljeni, ali oni teku – barem u našem srednjem veku – paralelno. O prvom znamo, reklo bi se, sve – hrišćani su potiskivali paganizam, silom i represijom – dakle nije represije bilo samo prema jereticima – i to u najbukvalnijem smislu. U XII veku, beleže istoričari Crkve, rušeni su veličanstveni hramovi mnogobožackih vremena širom Evrope da je to izazvalo zaprepašćenje hrišćanskih biskupa. Oni su bili uplašeni time pa su čak preporučivali

da se to ne čini. Kod nas su do novijih vremena „sveštenici progonili dodole po Bačkoj i Srijemu“ kako je još Vuk beležio. Ta hristijanizacija je bila jednostavan proces i on je uglavnom poznat, paganske rimske *rosaliae* su postale družičalo ili treći dan Uskrsa, a prvi ponedjeljak posle Uskrsa se zove *pobusani ponedjeljak* kada se grobovi kite cvećem. Drugi proces – onaj paralelni – nije praćen nasiljem, jer su potisnuti paganski „sadržaji“ izbijali i dobijali svoje mesto kod nas kao da smo još uvek u paganizmu i poznato je pitanje koje nije retorsko – da li je hrišćanstvo utisnulo pečat svetu ili je svet svoj pečat utisnuo hrišćanstvu.

Ovde nije mesto za širu raspravu, ali se i u jednom i u drugom od tih paralelnih procesa to vidi.

Rušena su pozorišta – drevne arene na kojima se izvodila tragedija koju naši stari pisci zovu „kozloglasovanije“, a Teodosije u vezi sa sv. Savom pominje „mrsko pozorište“.

U vezi s tim još jednom se valja obratiti M. Elijadeu koji jasno govori kako se istorija „uliva“ u mit kao gotov obrazac pa se obrnuto i mitski obrasci vraćaju u istoriju. Ta je napomena važna i ona se – ta činjenica – često smeće s uma. Ti obrasci, bilo da su legende ili celoviti mitovi kasnije deluju samostalno, oni su „ideje“ čija geneza govori mnogo – negde u paganskoj pozadini stvarala se dakle i jedna vrsta anti-kulta. Odnosno i to je bio paganski kult koji funkcioniše kao i svaki drugi kult. Problem je osvetljavao i o tome dosta rekao M. Popović – *Vidovdan i časni krst* – koji je objašnjavao odnos među pomenutim procesima, ali se on zadržavao samo na hristijanizaciji paganskih motiva. Pitanje glasi jednostavno – da li je hrišćanstvo na Balkanu hristijanizovalo paganizam ili je bilo obrnuto. Kako se događao taj prelaz iz junačkog doba, odnosno iz mitskog *in illo tempore* u modernu kritičku svest, odnosno polje racionalnog, Popović ima o tome važne ideje.

Zadržaćemo se na tim idejama, jer one u morfologiji ideja imaju odlučujuće mesto i to u slučaju sv. Save i svetosavlja.

Kako se dogodilo sve to što se označava kao prelaz iz junačkog doba u novu racionalnu sferu i racionalno polje, na to Popović odgovara na zanimljiv način – „Izgleda da takav trenutak, junačko doba sa fiksiranom vremenskom granicom kod Srba nije uopšte postojao“. Taj se „trenutak“ i u drugim kulturama ne određuje lako, jer se ne radi o trenutku, već o dugotrajnom procesu, koji se u nekim slučajevima nije okončao, odnosno čiji recidivi traju u neoromantičarskoj svesti o istoriji koja barata nekim obrascima. Ovo je drugo važnije za ideološki obrazac svetosavlja koji se temelji na nečem sličnom. Veliko je pitanje još kako se okončao proces hristijanizacije, jer i u crkvenom ritualu – oficijelnom – ima jasnih tragova magije i mantre paganskog tipa. Druga Popovićeva teza je mnogo važnija i približava nas bolje problemu „mitizacije“ sv. Save i jednom izvođenju nekog „svetosavlja“. Od prvih susreta sa hrišćanstvom – kaže Popović – „pa sve do XIX veka, a u najzaostalijim sredinama i do danas, traje amalgamizacija hrišćanske i mnogobožacke svesti u novu celinu“. Time se nudi odgovor na gore postavljeno pitanje o smislu paralelnih procesa, ali ostaje pitanje koje se ne odnosi samo na sv. Savu već na ono što se najšire označava kao svetosavlje. Proces paganizacije nije okončan. To nije, kao što znamo, mimoišlo sv. Savu niti ga danas zaobilazi. Tu je bitno nešto drugo, a to je nivo kulture u najširem smislu reči pri čemu to važi i za političku kulturu. Srednjovekovna kultura – kakva je već bila – je jedan dovršeni obrazac koji se ne može u gotovom obliku prenositi u moderno doba. Tu smo kod famoznog problema koji je N. Berđajev nazvao „novo srednjovekovlje“. Sv. Sava s time i nema veze, ali mnoge interpretacije, uobličene u ideologiju svetosavlja, upravo na tome stoje. Tu postoje dva odgovora, jedan je Berđajevljev, a drugi Ž. Maritena – srednjovekovni obrazac se ne može preneti, odnosno može kada

se to čini u interpretaciji ideološkog tipa. Mariten polazi od nečega drugog – on zasniva integralni humanizam u svojoj knjizi i mnogo je objektivniji. Definicije svetosavlja stoje u znaku Berđajeva, odnosno jedne interpretacije ruskog mislioca. Obrazac se može prenositi ako se uzima trajanje paganske mitske svesti i po meri koliko ona traje stvara se i neko „svetosavlje“. Nevolja je u tome što je izvorno hrišćanstvo potisnuto tom svešću i to mnogo više nego što se to čini. Mitizacija sv. Save se bukvalno nastavlja i dobija raznolike oblike ideološkog tipa u određenim periodima. U morfologiji ideja ovo je bitno. Sam kult sv. Save i u današnjoj situaciji nije nejasan i s rečenim nema veze – čovek jednako teži da se identifikuje na jednom višem nivou, prema svecu, iako je svetost danas pomerena na skali dosta niže nego što je to bio slučaj u srednjem veku. Čovek opstaje tako što transcendirira grubu realnost u kojoj oseća svoju nedovoljnost.

Mnogo su jasniji problemi koji ovo prate, i oni – onako kako se interpretiraju u svetosavlju – govore mnogo.

Rekli smo, i još će o tome biti govora, dosta o „vidovdanu“, ali ni upozorenja naučnika nisu pomogla, ideološki obrazac je ostajao snažan i nije se ništa menjalo. Dan bitke na polju Kosovu je dan sv. proroka Amosa koji je bio i krsna slava kneza Lazara – ipak je prevladao dan belog Vida paganskog božanstva. Dobro je poznato – Popović je to odlično osvetlio – kolebanje naše Crkve koje je trajalo od 1864. do 1913. Pobedilo je pagansko shvatanje i Vidovdan je kulturni praznik u više smisla i to sve do najnovijih vremena. Za poimanje svetosavlja ovo je najvažniji podatak, iako u tom smislu ima još mnogo podataka. Ta mitizacija kako vreme odmiče traje na ideološko-političkom planu sve do svakodnevnog javnog života. O prvim momentima najvažniji korak je načinio V. Čajkanović – *Mit i religija u Srba* – ali problem nije zatvoren, jer se u nedopisanoj nekoj svetosavskoj *prolegomeni* otvara na specifičan način.

Rekonstrukcija je pokazala – ona Čajkanovićeve – postojanje jednog anti-mita, odnosno paganskog kulta koji prati svetitelja Savu.

Dobar znalac komparativne mitologije – u formiranoj školi kritičkog mišljenja – Čajkanović je postavio temelje za razumevanje problema. Jasno se vidi kako je „večna“ matrica apsorbovala istoriju i taj proces nije okončan. Na primerima svetosavlja on se jasno može pratiti. Zaista je pronađena „polazna tačka“ za razumevanje ne sv. Save, već svetosavlja kao fenomena. Mitska svest je reproduktivna. Sv. Sava je „samo formalno“ hrišćanski svetac, glasi jedan smeo Čajkanovićev zaključak. Reklo bi se da je zaključak preteran, ali kada je reč o svetosavlju vidi se da nije i to se pokazuje u jednoj „anketi“, ako tako možemo nazvati istraživanje u sferi bogatog paganskog nasleđa u našoj mitologiji. To je utoliko važnije, ako se ima na umu još jedna činjenica – mitska svest je paganizovana na ideološko-političkom planu posebno u novije doba. Postoji nekih pedeset priča i predanja na širokom prostoru „srpskih zemalja“ u kojima je dominantni motiv neki svetitelj koji ni po čemu ne podseća na hrišćanskog sveca ili narodnog svetitelja, na sv. Savu kakvog znamo iz žitija ili iz službi koje mu se i danas služe. Dakle, sv. Sava je iz istorije ušao u hrišćanski kalendar i to je sasvim normalno i nije vredno nekog objašnjavanja. Iz istorije se međutim vraćao u mit u novom obliku, ali ga mitska svest jednako „pomera“. U narodnim pričama to je sada neko grozno pagansko božanstvo koje ljude surovo kažnjava i ne samo ljude, već i sva stvorenja na zemlji. Motivi su zaista neobični – u jednoj priči sv. Sava surovo kažnjava svoga psa vernog čuvara zbog toga što nije mogao da skoči preko neke udoline koja svecu nije predstavljala nikakvu prepreku. Ovaj postupak je nešto što ne upućuje na hrišćanskog sveca koji ima svoje simbole iz životinjskog sveta. U drugoj priči, on čobanina pretvara u psa budući da ga je zatekao u grehu – jeo je sedeći ili ležeći. Prokleo je jedno

čitavo selo da u njemu ne bude dece i tako je ljude zavio u crno – priča je s juga Srbije. Tako sv. Sava „određuje i čobanina kojeg vuci slobodno mogu da zakolju i pojedu“ – i Kulišić i Čajkanović u tome vide tragove prinošenja ljudske žrtve. Tu on podseća više na šumskog demona nego na svetitelja koji hoda „po srpskim zemljama“. U drugoj prilici, svetitelj je kaznio jedno mesto da propadne u zemlju, jer su se seljani našalili sa njim, sakrili su mu rukavice tako da više nema ni kuća ni hleba za opstanak ljudi. Rečita je priča o sv. Savi i ptici kosu – nije ptica htela da bude „kos pokunjen nos“ već je pokazivala svoju ptičiju gordost i kažnjena je tako da uginge ženka i da skapa sama. Nije svetitelj u drugoj prilici bio slobodan od gneva i iskazivao ga je prema monasima svojoj sabraći i jednog je pretvorio u magarca. Jednom u godini svetitelj u gori saziva vukove i staje kao njihov predvodnik na čelo čopora i šalje ih u torove da ljudima kolju ovce. Jednog je čoveka, koji je u strahu pobegao na drvo, pretvorio u jadnika koga prepušta vučjem gnevu. Prvo, ovaj mitski lik je suprotan onom mitskom liku koji je pomeren na „početak“ kao božanstvo, svemu uči ljude kao bog i heroj civilizacijski, a sada se motiv preoblikuje na drugi način. To je sada anti-lik prosvetitelja, ali bukvalno. Ne samo što je to paganska „varijanta“ već i nešto više, nema u sebi ničeg humanog, jer i među paganskim bogovima ima onih iz predela bele magije – stvari dobijaju novi obrt.

To odavno nema veze sa svetiteljem koji pod oreolom stoji u nacionalnom hrišćanskom ikonostasu i u „saboru Srba svetitelja“. Tako je sv. Sava „vučji pastor“ i takvih je putujućih sižea u izobilju u narodnim predanjima. Ima naravno i motiva koji nisu predanje i refleksi animizma, kako se ističe, već i motiva kulturnog porekla i oni su pristizali iz crkvenih propovedi, pa je tako jedna Hristova parabola – Luka 13.21. – koja ima dublji hrišćanski smisao, na neobičan način

„prelomljena“ u svesti kazivača – naime sv. Sava kudi vrednu devojku, a hvali lenju i još je I. Ruvarac zapažao da su mnogi motivi stizali iz „manastira u narod“ i tako se paganizovali. Stoga, ako su osnovni Čajkanovićeve zaključci nesporni, prema nekima treba biti oprezniji. Crkveni kult i paganski su se ne samo sukobljavali, nego su se i preplitali u mnogim slučajevima. Međutim, mnoga čuda koja opisuju životija su paganski intonirana i ta paganska svest u njima dominira i danas. To je već problem u krugu svetosavke prolegomene i ne tiče se uvek sv. Save. Jedno je bilo nastojanje Crkve da sve paganske motive hristijanizuje, ali se događalo obrnuto. U svetosavlju se sledi ova suprotna logika.

Svetosavlje se tako manifestuje na složen način – i to je ono što u krugu svetosavske prolegomene postoji kao posebna tema.

Ako je tako bilo u Crkvi srednjega veka, i čak i kasnije, u XIX veku, postavlja se pitanje zbog čega sada vladika još jednom paganizuje vidovdan i pojmove iz kruga kosovskog mita. To je ono što uveliko zbunjuje u raspravama o svetosavlju. Dakle, jednom se izgubila istorija i „ulila“ se mit u raznim oblicima i mitski je obrazac počeo funkcionisati samostalno. Mitska svest i u krugu svetosavlja potiskuje kritičku svet i jednako je prebacuje na drugi plan i ti se obrasci najbolje prepoznaju u ideologiji svetosavlja.

Iz svega se vidi da morfologija ideje nudi mnogo više od istorije i da se motivi sele kao i kultovi. Za razgovor o svetosavlju to je bitno.

RATNIČKO-PATRIJARHALNO SVETOSAVLJE

Sudeći po onome što znamo, najmanje problema bi trebalo da bude – i tako i jeste – sa svetosavljem iz vremena sv. Save. Ono se i iz spisa sv. Save i njegovih biografa prepoznaje kao etatiistička ideologija koja je građena prema sličnom ideološkom obrascu koji je karakterističan za srednji vek. Taj se obrazac prepoznaje u organističkoj shemi shvatanja društva i države, a to je monarhijalno-hijerarhijsko ustrojstvo, odnosno to je vid teokratije – ili simfonije – koja podrazumeva primat duhovnog, Crkva i država su u jednosmernom odnosu. Ideal se, takođe, jasno vidi – idealna zajednica Crkva je model, tipik manastirski ima ulogu obrasca za uređenje odnosa u ljudskoj zajednici. Po sebi se razume, jedno je idealni obrazac a drugo je realnost i naivno bi bilo misliti da su odnosi među „entitetima“ bili idealni – daleko od toga. U spisima sv. Save nalazimo potvrdu i za jedno i za drugo. Država je imala sudare sa Crkvom. Nauka je tumačila sv. Savu i njegovo doba, a ideolozi su gradili svetosavlje – ideološki obrazac stoga ima svoju istoriju. U XIX veku, sv. Sava se „uliva“ u romantičarsku predstavu i mit o naciji utemeljenoj na etnoprincipu. U XX veku, to je već „čistiji“ ideološki obrazac.

Ti oblici svetosavlja imaju posebnu istoriju – i njima se treba posebno i baviti.

Međutim, vremenom se otvarala i rasprava o svetosavlju kao obrascu i u njoj su neki akcenti posebno važni. Spor o jednom bekstvu u manastir i jednom bekstvu iz manastira – Sava i Dositej – postao je okosnica za razumevanje svetosavlja, i to će se dugo održati. Te su tvrdnje u najmanju ruku naglašene – pravoslavni publicista M. Marković, koji se tim pitanjem bavio, tvrdi da je, ipak, „pobedio“ Dositej koji je našu nacionalnu kulturu „privezao za jedan stari

brod“. Odrednica nije nejasna, jer se raspoznaje negativan stav prema modernitetu, a svetosavlje – ono pretpostavljeno – iz vremena sv. Save se uzima kao nepromenljivi obrazac. Tako postavljanje problema u stilu ili-ili nije pravilno postavljanje, jer se raspoznaje opredeljenje za jedan ideološki obrazac bez provere. Da je sv. Sava svojim delom deo kulturnog i nacionalnog identiteta i deo tradicije, to uopšte nije sporno – ali je svetosavlje kao potom oblikovana ideja nešto sasvim drugo. Nije sporno ni drugo Markovićevo tvrđenje da je pravoslavlje sv. Save „uhvatilo korena u narodu“ i ta „vernost sv. Savi“, ni to, u principu, sporno nije. Važno je nešto što je zapazio Vasa Čubrilović – život u Srbiji se odvijao „u okvirima narodno-patrijarhalne tradicije“. Tu je svetoslavlje i hvatalo korena. Živeo je sv. Sava u takvoj Srbiji, ali nas je svojim delom i odvajao od nečeg i spajao s nečim drugim. Ako se kaže da nas on vezuje za kulturnu tradiciju Vizantije to nije netačno, ali nije sve u tome – od nje nas je i na svoj način odvajao, jer su se krugovi sužavali. Svetosavske varijacije polaze – po pravilu – od jednog momenta i njega apsolutizuju. U kasnijim vekovima došlo je do sudara „patrijarhalne i građanske kulture“ i tu se svetosavlje kao ideologija opredeljivalo unapred za patrijarhalnu kulturu. Problem je mnogo složeniji – patrijarhalno se ne može idealizovati, jer tiranije ima i u patrijarhalnoj zatvorenoj zajednici. Tako se iz istorijski mrtve paradigme u svetosavskoj ideologiji izvodi jedna neobična operacija – dakle problem nije u sv. Savi.

Tu su neki noviji primeri nezaobilazni – posebno kada se takvo svetosavlje uobličilo.

Početak i sredinom 90-tih godina, na ratom zahvaćenom Balkanu javlja se i jedno ratničko-patrijarhalno svetosavlje kao ideološki obrazac, pa i kao ratnička ideologija – *Jagnje Božije i zvijer iz bezdana* – i srećemo primere kako se svetosavlje odvajao od sv. Save kao pojave u vremenu i fenomena kulturnog.

Naučni zbornik koji uzimamo kao važan dokument za svaku dalju raspravu o svetosavlju je doneo radove sa jednog „simpozijuma“ u organizaciji – to je bitno – Crkve. Neke činjenice su zaista nezaobilazne – najpre to je ratna godina 1996. na širokom prostoru Balkana sa nama kao narodom koji se našao na jednoj „prekretnici“ i u jednom istorijski neobičnom vremenu. To je dalo pečat celom ovom ideološkom simpozijumu. Sve je izvedeno iz sv. Save bez uvida u delo i vreme i sve je svedeno na neko svetosavlje koje se prepoznaje kao čisti ideološki obrazac. U podtekstu je svetitelj iz XII i XIII veka koji je jednostrano viđen – samo kao državnik i vojskovođa i političar. Ovaj aistorijski pristup je jedna izabrana metodologija sumnjive naučne vrednosti. Sve ono što se zbivalo na Balkanu i na istorijski prepoznatljivom prostoru „srpskih zemalja“ nije nejasno – iako se problem šta su „srpske zemlje i primorske“ vekovima kao pojam menjao. Ovde je izveden ne iz istorije već iz vremena sv. Save, a kako je tada bilo niko se time pozabavio nije. Reč je o jednoj imaginarnoj istoriji. Imaginarnoj u tom smislu, jer se zanemaruju istorijske realije. Još je važnija jedna činjenica – sv. Sava je uzet kao večna paradigma. Tako su tretirani svi elementi u raspravi i tako su akcentovani. Naglasak je ideološki i aistorijski.

Neki momenti u raspravi otkrivaju jedno svetosavlje koje u jednoj morfologiji ideja predstavlja zaista poglavlje.

Rat koji traje „naučnici“ vide kao „podvig ljubavi“ što je moguće samo u ideološkoj i propagandnoj ravni, ali realno nikako. Sve je nadalje dignuto na nivo kosmičke paradigme sa objašnjenjima koja to nisu niti mogu biti – ima rata na nebu i nužno ga ima i na zemlji. Teološka situacija je jasna, ali nije jasno njeno spuštanje na zemlju na ovakav način i u jednom prepoznatljivom vremenu. Ako se teološke formulacije ovako aktualizuju, o sv. Savi ne može biti ni reči – on je, ipak, ne samo ratnik već i neko ko miri zavađenu braću. Selekcija motiva se poklapa sa odabranim ideološkim ciljem.

Pitanja koja su se u raspravi postavljala liče na retorska pitanja, ali ona to nisu – ideološki izabrani okvir je činio svoje.

U jednom takvom „teološkom“ razmišljanju postavljeno je pitanje o tome da li pravoslavni episkop može biti ratnik, nositi oružje i ovi se svetosavski mislioci zaklanjaju iza istorije – pitanje je ozbiljno i cilj je njegov da se opravda jedno ratničko-patrijarhalno svetosavlje kao ideologija. Nije, međutim, jednostavno naći za sve to „pokriće“ kod sv. Save, a činjenice nisu nepoznate. Svetosavlje ide drugim putem – rat koji se vodi na širokim prostorima „srpskih zemalja i primorskih“ je onaj teren na kojem bi takva ideologija i ratna politika funkcionisali. Tako se početkom decenije – a zbornik je iz 1996. – oblikovalo jedno svetosavlje kao ratna ideologija. O tome govore R. Karadžić kao teolog sa svojim razmišljanjima o ratu i Klauzevicu, te posebno vladika Jevtić o „grešci“ cara Dušana, kako se ona prelama u njegovoj ideološki opterećenoj svesti u ratnom vihoru. Posebno mesto i ovde dobija poznata „svetosavska“ mitologema o porazu koji se shvata kao moralna pobeda, kao izbor carstva nebeskoga – a to je u krilu ratničko-patrijarhalnog obrasca trajalo od Crkve i epske pesme da bi se ulilo u takvu jednu svetosavsku „misao“. Druga je o srednjem svetosavskom veku koji je – blago rečeno – idealizovan ili ideološki funkcionalizovan po principu poruke iz epike –

Sve je sveto i čestito bilo

i milome Bogu pristupačno

Na prvi pogled nema ničeg neobičnog ako se ostane u kontekstu pesme o sv. Savi, jer se smisao takvih poruka zna, kao što se zna i njihovo poreklo. Problem je u tome što se ovakva „misao“ unosi u jedno ideološki intonirano svetosavlje i to posebno u tim ratnim godinama. To i takvo ratničko-patrijarhalno pravoslavlje i svetosavlje nije bilo ništa drugo nego pravdanje rata, najčešće banalna ratna propaganda, i da sa sv. Savom neposredne veze nema, jedva da je potrebno

dokazivati. Obrasci stvarani tada su se napajali iz već postojećih obrazaca, a sv. Sava je služio samo kao nekakva istorijska osnova.

Jedan događaj – kulturni događaj – je u tom smislu zaista paradigmatičan.

Još godine 1988. imamo zbivanja oko drame S. Kovačevića *Sveti Sava*, koja je otkrila mnogo toga o jednom svetosavlju koje se prepoznavalo kao ideologija, sučeljena sa jednom drugom vladajućom – komunističkom – ideologijom. Drama sama nije neobična, lik sv. Save je dat istina nešto slobodnije, ali ništa nije akcentovano ni antihrišćanski ni protiv sv. Save već se multiplikovalo na jedan drugi način – to je vreme kada se takođe rađa politički pluralizam i *Svetosavska stranka* – i sve se zapliće kao manifestacija palanačkog fašizma. Sve se zbiva na daskama, a to je „mrsko pozorište“ o kojem govore biografi sv. Save – Domentijan – pa se sve zbivalo dramatično u stilu jednog takvog svetosavlja. Osnovni elementi u svemu su jasni – navodno je pisac prikazivao sv. Savu na uvredljiv način, psuje i drami u svakom slučaju nekonvencionalno. Dva su momenta posebno zanimljiva – prvi je politički, sasvim konkretan, a drugi je buđenje nečeg pagansko-iskonskog, kada se formira ne doživljaj gledaoca ili kritičara u tome već neka vrsta kolektivnog doživljaja :

- kolektivni doživljaj – kao u XIX veku u doba romantizma sa gledaocima koji vide Miloša Obilića u drami,
- politički momenat – drama nije zabranjena od vlasti, već su zabranu tražili gledaoci s ulice, populistička varijanta presije nad umetničkim delima.

Tu su važni sledeći momenti – *Kultura vlasti* – koji u socijalno-istorijskoj ravni mnogo govore o tom ratničko-patrijarhalnom svetosavlju koje je izašlo na ulicu. I do tada je drama mogla biti neko „političko“ pitanje, a sada je to postala još i više i na mnogoznačan

način. Godine 1988. već imamo „buđenje nacionalne i pravoslavne religiozne svesti“, no pitanje je da li je to nacionalna – ili naglašeno nacionalistička – svest, a to je jasno, i da li je religiozna – ona to očividno nije. Zaista se obistinio „balkanski agresivni nacionalizam“, naravno na takvoj svetosavskoj osnovi i sa jasnim, dovoljnim povodom.

Drama se – uz niz drama – tada pod komunistima „nije uklapala u repertoarski koncept“. Tu ostaje jasna činjenica „odnosa između srpskog mita, srpske istorije i docnije upotrebe mita i srpske istorije u političke svrhe“. Koji je to mit dovoljno znamo, ali kada je reč o upotrebi mita mi imamo dva momenta :

- vlasti su upotrebljavale istoriju – ili su je potiskivale – ali su sada ostale nekako po strani,
- tu su se piščeve namere otkrile, on je govorio o prošlosti, ali se videlo da misli i na sadašnjost.

Pokazalo se naime da nismo prevazišli romantizam, niti smo izašli iz XIX veka, ali to je jedno. Tada se na sceni pojavljuju dve, odnosno tri snage – vladajuća partija SK, Svetosavska stranka, gledaoci sa svojim kolektivnim doživljajem.

Oglasila se ipak SPC i ogradila se od rulje i Ž. Gavrilovića i to je znak koji se ne može smetnuti s uma. Vlast nije zabranila predstavu, ali gledaoci jesu sa ulice.

Sada se jasno vidi – *Republika* 316-317, 2003. – izjava Ž. Gavrilovića o tome – „da nismo zabranili zabranila bi vlast“ dramu. Dramu je gonio i M. Vučelić kao „blasfemiju“, ali su motivi drugačiji i uklapaju se u jedno svetosavlje koje se već nameće kao ideologija koju će prihvatiti mnogi.

Svetosavlje koje se tada promovise je prepoznatljivi obrazac, ali se manifestuje na nov način i u novim okolnostima. Od tog se obrasca ograđuje i SPC, ali treba imati na umu prirodu ove ograde – i

ona je bila u kontekstu političke konjunktura. Ubrzo će Crkva naglasiti takvo jedno svetosavlje. Te okolnosti su bitne, a obrazac je poznat.

Događaji su dobijali na ubrzanju – raspad države je bio izvestan, a u stvarnosti rat je već započinjao. Tada na scenu stupaju „naučnici“ sa svojim simpozijumom koji je rezultirao zbornikom *Jagnje Božije*. Ratničko-patrijarhalni oblik se sada manifestovao kao jedno političko svetosavlje koje se ideološki rabilo na raznim stranama – da je ono poreklom iz Crkve jasno je. Nije slučajno što se crkva u ovom momentu od takvog svetosavlja ogradila – takvo svetosavlje prihvata vlast i vladajuća elita, populistički iritirana i politički ostrašćena elita.

Takav obrazac se nužno morao manifestovati. Srbovanje je postalo ideologija i vladajuće elite. Jedan ideološki obrazac – onaj komunistički – se u planetarnim razmerama istrošio i vladajuća elita je lako našla tradicionalni. Imala je gde da ga nađe, čak u formiranom vidu. To je bilo vreme još jednog „povratka“ koji se hrani mitskom svešću, pa i povratka Nikolajevog sa njegovim jasnim svetosavljem. Malo će vremena proći i taj će ideološki obrazac biti dominantan i najšire prihvaćen u svim sferama, i u politici, i u kulturi, i u istoriografiji, i to je obnova svetosavlja kao jedinog obrasca.

Bolji se obrazac nije mogao naći, a „isproban“ je bio u sličnim momentima društvenih kriza. Obrazac se prepoznavao kao gotov – kao onaj iz vremena – da ne idemo dalje – Drugog svetskog rata, a analogije su stvarane na prigodan način. Problem je u tim analogijama – nama se navodno po večnoj paradigmi tokom istorije uvek događalo isto, i ono što se dogodilo u vreme sv. Save samo se sudbinski ponavlja po jednom obrascu. Odvojena od realnosti istorijske, istorija je bivala jasna barem ideološki, i izraz je nađen upravo u svetosavlju. Tako se sameravala istorijska distanca, još su Nemanjići postavili večni smer i kada smo ih izneverili sve je išlo naopako.

Na sceni je bila zaista tipična „iskrivljena svest“, mitska i mitomanska, koja se najlakše preliva u ideološki obrazac. U istoriji su nađeni međaši – bitka na polju Kosovu, i sve je mereno prema tom obrascu istorijske bitke. To je po M. Bečkoviću najveći događaj u vaseljeni na zemaljskoj kugli – to se nije izvodilo iz istorije već iz mita i jedne mitske predstave. To su bili elementi tog svetosavlja 90-tih godina koji sa sv. Savom malo veze ima.

Svetosavlje tog ideološkog tipa funkcioniše po obrascu koji se relativno lako uočava – postupak je hipostazija istorijskog i njegovo prebacivanje u mit, a to je, videli smo, bilo moguće više puta. Tu su se mešali elementi istorije, mita i politike i nije to jednom bilo tako. Odvajanje svega od istorijskog sv. Save je bilo najlakše vidljivo i videlo se i ranije. Selektivno su korišćeni momenti iz istorije i sv. Sava je služio kao ideološki podtekst.

Tako se dobilo logično ono što se jedino i moglo dobiti – jedno svetosavlje kao ideologija rata i hegemonije na širokim prostorima države koja je bila država mnogih južnoslovenskih – i ne samo slovenskih – naroda.

Ideološki obrasci imaju svoju prepoznatljivu prirodu – oni se oblikuju pod pečatom ideološkog erosa u jednom slučaju, pod znakom kvazi-istorije u drugom, ili jednostavno kao politička propaganda.

Tako je svetosavlje postalo dominantni ideološki obrazac u savremenim uslovima i to traje jednako i danas.

MONISTIČKI KULTURNI OBRAZAC

Sve se češće pominje *kulturni obrazac* – u smislu drugačijem od modela ili tipa kulture – ali nema jasnije definicije nečeg sličnog. U jednom kraćem ogledu tim se problemom na zanimljiv način svojevremeno pozabavio S. Jovanović – *O kulturnom obrascu* – koji nije ni sam ponudio neku definiciju, ali je izneo neka zapažanja koja se ne bi mogla mimoći u razmatranju ovakvoga tipa. U vreme kada je ogled pisan, jednako kao i danas, problem se otvarao ne tek kao nužnost neke definicije – otvarao se u najširim društvenim relacijama. Postojala je – kao što postoji i danas – potraga za nekim obrascem koji bi se izveo iz uspostavljene neke tipologije srpske kulture, uspostavljene ili pretpostavljene. Takve tipologije, naravno, nisu nedostajale i 30-tih godina – kada se svetosavska prolegomena i otvara – one su su nudene u stilu O. Špenglera i njegovog glasovitog dela o „propasti“ Zapada. Podalje od onoga što uliva više nade da se o kulturi i tipovima raspravlja, od geografsko-istorijskog osnova, tipologija se svodila na Špenglerovu shemu o dionizijskoj i faustovskoj kulturi – odrednice su se temeljile na jednom drugom, takođe, poznatom postulatu o kulturama i civilizacijama koje su zatvorene monade ili celine i koje u svom krugu traju, cvetaju, precvetavaju i prepoznaju se po rezultatima koji su „trajni“, jer izvire iz organskog bića naroda koji se uzima u uskom etničkom smislu. Takva se kulturologija lako pretvarala u etnosofiju i vaspostavljeni i korišćeni su neki upravo špenglerovski obrasci, jer tridesetih godina O. Šengler je bio moda.

Problem je bio ne u pojmovima *kontinentalna* ili *mediteranska kultura* – te su odrednice razumljive, ako se imaju određeni realni krugovi u nastajanju kultura i civilizacija. Ako se kultura svede na

jedan takav obrazac ili model, od prve je jasno da problem nije rešen – kulturni obrasci u suštini su pluralni i ne izvode se ni iz kakvog večnog organskog bića etnosa-plemena-naroda. Svetosavlje je – 30-tih godina – upravo zatvarano u neki takav obrazac ili model. Nastojanja mislilaca organicističkog usmerenja – V. Vujića i drugih – posebno su poglavlje traganja za nekim takvim otvorenim ili zatvorenim obrascem, a S. Jovanović nije bio mnogo daleko od toga. Ipak je on – makar i uopšteno – problem otvorio i ponudio neke elemente za raspravu koja, naravno, nije do danas okončana i koja se danas još jednom otvara i zatvara. Neke analogije koje su ponuđene deluju privlačno – nekom i uverljivo – ali one ne odgovaraju na složeni kompleks koji se pod kulturom podrazumeva. Svi pokušaji da se svetosavlje odredi kao takav obrazac – koji nisu uspeali, jer nije ponuđena nikakva smisljena definicija svetosavlja – se dobro vide u nekim Jovanovićevim naznakama o kulturnom modelu. Da sam sebe nije zatvorio u usku organicističku shemu, da se otvorio izvan uopštenih zaključaka, on bi svakako ponudio više, jer neke napomene njegove mnogo obećavaju. Obrazac se, po Jovanoviću, može smatrati nečim sličnim, ako ga narod primi u obliku koji je „produbljen i prefinjen“. On pominje humanistički kulturni obrazac „koji su stari humanisti izradili na osnovu antičke filozofije“, ali se od prve može primetiti da je i to jedna vrsta sužavanja – evropska kultura se izvodila iz sume sadržane u onoj kategorijalnoj piramidi koja stoji na antičkom, ali i judeo-hrišćanskom nasleđu. Drugačije bi se sasvim olako srednji vek otpisao kao „mračni srednji vek“, što je ne jednom i činjeno. U drugim prilikama, pak, uzimaju se određene vremenske „tačke“, pa se polazi od veka Prosvećenosti. To je problem otvorenog ili zatvorenog kulturnog obrasca i svako svetosavlje se suočava upravo s tim. O tome će tek biti reči.

Humanistički kulturni obrazac je u novijim vremenima dominantan i u njemu se zaista prepoznaju – iznad nacija i rasa – i onaj engleski džentlmen i francuski *honnête homme* ili ruski *evropejac*, te srpski *građanin* od XIII veka nadalje. To još ne znači da je takav obrazac i apsolutno jedini i apsolutni obrazac u bukvalnom smislu – kultura ne opstaje bez korena, niti je u jednom širem smislu bez „kulta“. Mnogo su zanimljiviji neki Jovanovićeви precizniji, ali i stroži, sudovi o kulturnom obrascu – „Naša inteligencija nije presadila nikoji strani kulturni obrazac, niti je iz kulturnih elemenata našeg narodnog života izradila jedan originalni obrazac“. Polazi se od jednog tvrđenja da nismo imali originalni obrazac, ali se – vidi se – pretpostavlja mogućnost da se od elemenata narodnog života može stvoriti kulturni obrazac. U svim raspravama iz kruga svetosavske prolegomene, mnogo je toga pod znakom pitanja – svetosavlje se nameće kao jedan kulturni obrazac iz vremena srednjeg veka i u nekom ga je obliku i bilo, ali je drugo pitanje da li je taj obrazac univerzalan i nije li zatvoren u granice srednjeg veka i „narodnog života“. Obrazac, podseća Jovanović, stvaraju „kulturni pojedinci“ i mi ih, po njemu, nismo dovoljno imali. Njemu je bilo sasvim jasno još nešto, a to je da ni kulturni pojedinci u tome ne uspeavaju uvek i tu se osvrće na Njegoša na podsticajan način – no i on se u *Gorskom vijencu* ipak pomirio s pokoljem poturica, kao s političkom nužnošću i vladika Danilo se pomirio s tim antihrišćanskim principom – „Stoga je razumljivo što nam Njegoš nije ostavio u amanet kulturni, nego nacionalni obrazac“. Ako je obrazac ovako ograničen, on nema status kulturnog obrasca u pravom smislu reči. Drugi primer neuspeha kulturnih pojedinaca je, takođe, karakterističan i tiče se J. Ignjatovića koji je odlično poznao stanje staleža i istorijske kolizije u društvenom razvoju, ali je imao drugih problema – „sudeći po njegovim opisima društvenih kriza“ – „i potpunoj moralnoj neosetljivosti kod junaka

njegovih pripovedaka, on sam nije bio toliko moralno razvijen da je mogao stvoriti jedan kulturni obrazac“. Slučaj, pak, L. Lazarevića je obrnut, on stvara nešto što je moralistički odgovor, ali ne u nekom smislu i kulturni obrazac, i kod njega je taj kulturni obrazac „nužna dopuna u nacionalnom i političkom obrascu, koje smo imali više ili manje izrađene“. Videli smo da se u krugu svetosavske prolegomene ovakvi problemi ne javljaju – ona pokriva jedan obrazac svetosavski i funkcionalizuje ga vanvremenski po principu jedne paradigme. Tu je Jovanović još jednom zanimljiv – „Da li je to stoga što, zbog naših posebnih prilika, pitanje narodne sudbine bilo je za pojedince važnije pitanje od pitanja lične sudbine, pa se i potreba nacionalnog obrasca jače osećala nego potreba kulturnog obrasca“. Jovanovićeva objašnjenja su nedovoljna i svode se na tvrdnje da postoji problematična priroda i to „našeg individualizma“, pri čemu nema snage da uvidi da je to jedan u nečem složeniji problem – individualizma je manje bilo i sve je bilo podređeno kolektivitetu. To se najbolje vidi na primeru svetosavlja i u periodu sv. Save i kasnije, ali ideolozi svetosavlja taj problem rešavaju i to tako što ga otpisuju – za njih je kulturni obrazac organski, jednosmeran i jednoznačan, i u istorijskom vremenu ga imamo kao paradigmu.

Tu se njegova zapažanja vremenski konkretizuju i on se osvrće na period između dva svetska rata.

To je upravo period kada se traga – i nalazi se – jedno svetosavlje u smislu kulturnog obrasca. Tada je navodno – stvaranjem Jugoslavije – nacionalni obrazac „bio zaboravljen i zanemaren“. To je po njemu velika zabluda i tu se Jovanović približava jednoj svetosavskoj ideologiji za kojom se upravo tragalo. Iako se koristi pojam „svetosavlje“, on se brzo primiče jednoj takvoj ideologiji, odnosno jednom prepoznatljivom obrascu koji nema status na koji je

i sam mislio u svojim početnim razmatranjima o kulturnom obrascu. Ne misli on najbolje ni o političkim obrascima koji u tome periodu funkcionišu, komunističkom recimo, i tu sreće jednu pojavu koju označava kao krivca, a to je „poluintelektualac“ koji ne doseže do kulture i kulturnog obrasca.

Tu se i tada jedno svetosavlje i javlja kao formula – neka i nekakva u tom smislu.

Taj je poluintelektualac „u osnovi ostao primitivan“ i on od inteligencije ima formalno pokriće i kao tip kulture on je „neomekšan kulturom“ i nesposoban da ponudi autentični kulturni obrazac. To je dobro uočeno. To je stari problem – intelektualac je *clerc* u srednjovekovnom smislu, a ne samo obrazovan čovek⁵. Još jedno zapažanje S. Jovanovića bi zasluživalo pažnju upravo u vezi sa svetosavljem – „Politička ambicija jednog poluintelektualca upravo i nije politička“. To se u velikoj meri odnosi i na intelektualce svetosavce koji su se pojavljivali na društvenoj i javnoj sceni. I tu se upravo svetosavska prolegomena čini sve više nedopisanom – nije bilo ni u izgledu da se normalno kulturološki dopiše kao koncepcija kulture. Poluintelektualac je kulturologiju merio metrom svoje etnosofije. Problem Jugoslavije je, ipak, opsedao S. Jovanovića i on se trudio da ga ne zatvori u neki srpski etnički uski krug, ali mu to nije pošlo za rukom. U višenacionalnoj zajednici i kulturi koja je iznikla različito u duhu kulturnih i civilizacijskih krugova u istoriji problem se nije mogao ne videti – u mnogonacionalnoj zajednici, i prirodnoj i istorijskoj multikulturalnosti, „uspeće one grupe koje budu imale više

⁵ I N. Berđajev i J. Le Goff se tu slažu da je intelektualac u pravom smislu *clerc*, a ne obrazovan čovek. Rusi kojima evropski jezici duguju reč inteligencija valjano razlikuju te ravni i intelektualac nije isto što i „obrazovaščina“, kako taj pojam i koriste. Sasvim je drugo pitanje kada se *clerc* pomeri u ravan novog doba i tu se svetosavlje i zapliće u dilemu koju ne uspeva da razreši.

nacionalne discipline i koje budu stajale na višem stepenu kulture“. Ako se problem suzi etnosofijom postavlja se pitanje ima li srpski etnos ili nacija taj viši stepen kulture – svetosavlje je nudilo poznati odgovor. Da kultura pobeđuje, to Jovanović ne propušta da naglasi i njegove zaključke tu ne možemo prenebegnuti – „Čim se čovek uzdigne malo iznad nacionalnog egoizma, njemu postaje jasno, da nacija sama sobom ne predstavlja to što se u filozofiji naziva vrednost – vrednost joj mogu dati samo opšti kulturni ideali, kojima bi se ona stavila u službu“.

Jovanović je otvarao svetosavsku paralipomenu, ali ju je dobrim delom i sam zatvorio.

Ako je tačno – a jeste tačno – da su se kako V. Vujić kaže već tada pojavljivale „konture jedne svetosavske ideologije“, onda se valja malo zadržati na V. Vujiću – „Sputana i slobodna misao“ – koji se u glasilu *Srpska odbrana* upravo svetosavski oglašavao svojim esejima. Njegove kulturološke ambicije su vidljive, a nije nepoznata i njegova špenglerovska inspiracija. Vujić je tumač i prevodilac O. Špenglera. On se pita o našem srednjem veku – bez uvida u istorijska saznanja – i da li smo mi u kulturi ili civilizaciji „kao naši susedi Evropljani“. Razlika koju gradi između kulture i civilizacije je valjana – kultura i civilizacija nisu istoznačni pojmovi, jer ima naroda sa kulturom, ali bez civilizacije, kao i naroda koji imaju civilizaciju ali ne i izvornu kulturu. Srednji vek ima i civilizaciju i kulturu ali sa slojevima – i paganizam je kultura. Mnogo je važnije jedno njegovo opredeljenje koje je već ideološko-svetosavsko. Evropljani pripadaju „faustovskoj kulturi“ pod kojom on poima špenglerovski razliku u onom smislu postojanja dionizijske kulture, ali se pita na drugi način – „ili smo mi na sopstvenom putu“. Pitanje nije ili jeste retorsko – odgovor je ideološko-svetosavski u duhu vremena. I taj odgovor je tipičan – „Jer, mora se priznati nije isto življenje naše kulture i evropske, faustovske, danas. Mi smo na početku, u mladosti,

u začecima, oni su u predstarosti, ako ne i u potpunoj zimi starosti i opadanja i svršetka“. To je svojevrsni svetosavski odgovor kojem su mnogi suprostavili drugačiji i njega su – V. Vujića – zbog toga napadali kako i sam ističe na istom mestu. Vujićev odgovor je karakterističan i svodi se na sledeće teze – narodi Balkana navodno nisu Evropa „i dobro je što nije tako i dobro je što su pred svima nama zajedničke mogućnosti jedne i naše kulture, svi ćemo je, zajedničkim naporima, oživotvoriti ili nas biti neće“. Odgovor je jasan – zaostalost je prednost ili kako se u novije vreme tvrdi „naš početni kapital“. Nadalje se uzima srednji vek, kako ga on vidi, kao kulturni obrazac, i kao paradigma i to je već poznata teorija zvana „novo srednjevekovlje“. Za Vujića to je – „Naš srednji vek – kaže on – kada se dobro shvati značaj te reči, tek je pred nama“. To novo srednjevekovlje će biti amblematična figura u tumačenju i definicijama svetosavlja i to ne samo tada, već decenijama.

Te su paradigme – ispitati se može njihovo poreklo – od tada nekakva vrsta stajaćih mesta u svetosavskoj paralipomeni.

Južnoslovensku kulturu Vujić vidi kao nekakvu mogućnost – „Da bi se ta kultura mogla izgraditi nije potrebno upirati oči u Zapad, i tamo tražiti uzor koji se ima slepo podražavati“. Srbija nije Zapad – to će se ponavljati. Tipovi intelektualaca zapadnjaka su kobni po našu kulturu, to je drugo stajaće mesto. Ideal ne postoji kod tog „čovečuljka zapadnog“. Zapad i njegovu kulturu treba odbaciti „u smislu njegove duhovne sadržine, koja je danas ostala isključivo licemerje i laž, surovost i sirovost, okrutnost i odsustvo moralnog pravog života“, pri čemu ne odbacuje tehniku Zapada. Njegovo svetosavlje je takav kulturni anti-obrazac i on ga ističe kao ideal – „Ne, mi nismo Evropa i dobro je što nismo, mi nismo Evropa ni Zapad, duhovno po shvatanju sveta, po stilu duhovnom, po gledanju na svet i život – mi to nismo i dobro je što nismo“.

Ova „kulturologija“ izvedena iz špenglerovskog obrasca i začinjena ruskim slovenofilima se mora tretirati iz više razloga – ne po vrednosti.

Prvo, ona je svojevremeni svetosavski odgovor u potrazi za kulturnim obrascem, zatim ona sadrži amblematične postavke ili stajaća mesta i najzad zbog onog najbitnijeg – ona će oživeti više puta sve do najnovijeg doba, do naših dana kao savremeni vid svetosavske paralipomene. Stoga se valja zadržati na još nekim obrascima. I još jedna napomena – ovde se manifestuje onaj poluintelektualac koji ne prihvata strani obrazac, ali je nesposoban da ponudi naš i do kojeg mu je stalo.

Tu se – dakle na samom početku – u svetosavskoj paralipomeni opažaju stajaća mesta i nemoć da se otkrije kulturni obrazac. Vujić je bio u pravu – 30-tih godina se svetosavlje uobličava kao ideologija, ali u tom poslu nije sve išlo najbolje, mnogo je ostalo nedorečenog i ideologija i tada ostaje nedefinisana. Sam je Vujić na tome posebno radio i to se vidi iz njegovog pogovora za Špenglerovu knjigu *Propast Zapada* koja je objavljena u Beogradu 1937. Kulturni obrazac se izvodi iz „morfološke perspektive“ jer kulture su „organizmi“ koji nastaju, traju cvetaju i precvetaju kao i civilizacijski modeli koje nemački kulturolog vidi kao zatvorene. Jasna je i Vujićeva definicija kulture koja obuhvata šire i ono o svetosavlju i svetosavskoj kulturi, jer je to „moćna duhovna celina, shvaćena organski, strukturalno“. Organicizam je njegovo polazište, ali ni u jednom momentu on ne nudi ništa više od takvog biološkog determinizma, a pojam strukture ostaje – blago rečeno – nejasan, jer upravo je u strukturi tajna neke definicije – kod njega je struktura svedena na organsko jedinstvo. Iz kruga tog i takvog organicističkog determinizma Vujić nije izašao – ali se u tom krugu vrti i neko „svetosavlje“ koje niko ne uspeva da formuliše. Ako su – po Špengleru – kulture „duše i duševnosti“, nije

jasno kako se može definisati „duša naroda“, a da to ne bude samo privlačna metafora kakve su ponudili ruski pisci i mislioci. Sam je O. Špengler – to Vujić dobro zapaža – „pod ogromnim uticajem ruske filozofske i religijske misli i njene kritike Zapada“. Ta ruska misao zaista polazi od kritike Zapada i ima mnogo tokova – od slovenofila koji su isticali prednost slovenske kulture, ne negirajući zapadnu, do evroazijaca koji se odriču zapadne kulture u principu. Tako se može ići u smeru sličnih kombinacija ako se prihvati ideja O. Špenglera da je kultura „moćna morfološka jedinica“ koja se izvodi iz duše „plemena i nacija“. Tako se kulturologija spušta na nivo etnosofije. U opticaju je još jedna maglovita kategorija, a to je „duhovnost“ koja se vidi podalje od „evro-zapadnjačkog stajališta“.

Tako se stiže do onog našeg, sudbinskog „između“ koje će u svetosavskoj varijaciji postati i „iznad“ Istoka i Zapada.

To će u svetosavskoj ideologiji ostati – do danas – stajće mesto. Jedno takvo mesto dobija ulogu ključa za tumačenje naše kulture. Ono je univerzalno i tiče se nekog „svetosavlja“ koje se ne može dovesti u pitanje posebno ako se naša kultura posmatra u istorijskom kontinuitetu. Za nas Srbe zapravo nema antičke kulture – takvog nasleđa nismo ni imali na svom tlu – pri čemu se zanemaruje da to nije tako. Za nas je „antička kultura podzemlje, magijska je prošlost sa neizbrisivim tragovima, a faustovska moćan pritisak koji nas je silio na pseudomorfoze“. Utemeljenje je nađeno u toj magijskoj prošlosti na kojoj se temelji ideologija fašizma – naša je kultura „hrišćanska“, nastavlja on, pri čemu nije jasno šta se tu pod hrišćanstvom podrazumeva. To je – tako formulisano – određivalo „ideologije i stremljenja“. To je tačno. On tu naglašava da je to godinama bilo tako i da se neki svetosavski obrazac mora na tome temeljiti. Kako taj obrazac postaje antikulturni obrazac, a takva ideologija totalitarna, o tome on malo razmišlja – o

tome malo razmišljaju i „potonji“ svetosavci. Po njemu, sv. Sava „čija je magijska formula nacija-država-vera je stvorio to, to je formula „čisto magijskog karaktera“ i na njoj je svetitelj saznao „veliku tekovinu koja je proverena u srpskoj istoriji“. Tako je kulturni obrazac zaustavljen „organski“ na magijskoj formuli. To će ostati ključno mesto u domenu formiranja svetosavske ideologije sve do kasnije, pa i danas.

Problem „pseudomorfoze“ će ostati u svetosavlju ključno mesto za razumevanje onoga što ideolozi hoće.

Izabran je jedan početak, apsolutni početak i „tačka“ koju predstavlja sv. Sava tako aistorijski situiran. Druge tačke u kulturi su ili relativizovane ili sasvim uklonjene, jer organizam je biološko jedinstvo iz kojeg se ne izlazi dok traje po zakonima biologije. Dakle, opet se vraćamo na „jedno bekstvo u manastir i jedno bekstvo iz manastira“ što će svetosavlju sve do danas ostati prostor jedne kulturologije-ideologije koju su 30-tih godina označili kao svetosavlje. Tako je Dositej „pseudomorfoza doba Prosvećenosti“ i u našoj kulturi ostaje nešto drugo – „njen Vidovdan kao pobeda kroz poraz“, jer Balkanci su ljudi „magijskog kova“. I odatle nadalje svetosavski ideološki klišeji se ne samo lako čitaju, a lako se čitaju, nego se i gotovi pomeraju na vremenskoj skali sve do najnovijeg doba. To pomeranje pokazuje kako su ideološki obrasci u gotovom obliku najlakši za prenošenje. Tako ga koristi i Nikolaj u svojim u tom periodu poznatim spisima – *Kosovo i Vidovdan* – u kojima lako prepoznajemo jednu svetosavsku ideologiju. On se u istoriji – s takvim klišejima – snalazi zaista lako. Kralj Milutin je vodio rat protiv „papskih krstaša“ i Zapada da bi odbranio „hrišćansku veru od idolopoklonika“, a to istorijski nije tačno, ali ideolog za to ne mari. Njegovo je neko hrišćanstvo zaista magijsko-pagansko i kult moštiju se prepliće sa kultom vlasti koji dodiruje granice nečeg što je anti-hrišćansko, a to je idolatrija vlasti koja se u hrišćanstvu smatra

grehom. Kosovo je vizija sasvim oslobođene istorije – „Sveto telo Lazarevo pak, namagnetisano nebesnom silom, još i danas leži celo i leči sve nemoći ljudske“. Njegovi govori, posebno godine 1928. u manastiru Ravanici, su skica jedne svetosavske ideologije – „Nekoliko stoleća našeg župskog vremena provedeno je u kolebanju između crkvene vlasti vizantijske i crkvene vlasti rimske“ da bi problem rešio sv. Sava kako ga on vidi – „Sveti Sava je izumeo treću vlast ni vizantijsku ni rimsku“. Tu vlast on objašnjava lako – „To je vlast slobodne nacionalne crkve“. Taj teokratski model je za Nikolaja bitan i ostaje paradigma vekovima, ali to ipak ne odgovara istorijskoj istini kao što nema veze sa smislom i duhom hrišćanstva. Iz magijske formule Vujićeve samo se to moglo izvesti. Da to nije istorija niti neka kulturologija lako se vidi – ali ideološki obrasci za to ne mare. Kasnije i 1940. i kasnije još 1952. Nikolaj neće odustati od svoje kosovske i vidovdanske mitologije i osvrće se na Kosovo i praznik Vidovdan koji u novostvorenoj i novoj Jugoslaviji nije imao ono značenje koje je trebalo – po njemu – da ima – „Muklo i nečujno skinut je s nacionalnog kalendara samo da bi se ugodilo manjini i tobož održala država. I tako, i Vidovdan i Savindan, prešli su u isključivo dostojanje crkve. No time su naši državograditelji uvredili srpsku većinu u oba sveta“. To više nije nikakva kulturologija. To je ideologija srpskog hegemonizma koji je razarao – sa drugim nacionalizmima – zajedničku državu.

Ovaj obrazac ima svoju istoriju – koja nije bogata – i ima svoj oblik, odnosno morfologiju.

Morfološki oblici su, takođe, siromašni. Svest o sv. Savi i istina o njemu nestaju pod presijom rodoljubive fraze, u naletu patetike bez ikakve mere. Sv. Sava je sveden na odbranu od Zapada i smisao njegovog dela se vidi u ograđivanju od sveta. U knjigama i propovedima Nikolajevim – *Carev zavet* – sve je izvedeno iz legende, svedeno opet

na legendarno i ideologija se forsira na logici epske pesme čiji se obrasci uzimaju kao filozofska polazišta. Taj su obrazac forsirali Nikolaj i Justin, o čemu je bilo reči u vezi sa nastojanjem da se svetosavlje na neki način definiše. Kolika je i kakva je privlačna moć takvog obrasca vidimo i mnogo godina kasnije 1994. u spisu mitropolita crnogorsko-primorskog Amfilohija – *Svetosavsko prosvetno predanje i prosvetećenost Dositeja Obradovića* – u kojem sistem teza potvrđuje otpornost pomenutih obrazaca ideološkog tipa. Ovde je istorija svedena na shemu koju prepoznajemo u svetosavlju i izvedena iz jedne tradicije ne tako stare – Njegoš i Vuk su od kneza Miloša tražili da zabrani štampanje dela Dositeja Obradovića. Polazi se od jedne dihotomije koja je ideološki svedena na simplifikovani obrazac. Sveti Sava je uzet kao obrazac koji se ne menja i kao paradigma, a drugi je Dositej izuzet u smislu da je izraz „pseudomorfoze“ u našoj kulturi. Moderna kultura se odbacuje na neobičan ili poznat način – „Dositej je u biti tragična ličnost, kao što je tragična i naša kultura moderna i prosveta čiji je on bio prvi popečitelj“. Jedan se obrazac apsolutizuje, a drugi odbacuje, iako oba stoje u istoj istorijskoj ravni kulture, i izvodi se sledeći zaključak – „Otuda, na njemu zidati budućnost znači odreći se svog istorijskog kontinuiteta i identiteta, odreći se sv. Save i svetosavskog predanja“.

Taj monistički obrazac je izvan istorije i izvan kulture, ali on funkcioniše kao ideološki obrazac.

Argument je što se Crkva protivila Dositeju, a to je ovde – iz ideoloških motiva – takođe ne samo uprošćeno već i krivotvoreno. Dositej je sa ljudima iz Crkve, sa nekom vrstom crkvenih „disidenata“, vodio svoju prosvetu i formirao obrazac moderne srpske kulture. Jeste gornjokarlovački vladika Evgenije bio protiv i carigradski patrijarh Antim, kao i Njegoš, Vuk i drugi, ali se time ništa ozbiljno ne dokazuje. Tako – po Amfilohiju – „temelj naše budućnosti niti može niti sme biti

Dositej, nego sveti Sava i svetosavsko predanje“. To je po njemu „jedini istinski kriterij svih zbivanja u našoj prošlosti i našoj sadašnjosti“.

Nije teško analizirati ovakve spise, a nije teško ni prepoznati njihov ideološki tip.

Najpre, sv. Sava je izdvojen iz istorijskog i kulturnog konteksta iz svog vremena i prostora. Ni traga od nečeg što je istorija o njemu kazala i što nije nepoznato. Određen je kao reper prema kojemu se sve ravna i to i u prošlosti i u budućnosti – to je trajanje jednog obrasca ideološkog tipa na kojem se temelji ideologija svetosavlja. Idealni lik je suprotstavljen Dositeju kao negativnom tipu iz lažne morfoze naše kulture, a nema ni pomena da kod Dositeja nema ničeg protiv Crkve već se sve utemeljuje na kaluđersku zaostalost i mitologiju koja trajno falsifikuje i sv. Savu – sačuvane su Dositejeve propovedi i nema mesta nikakvim simplifikacijama, ali svetosavska ideologija se decenijama na njima utemeljuje. Ideološko manihejstvo nije nova pojava. Ovde su namere jasne i tvorci od njih ne odustaju. Treba dokazati jedan monistički obrazac koji je navodno postojao u prošlosti – što se dokazati ne može – i treba dokazati da je on važeći i danas. Ni jedno ni drugo uopšte nije trebalo dokazivati – ideologija 30-tih godina se činila mnogima kao zatvorena stranica, ali sa iskustvom u svemu, pa i u kulturi 80-tih godina, videlo se da nisu prošla vremena svega toga. Oživljen je još jednom svetosavski nacionalni mit kao jedino što smo imali – navodno.

Jedan neobičan dokument novijeg datuma pokazuje o čemu se radi u tom i takvom poimanju obrasca kulturnog – i ideologiji takvoj.

Ničeg novog nema u tom dokumentu – izveden je iz jednog svetosavlja o kojem govorimo i njegovim oblicima – no on ostaje – *Studenička deklaracija* – koju prati još jedan dokument – *Đurđevdansko pismo Haralampiju* – koje sažima i u sumu svodi jedno svetosavlje koje je dotrajalo do danas, ali u čistom ideološkom obliku. Najvažnije

pitanje je zbog čega u određenim momentima oživljavaju isti oblici. Jedno objašnjenje bi bilo logično – vremena su slična, kako se i navodi. To objašnjenje, naravno, nije dovoljno. Ovaj se oveštali ideološki kliše ovde objavljuje „sadorski-sadorsno“ u ime Sabora srpske pravoslavne omladine i poziva se na jednu svetosavsku tradiciju, pa i na samog sv. Savu. Dokument inače ima naglašeni programski karakter, jer se obraća svim „vladama srpskog naroda“ u čemu se vidi ona geopolitička shema koja se u vreme sv. Save označavala kao „srpske zemlje i primorske“. Ako se ove odrednice ovako prenesu, smeće se s uma da se srpska država u XII i XIII veku stvarala na takvom prostoru, ali se geopolitička situacija menjala. Ovde je sada u programskom dokumentu uspostavljena odrednica „visoka Srbija“, ali nije dovoljno jasno šta bi to trebalo da znači. Osnovne teze su zaista svetosavski naglašene – najpre tu je očividno duhovno pokriće SPC koja se u duhu klasične „svetosavske“ ideologije promovise kao „jedini čuvar srpskog naroda“ i države, a to su teze koje traju decenijama i videli smo da sve to ima i drugu stranu, jer – nije SPC bila smetnja u narodu i državi, ali je to njena politika često bila, i to ona tako svetosavski istaknuta. Sve to prati i vreme 30-tih godina kada će se u vreme konkordata još jednom postaviti pitanje crkvenoga „ne“ državnoj politici. Ta konstanta se tiče svetosavske ideologije i nešto je što se ponavlja.

Ovaj dokument ima političke naglaske, ali iza njih se oseća poznata ideološka matrica.

Dokument objavljen na Đurđevdan 2003. ostaje na obrascu koji se nameće godinama. Nakon 220 godina otvara se spor oko jednog bekstva u manastir i jednog bekstva iz manastira i očividno to pitanje nije rešeno ni kod istoričara ideja, ni kod kulturologa – ono se na ravni političke situacije još jednom prelama. Možda nije potrebno porediti svojevremeno pismo Dositejevo Haralampiju Mamuli crkvenom

„disidentu“ sa kojim se otvara moderno doba srpske kulture – ovo „drugo pismo Haralampiju“ nudi odgovore koji su po sebi jasni. Dositej se u startu odbacuje, jer – „mi ne želimo da budemo duhovna čeda Dimitrijeva“ koji nas je vezivao za evropski kulturni model. Umesto analize oseća se manihejska isključivost i protivljenje duhu savremenog doba. Sa Dositejem je srpski narod ni manje ni više zalutao i živi u trajnom bespuću. Tipičan ideološki „jezik“. Istina se svetosavska jasno naglašava – „Samo je jedan prosvetitelj sv. Sava“. Taj sv. Sava nije realni iz istorije i kulture, to je mitski predak koji stoji pod oreolom kao večna paradigma. „Bezbožna prosvetiteljska škola zapadne Evrope“ je zlo koje trajno pretilo Srbima. „Mnogi su Srbi tražili sunce tamo gde ono zalazi“, a to su „vukovci“, i markovićevci, i skerlići, i komunistički ideolozi i, na kraju, „novodobci“. Sve to ne pripada „srpskom svetosavskom biću“. Dalje su karakteristike ne samo ideološki ogoljene već i grube – „lažovi i sitni evroslinavci“. Vrlina je pronađena lako po svetosavskom ideološkom ključu, to je „svetosavski nacionalizam“ koji je u novije vreme sledio Nikolaj Velimirović. Taj nacionalizam je „najstariji nacionalizam u Evropi“ i njegova je odlika nešto do sada neviđeno – on je „jevanđeoski i organski“. On je „zdrav“ upravo u organskom smislu pri čemu se zaboravlja da organizmi i kao takvi obolevaju. Jedna takva bolest je s hrišćanske tačke gledišta nacionalizam koji je „jeres i greh“, kako je davno naglašeno.

To što je hrišćanski greh ovde se uzima kao vrlina, i tu se jedno svetosavlje ne jednom javilo kao „smetnja“ u odnosima države i Crkve.

Primeri za to smo naveli iz ranije istorije, ali ima ih i u novijoj i najnovijoj istoriji. U vreme borbe oko „konkordata“ upravo 1937. se oglasio još jednom – kao ono 1934. – patrijarh Varnava. Varnava je pomenuo SPC kao najvažniju ustanovu u srpskom narodu i to ne bi trebalo mnogo da čudi. Vreme „krvave litije“ u knjizi Miloša Mišovića

– *Zatamnjena istorija* – godine 1994. otkriva još jednom ideološki svetosavski kliše ili nešto što smo nazvali „smetnja“ koja se javlja sa takvim svetosavljem u vođenju državne politike i tu se otvara čitav niz pitanja. Nije sporno da je SPC najstarija ustanova u našem narodu, da je njena uloga u čuvanju kulturnog identiteta poznata – nije sporna SPC kao Crkva – ali je sporno jedno ovako shvaćeno svetosavlje. Tu su akcenti koje ističe patrijarh Varnava karakteristični. SPC je po njemu „poslednji bedem“ u državi, a to se redovno zbiva u kriznim i tragičnim momentima. Nadalje je svetosavlje dovedeno do političkog paroksizma ideološkog naboja kakav se retko čuo. Oni su – misli se na vlasti kraljevine Jugoslavije – „napravili ugovor s crnim poglavarom crne internacionale“. Rečnik je isti s onim u *Đurđevdanskoj deklaraciji* iz 2003. i to nameće i širi osvrt i navođenje razloga. Najpre, pogledajmo dalje teze patrijarha Varnave – „Protiv tog crnog poglavara i njegove jezuitske vojske borili su se najpre vizantijski patrijarsi i carevi. Kada je njihovo oružje malaksalo, borbu su prihvatili naši glavni Nemanjići na čelu sa sv. Savom“. On odaje priznanje Turcima koji su po njemu bolji od Latina i katolika – to ponavlja i Nikolaj – sa kojima nema i ne treba da bude nikakvoga dogovora ni među državama „konkordata“, odnosno sporazuma. Ovde nije, dakle, reč o istorijskoj ulozi SPC već o nečem što je jedno svetosavlje koje istoriju linearno-ideološki ravna po principu jedne večne istine, iako je istorijska istina – blago rečeno – složenija kao što znamo. I ovaj će se obrazac ponavljati i potrajaće, pa nije čudno što ga srećemo u neizmenjenom obliku i 2003. godine. Nije reč ni o nekim razlozima koje je SPC imala u protivljenju takvoj državnoj politici – ni u političkoj ulozi SPC koja realno postoji i treba da postoji, problem je u svetosavlju ideološkog tipa koje se odvajava od vremena i prostora i postaje ideološki znak i smetnja.

Sukobila se tada bila SPC sa delom sveštenstva koje se nije priklanjalo jednom takvom svetosavlju.

Patrijarh i ruski emigranti – posebno poglavlje iz tih dana. Sve je to, nastavlja patrijarh Varnava, opasno – „Ne unosimo mi politiku u Crkvu nego unose otrov u ceo organizam narodni oni koji su izgubili pamet i rodoljublje i poštenje“. Samo SPC može biti brana – „ko će kazati narodu istinu ako ne narodna sveta Crkva. Odakle će se čuti glas Božji i glas prigušene narodne svesti, ako ne iz svetosavske Crkve?“.

Problemi koji se ovde sreću uvode nas u istoriju svetosavlja kao ideje i ideologije. To se u istoriji videlo više puta. Objašnjenje je jednostavno. Reč je o ideologiji koja ima odgovore za sve situacije iako to, naravno, nije tako. Oni koji bi hteli da vide suštinu problema morali bi šire da pogledaju odnos države i crkve i situacije kada crkva izgovara svoje „ne“ državi.

I istorija i morfologija ideje svetosavlja nude zanimljive primere za tako nešto, i to, takođe, traje do danas.

SVETOSAVLJE U PALANCI

Ne bi se moglo reći da je fenomen palanke dovoljno objašnjen – ako je uopšte objašnjen nekako – a sociološko-istorijski pristup takvo objašnjenje podrazumeva. Naravno, palanka nije samo sociološki fenomen već i više od toga. U takvom dvostruko zatvorenom svetu – sociološki i mentalno – vrednosti se nivelišu na specifičan način, a ideali umiru ako se uopšte pojave. To je sudbina čak i najuzvišenijeg ideala – ideala svetosti. I sv. Sava se – i ne jednom – obreo u palanci, tačnije ne on istorijski, već jedno svetosavlje sa tako shvaćenim idealom. Još je D. Najdanović govorio o „licitarskom svetosavlju“ – Lebzelter – i imao je svakako razloga za to. Kasnije – tokom 1989. posebno – takvo se svetosavlje i bukvalno pojavilo, na vašarima i u crkvenim portama su viđana licitarska „srca“ sa ugrađenim likovima i Karađorđa i sv. Save i S. Miloševića, pa se iz jedne sub-kulture oblikovala ideologija i politika. Ako ništa drugo, to je jasna slika jednog vremena, jedan znak za njegovo prepoznavanje i čitanje. To se palanačko svetosavlje prepoznavalo još u glavnom tematskom krugu proze srpskih realista, jer tematski urbano se jedino tako i moglo manifestovati – urbani svet ranog XIX veka bio je bukvalno palanački. Niko bolje to nije osetio i izrazio od S. Sremca – starog tradicionaliste koji se opijao „kosovskim mlekom“ – koji je, ipak, po nekom tajanstvenom zakonu – *à la Balzac* –, ostavio ono što je suprotno jednoj idealizovanoj palanci. U tome je njegov „odgovor“ onoj sabraći po peru koji nisu odmakli od idealizacije „školske ikone“ L. Lazarevića. Njegova poetika i njegov estetički ideal u klasičnoj školi realizma su jasni, jer su njegove priče „slike iz života“ i nije J. Skerlić grešio kada se u cilju objašnjenja tog proznog „modela“ služio čuvenim Sremčevim „tefterima“. Tu je pisac prozne čipke *Zona Zamfirova* bio i ostao zaista nenadmašan. Tu je ono anegdotsko jezgro

koje prepoznamo u svim Sremčevim delima koje se razvijalo u fino prozno tkanje – i za Sremca se zaista može reći da je prvi izučio fenomen palanke o čemu govori – među ostalima – priča „Jeksik-adžija“ koja pripada drugom periodu Sremčevog stvaralaštva koji je ispunjen jednom takvom kritički intoniranom fenomenologijom palanke. Ako sociološki pristup književnom delu ne daje mnogo – i neće uspeti, recimo, u analizi orijentalne poeme o cincarskoj lepotici Zoni – ovakve se priče nameću takvom pristupu. Šta više, one su sociološke skice sa svim nužnim elementima kojima se piščeva uobrazilja hranila. Dakle, relativno lako otkrivamo piščevu nameru ili njegov motiv. Sremac je u pomenutoj priči drugačiji nego u nekim drugim svojim delima – najpre je posebno izabrana pozicija autora, situiran je autorski glas koji ne ide za građenjem lika – to mu je drugde bolje uspevalo – već za kritičkim preispitivanjem fenomena palanke. U tematskom jezgru otkrivamo, takođe, nešto neobično, odnosno sudbinu ideala i to s najviše skale ideala – ideala svetosti. Stari tradicionalista je bio tim fenomenom opsednut, jer su ideali u palanci i kod njega i kod drugih lako prepoznatljivi i to su sitno šicardžijski ideali u jednom ćiftinskom svetu. Ovde je kontrast nađen na neobičan način – istaknut je najviši ideal i suprotstavljen banalnom svetu palanke.

Ta izabrana pozicija – taj kontrast tako zamišljen – je osnovna karakteristika Sremčevog proznog postupka u ovoj pripovetci.

Prva pomisao bi bila da je pisac nameravao da ironijskim postupkom prikaže jednog junaka koji bi podsećao na Vukadina i u tom Sremčevom humoru nema tajne, on se lako prepoznaje u brojnim pripovetkama. Ovde je, međutim, „snimak“ palanke sociološki intoniran. Junak nije negativno osenčen. On je okarakterisan u osnovi pozitivno – on je sledbenik jednog uzvišenog ideala i tako se ironija koncentriše na palanku i njen svet nivelacije i banalizacije.

Umetnički Sremac ne doseže sebe iz romana *Zona Zamfirova* ili *Ivkova slava*, ali je fenomen palanke zaista uspešno „ogoljen“.

Zaljubljenik u kosovski mit i „cara Lazu“ ovde nudi bogate slojeve socijalne strukture srbijanskog društva u XIX veku i nije malo kritičara i književnih istoričara koji kažu – s pravom – da je, recimo, pripovetka „Kir Geras“ „najpotpunije osvetljenje istorijsko-ekonomskog procesa“ i specifična „studija“ o društvu. Anegdotsko je vidljivo – ali ovde ni sama anegdota nije posebno nova. U središtu je sudbina ideala svetosti o kojoj je tradicionalista znao sigurno mnogo. Junak je običan palančanin, odnosno palanački berberin iz galerije pišćevih junaka. Odjednom – i tu se pisac javlja kao autentični fenomenolog palanke, njegov junak kreće putem svetosti o kakvoj se priča u „žitijima“ – nešto neočekivano za Sremca i zaista je tako. Tu se palanka i „čita“ – junak odlučuje da živi životom svetitelja i da sve žrtvuje tome. Dominantno mesto zauzimaju sadržinski elementi i u fabularnom planu priča je složena, što se ne može reći za sižejni sistem. Svejedno što je tako – Sremčev cilj je i bio dati jednu preciznu „sliku iz društva“ u smislu sociološke slike. Junak je krenuo ni manje ni više, nego putem sv. Save, ostavlja sve i odlazi na hadžiluk u Jerusalem, bekstvo iz kuće i neuspelo bekstvo iz palanke i izabrani život koji se mora poklopiti sa onim idealom o kojem govore svetačka „žitija“. To je naravno skandal u palanci – ali put svetosti je uvek skandal. Jevanđelje je skandal, jer ističe etičku vrednost prvog reda za koju čovek nije sposoban i taj svetački i jevanđeoski maksimalizam etički nije nešto nepoznato. Doček iz Jerusalima je u stilu palanke, krave i rabadžije, i niko ga ne zove hadžijom, jer palanka nema to, ima drugi metar kojim meri vrednosti i on teško poima da nije „asli hadžija“ već s manom, dakle „jeksik hadžija“. Tu se Sremac okreće svom izabranom postupku kontrasta – scena u palanačkoj krčmi u kojoj se vodi neobična rasprava

o tome da li magare Micko može da bude hadžija. Iluzije su porazne po junaka koji je sledio najuzvišeniji ideal. Naravno, zaključak palanačkog uma je da je to nemoguće. Svetost je izmerena metrom večne palanke i tako junak shvata da može da bude samo hadžija s manom – jeksik hadžija. U inače nebogatom fabularnom nizu – anegdotsko je ovde svedeno na najmanju meru – ima i druga scena. Tu nije junak sa svim odlikama, karakterizacijom i individualizacijom, već institucija, a to je vladika od koga junak traži objašnjenje svog udesa. Udesa na putu svetosti. I vladika je u ime Crkve zaključio „nisi savršen poklonik“, jer mu navodi detalje prema nekom „propisu“ kanonsko-birokratskom. Vladika mu, ipak, objašnjava nešto od svega i kaže „ako su te ispratili znaju koga ispraćaju“ i sam je, dakle, vladika po meri palanke. Ironija prati kazivanja – ona Sremčeva – ali se ironija spušta na palanku samu koja je zaista naslikana. Sremac je odgovorio i na jedno i na drugo pitanje – palanka nije samo istorijsko-sociološka kategorija, već i mentalni svet. Smrt ideala u palanci je i smrt i javljanje jednog svetosavlja koje će biti palanačko.

Sremčev odgovor je odgovor pisca realiste, kritičkog realiste, ali odgovor o palanci nije dugo tražen.

Fenomenologiju palanke je ponudio R. Konstantinović u jednom svom poznatom delu – *Filozofija palanke* – koje se ne može zaobići. Konstantinovićeve osnovne teze su prvi pokušaj da se palanka i sociološki i mentalno objasni i one, isto tako, idu posebno i svode se na dimenzije koje su prepoznatljive. Iskustvo nam je palanačko – palanački um nije um – postoji i srpski nacizam – i tu se negde smešta i jedno svetosavlje na koje on ukazuje – no samo u naznakama – naše su teze izvedene po sistemu morfologije ideja – Konstantinovićeви primeri iz Nikolaja i Justina Popovića i još oni izvedeni iz *Bića i jezika* – iz bića jezika.

L. Perović o tome – kao karakteristično – jedno svetosavlje koje je u svakom pogledu retrogradni obrazac – opiranje modernizacijskim procesima – agonija palanke – i njeno mentalno trajanje – istoriografija kao poraz u zanosu rodoljublja dva puta – jednom u ranom XIX veku – drugi put kasnije – i ono najvažnije – ideološka podloga ideološke restauracije koja se prepoznaje po istrošenim obrascima – oni jesu to, ali su funkcionisali što im je i primarna osobina.

SVETOSAVSKA LIRA – I KNJIŽEVNA LAŽ

Lik svetitelja vekovima stoji u ozračju pesničke inspiracije i intuicije – od Siluana koji svojom aliteracijom beleži jedan međaš do pohvala i „službi“ i bogatog rukoveta crkvenih akatista koji i danas odjekuju. I to je poezija koju zovu „iz tmine pojanja“ i ona odiše iskrenim patosom i tamom vere – i ničeg u tome nema negativnog – ali ona ne doseže ni lik ni delo – od romantičara do naših dana ona traje, traje i obnavlja se.

Uskliknimo s ljubavlju nastala negde u Segedinu – M. Crnjanski – primer je himne. I himnična je u pravom smislu. I nju su menjali na najneobičnije načine do najnovije interpolacije tipično „svetosavske“ u ideološkom smislu – *Bosna i Hercegovina svetog Save dedovina*. I to je neka poezija nekog svetosavlja – ali ima i druge. Jednako zvuči iskreno i vojislavljevski upravo i ono – „Ko udara tako pozno“. Romantika i patetika imaju u sebi daha i opravdanja – do koje mere to poezija kazuje.

Novije vreme i akcenti –

- „ćeranje“ je pesnička laž, i ono o „trojeručici“ je jedna ideologija
- „Mi gradimo hram – hram gradi nas“ je parola, populistička i kopija komunističkih koračnica i slogana
- Vasko Popa nije zatajio
- časni krst se obistinio – odavno – kao vidovdansko-paganski simbol
- patetika i neoromantika i polje književne laži, sve šire
- palanačko pevanje i mišljenje u krugu licitarskog svetosavlja traje

Podređujući metaforu književno-ideološkom obrascu jednog palanačkog svetosavlja metafora je ubijena, ubijena je deklarativnim iskazom koji nije poezija. Trojeručica je zanos lažni. I tako se otvara polje poezije zdravičarske, prigodne i bez daha koje traje oko Crkve. Sv. Sava je imao svog pesnika, svetosavlje nije, osim po meri palanke i zdravičarskog stila. Poezije nema bez neke ontološke slutnje i tako se zbiva izdaja metafore i njeno služenje ideološkom obrascu – M. Bečković je poglavlje o tome.

Tu je i oponašanje „službe“ neuspelo sasvim.

Doba jedne kvazireligioznosti i nacionalističkog populističkog zanosa je novije doba. Za romantičare znamo, ali koliko se puta to ponavljalo i ponavljanjem istrošilo.

To je pitanje jasno – prenose se „gromade tematsko-motivskih celina“ iz veka u vek i to traje. I „danas su potrošene velike teme“ kaže se u jednom obrazloženju.

(slede teze ispisane rukom, nečitke)

ZATVORENI KRUG IDEOLOŠKOG OBRASCA

Nema definicije svetosavlja – nema zatvorenog kruga koji bi svaka paralipomena podrazumevala – krug se ideološki zatvara kod tačke koja se prepoznaje, ali ostaju važna pitanja:

- romantičarski krug je jasan i razumljiv, on diše inspirisan herderovskom filozofijom i tu se mit obnavlja – Kosovo i vidovdan
- međuratne je godine 1935. svesno stvaranje ideologije
- za vreme okupacije ideologija je u službi kolaboracije
- ostaje pitanje odakle početkom 90-tih još jedan krug sa istim sadržajem
- rat i hegemonija, nacionalizam je nametao takvu „potrebu“.

(slede teze ispisane rukom, nečitke)

TREPERAVA SVETLOST

MIRKA ĐORĐEVIĆA

Branko Kukić

ČOVEK KOJI ĆE DOĆI

U haotičnom vremenu u kome živimo svaki čovek sumnja i u sebe i u druge. Ali u toj sumnji nesvesno traži oslonac, traži nekog ko će posumnjati u sumnju. Mirko Đorđević je bio taj čovek bez sumnje, čovek od poverenja: ništa nije skrivao, što je tvrdio to je i dokazao, što je otkrio to je danas postalo istinito.

Ko je čitao knjige Mirka Đorđevića nije ostao u nedoumici – sve je u tim knjigama jasno kao dan. Ako postoji istina u čoveku, onda je Mirkova istina iskonska. Kada je pisao o društvu u kome živimo, u njegovim rečima nije bilo ni zanosa ni prkosa: bio je oštrouman i realan do te mere da smo shvatili da živimo u neostvarenom svetu. Kada je govorio o religiji i crkvi, imali smo utisak da hoće da nas izvuče iz predrasuda, mitova i priviđenja i da nas ostavi usamljene pred samima sobom. Kao da je hteo da kaže: pročitajte knjige, pretražite sebe, pa onda sami odlučite.

Nezavisan u odnosu na vreme i ljude, stamen i kamen u svojim uverenjima, Mirko Đorđević je jedan od onih koje ozbiljno društvo i kultura nazivaju – Petar.

Kao čovek koji veruje u vizije, prevodio je knjige onih pisaca čija je ideja bila da traže razloge da bi se postigao smisao. Prevodio je Dostojevskog, Rozanova, Šestova, Berđajeva, Mereškovskog, Loskog, Fedotova. Posebno treba istaći njegov prevod knjige Eduarda Šilea *Veliki posvećenici*. Ta knjiga govori o zaokruženosti čovekove misli, o ideji da ono što je nekada bilo već nas čeka u onome što će doći.

Kada mislim o odlasku Mirka Đorđevića istovremeno mislim na njegov povratak. Jer je on svojim odnosom i svojim delom ispevao svoj Carmen saeculare u duhu savremenog i odvažnog čoveka.

Danas, 02/05/2014.

Zlatko Paković

NAGRADA JE MIRKO ĐORĐEVIĆ

Mirko Đorđević zaslužio je najbolje nagrade ove zemlje, ali ih nije dobio. I tu ima pravde. Te nagrade, posle onih kojima su dodeljene, nisu zaslužile Mirka Đorđevića. Onim nagradama i priznanjima koja su mu, iako posno, ipak, odata, Mirko Đorđević je podario nesumnjivo dostojanstvo.

Među nama donedavno živeo je, radio i umirao čovek nepokolebljive vrline. I ja sam danas radostan da sam taj koji će reći reč-dve o toj ličnosti, čiju sam sudbinu voleo, jer je u naše pomračene živote unosila svetlost i jasnoću.

Ovu nagradu koja mu se posthumno dodeljuje, Mirko Đorđević nije mogao da dobije pre svoje smrti, jer je bio njen doživotni senator, a utemeljivačima i negovateljima Novog optimizma – „starik“, mudrac koji dolazi iz budućnosti.

Okupili smo se da u sebi i među sobom oživimo sećanje na Mirka Đorđevića i pokušamo da ga pretvorimo u vino i hleb svojih života. To je smisao optimizma.

Pokret „Novi optimizam“, čiji je *spiritus movens* Branislav Grubački, urbi već omogućuje svet kakav bi orbi trebalo da bude, pokušavajući da, a to su reči Đordana Bruna, mislioca optimizma, „otvori oči onima što su robovi u slobodi, kažnjeni u zadovoljstvima, siromašni u bogatstvu i mrtvi u životu, jer su im u telu okovi koji ih stežu, u duhu pakao koji ih stišće, u duši zabluda koja ih čini bolesnima, u umu obamrlost koja ih ubija“.

Samo veliki mali čovek odista je velik i veličanstven. Jer je mera veličine ili veličanstvenosti, koju zovemo još i dostojanstvo i

božanstvenost, isključivo istina. U velikaša, nje nema. Velikaštvo je, naime, izgrađeno na opseni u zaključivanju i prevari u društvu. Ovde i sada, boljeg i prečeg dokaza za to da je samo veliki mali čovek uistinu velik nema od Mirka Đorđevića.

Njegova ličnost i njegovo delo, u relaciji su identiteta. Ova logička relacija (iako u početku bejaše logos), najređe je vrste među ljudima. Frapantna je, kroz istoriju, do dana današnjeg, neusaglašenost između ličnosti i postignuća. Za to nam primere daju na buljuke i najumniji filozofi koji su svet zadužili dubokim uvidima.

Mirko Đorđević bio je mudrac, a taj, ne slučajno kod nas iščezavajući naziv, obeležava onog kod kojeg nema provalije između reči i dela, između mišljenja i pevanja, između imati i biti. Mirko Đorđević imao je samo ono što je sam on. Rečeno supstancijalno filozofski: imao je samo ono što jeste. Tako je i kod Bude i kod Sokrata i kod Isusa. A Isus je prvi učitelj i najbliži saborac Mirka Đorđevića.

Ničim drugim osim svojim rečima i delima, Đorđević nije izazivao pažnju u društvu. Dakle, pažnju je izazivao samo mišljenjem i delanjem, a ne posedom, zvanjem, statusom, funkcijom ili izgledom. Prvi među poslednjima, poslednji među prvima. Ta neugodna i neugledna vrlina, uobičajeno se naziva skromnost. Međutim, pravo ime za nju jeste podvig – podvig odricanja od onog suvišnog, koje se uvek uzima na uštrb drugog. Smisao tog podviga, istorija hrišćanstva zaveštala je u pripovesti o đavolskim kušanjima Isusa iz Nazareta.

Mirko Đorđević ne samo što je, uprkos skromnosti, uspeo da utiče na javnost, nego je, više od toga, uspeo ono što je najređe i najvrsnije – da deluje bez harizmatičnosti. Harizmatičnost je, rečeno u duhu hrišćanske demonologije, najtvrđe uporište sotone, koje varalici omogućuje da na mase deluje privlačno i ubedljivo čak i iz skromnosti. Imati harizmu, to znači dopadljivo, štaviše, halucinantno, uticati

na ljude gestovima, intonacijom i izgledom, a ne istinitošću misli, opravdanošću dela i iskrenošću želje.

Kad govorimo o potpunom odsustvu harizme, opet se moramo vratiti Isusovom primeru. On ni najmanje nije bio harizmatičan. Stoga je ime tog čoveka iz Nazareta personifikacija za istinu. A to nije pitanje teizma ili ateizma, nego ljubavi, vere i nade. U tome su se Mirkova i moja malenkost usaglašavale, iako je, pri tom, on sebe mogao smatrati vernikom, a ja sebe ateistom.

Kad govorimo o odsustvu harizme kod Isusa – a crkve su od njega napravile harizmatičnu ličnost *par excellence* (i to je bit klerikalizma, protiv kojeg je Mirko puno govorio i činio) – trebalo bi u vidu da imamo ono što je zaboravljeno: groteskni prizor Isusovog kretanja ka Golgoti, dok je, šiban i popljuvan, sa svih strana praćen grohotnim smehom. Zaboravljamo, naime, da je Put plača bio put podsmevanja – komedija koju su za puk inscenirale harizmatične verske i političke vođe. (Skrivena istina ove komedije kao tragedije, jeste Pijeta.)

Odbojnost prema harizmi, tom ničim zasluženom daru koji čoveku služi za zavaravanje i sebe i drugih, prema toj odabranosti koja, padajući s neba, isključuje druge na zemlji, kod Mirka Đorđevića ispunjava, u duhu gnoze Isusa iz Nazareta, i njegov odnos prema Vaskrsenju.

Vaskrsenje Isusa Hrista metafora je mogućeg saveza među ljudima, mogućeg društva jednakosti, bratstva i slobode. Jer, Vaskrsenje se često ukazuje kao još jedan vid pohlepe – pohlepe za komadom Carstva nebeskog ili Carstva večnosti za sebe. To je sujeta nad sujetama, perverzija nad perverzijama.

Na Veliki petak, na koji je umro i Mirko Đorđević, Bog je čovečanstvu podario najveći dar. Umirući u mukama na krstu, ukazao

je čoveku najviše moguće poverenje i najvišu moguću odgovornost – da živi bez Boga ne samo kao da Bog jeste, nego i da ga u svom životu s drugima uskrsava iz mrtvih.

Prepušteni samima sebi, mi smo, dakle, odgovorni za Boga. Jer Bog je dete. On pati u svakoj pojedinačnoj patnji nevinog, kao zajedničko biće ove patnje, i raduje se u svakoj radosti. Nije, dakle, bitno da li se čovek izjašnjava kao teista ili ateista, kao hrišćanin, Jevrejin, musliman ili budista, bitno je da svoj život gradi na ljubavi, nadi i veri u sebe i druge, s kojima stvara ono zajedništvo u kojem uskrsava ono što možemo a ne moramo nazivati bogom ili Svetim duhom, ili nekom drugom rečju, pisanom malim ili velikim slovom.

Nasuprot niskosti velikaštva stoji uzvišenost malenkosti. Dokaz tome bio je i ostao najveći mali čovek među nama, naš drug Mirko Đorđević. Do nedavno s nama, sada – u nama. A to je najviši dar smrti, ta mogućnost vaskrsavanja u drugome. Tamo gde ste vi, biću i ja, ali samo tamo gde doista jeste, veliki mali ljudi. To nije puka sabornost, nego delatno naše savezništvo.

Zrenjanin, 10/12/2014.

Vladimir Ilić

HRIŠĆANIN ETIKE ODGOVORNOSTI

Verska i versko-politička razmatranja Mirka Đorđevića na neponovljivo individualizovan način pokreću većito pitanje odnosa intelektualca i prakse. Ideje su utoliko čistije što su dalje od praktičnog života. Verski kontemplativac može da prihvati ne samo idejne protivrečnosti, nego i praktičnu neljudskost; delatnik mora da vodi računa o posledicama vlastitog idejnog izbora, o onim neželjenim, ali neminovnim, kao i o onim željenim. Ako se prihvati ne (samo) kontemplativno, nego delatno, hrišćanstvo, u njegovoj pravoslavnoj ili ma kojoj drugoj verziji, može li se ono zagovarati na način etike odgovornosti? Može. Svedoci smo, kao što se osvedočio i Mirko Đorđević, da se ono bez takve etike najčešće i zagovara.

Mirko Đorđević nije tražio samo spas duše, mogućnost da bar subjektivno nadživi svoje okvirima zemaljskog ljudskog života ograničeno vremensko postojanje. Zahvatao je, uporno, u stvarnost. Nastojao je, uz sva uproščavanja, da bude pravoslavni hrišćanin u Srbiji, a da ne bude svetosavac. Izmestio se, što dobrovoljno, što pod unutrašnjom prisilom duše, mimo struje. Delovao je protiv toka, njemu u osnovnim hrišćanskim idejnim jezgrima bliskog; nije se samoheroizovao, ali je morao patiti. Svetosavlje pruža udobnost koju pravoslavno nesvetosavlje u Srbiji uskraćuje.

Nastojao je da očuva savest. I da bude praktičan, delatan, polemičan. Jedan ateizovani protestant je dobro primetio da samo opserver može da sačuva savest, a da delatniku takvo zaimavanje izmiče. Kritikovati neljudsko, tribalno, etnofiletističko, znači biti

praktičan. Delatan. I uprljan ovozemaljskim kalom. Tog blata se Mirko Đorđević nije bojao, sećajući se da je i sam sazdan od zemlje.

Ljudi su, smatraju vernici, Adamovi sinovi. Nastali su od blata; osuđeni su da celog svog veka prevrću blatnu zemlju ne bi li došli do onog hleba koji se jede dok na njega pada znoj. Đorđević je ovo prihvatio; tražio je sinove i kćeri Adamove, bivao je sa njima, vernicima i nevernicama, ne bojeći se posledica Prvobitnog greha, ali užasavajući se stalno ponavljano greha Kainovog. Pripadao je Telu Hristovom na zemlji, Crkvi Hristovoj, onoj koja nosi teret praoca Adama; upozoravao je, kao hrišćanin, da Hristovo iskupljenje podrazumeva odbijanje iskušenja kojem je podlegao Kain. Dizao je glas, pitao je hrišćane gde su im, bratskom rukom ubijeni, avelji. Nije sudio: govorio je o istini, i o životu, i o onima koji pozivaju na uzimanje bratovljevog života.

Bio je svestan da bi bilo preterano tvrditi da svetosavlje služi isključivo Zlu. Znao je da je svetosavizacija srednjbalkanski pokušaj hristijanizacije, intelektualni konglomerat sačinjen od hrišćanskih, paganskih i sasvim otvoreno političko-mobilizacijskih sadržaja. Nije bio protiv svetosavlja: bio je za hristijanizaciju, neprestano razdvajajući hrišćanske od nehrišćanskih sadržaja u dugoj spirali svetosavizacije. Bio je antropološki optimista, znajući da su svi sinovi i kćeri Adamovi Božja deca. I bio je antropološki pesimista, ne samo na osnovu uvida u krvavu zbilju prepunu mržnje, zla, i Zla, nego i kao hrišćanin, za koga je samo Hristov put spasenje od neljudskog. Obožavao je Bogočoveka, tražeći u čoveku bogoliko, i neprestano upozoravajući na ono što je oda zla.

Mnogo je energije bilo u Mirku Đorđeviću, mnogo osećanja, i mnogo intelekta. Imao je dovoljno vere da nije morao da podnosi žrtvu intelekta. Bio je, često, naizgled nehrišćanski, gnevan: mislio je da je na ovom svetu ideja o bratstvu ljudi neostvariva, čak i na ravni ideja, ako

je ne prati vera u Boga. A kao i drugi intelektualci vernici, nalazio je i nailazio na veoma malo ove vere među ljudima među kojima je i sa kojima je živeo. Unapred je bio osuđen na vređanja, na trnov venac, i na Golgotu.

Otišao je. Ono što je ostavio tek će da bude objavljivano, prepričavano, selektovano, (pre)akcentovano. Za jedno pokolenje preći će, kao i drugi verski i etički učitelji, u priču. Dok budu živi oni koji su ga poznavali, uz tu priču sapostojace i rana, praznina, neostvariva želja da ga još jednom čujemo, vidimo, doživimo, takvog, neponovljivog, kakav je bio.

Zrenjanin, 08/04/2015.

Ivan Milenković

PROTIV BANALNOSTI

Svoje mesto u javnosti – časno, važno mesto – Mirko je Đorđević osvojio obrazovanjem, marljivošću, nepokolebljivim neprijateljstvom prema banalnosti i gluposti i, *last but not least*, finim osećajem za humor. Nije on to mesto zaposeo zato što je bio na „pravoj strani“ (a jeste), ili što je bio na pogrešnoj (nije), još manje kao vojnik partije (bio je odveć samosvojan da bi ga se moglo uniformisati). Javnu je scenu komentarisao, ali nikada nije dopustio da ga se svrsta u bezobličnu, novootkrivenu vrstu stručnjaka bez stručnosti, od milošte zvanu „politički analitičar“. Bio je „staromodni“ intelektualac, dakle po definiciji angažovan, ali mu nije padalo na pamet da svoju neudobnu udobnost nekoga ko je suštinski sam i koji svoju samoću brani po svaku cenu, menja za neslobodnu udobnost koju pruža zajedničko delovanje u okrilju ili zaleđu grupe, partije, struje ili već neke skupine, kako se god ona zvala i kako god se ideološki izjašnjavala. Ipak, to svoje časno mesto u javnosti Mirko je Đorđević osvojio i branio pre svega i iznad svega kao teoretičar. Uporan, predan, posvećen teoretičar, od one retke vrste koja duboko poštuje teorijsku suzdržanost, ali koja odbija da joj akademski izraz bude opravdanje za dosadu, neinventivnost ili, naprosto, nedostatak ideja. Iako je uvek radio na živom društvenom tkivu, iako je operisao bez anestezije, doktor se Đorđević nije odazivao zahtevu dana, sirovoj stvarnosti koja teoretičare gura u nepromišljen sud i vulgarizovanje izraza. Naravno da sveden i „razumljiv“ jezik prija uhu neuke gomile, ali ne izražava ništa osim puke volje za prisustvom u javnosti: što manje kaže, iako neprestano priča, to ga televizije i tabloidi više vole. Taj paradoks – da se bude uvek tu, na licu mesta,

sada i ovde, da se neprestano bude na žarištu zbivanja i da se reaguje bez prevelikog zdvajanja da šta se to, moliću lepo, zbiva i, istovremeno, da se bude savesnim teoretičarem koji po izboru svoje strasti mora moći da bude odmaknut od neposrednog zbivanja, taj paradoks, dakle, da u isto vreme bude posmatrač i učesnik, teoretičar i delatnik, Mirko je Đorđević nosio kao malo ko za sve ove godine raspadanja (i pratećeg smrada).

U ova odvratna vremena koja su nekada ugledne filozofe preobražavala u besramne pajace vlasti, koja su pisce nagonila na duboko ponižavanje iz ubeđenja (a ne pameti), od sociologa pravila plaćene ubice društva, vrsne umetnike deformisala u sitne šičardžije, akademike u šarlatane, u ova gnusna vremena u kojima je blizina novca degenerisala nekada divne i duhovite pesnike, a ponosne pojedince i lojalne građane rukopolagala u vatrene obožavaoce boga nacije, države, partije ili grupe, Mirko Đorđević je ostao vrstan teoretičar i lojalan građanin koji je odbijao da se povinuje gluposti i, što je još gore, banalnosti. Banalnost je, za Mirka Đorđevića, bila zlo. Pisati dobro i odgovorno za njega je bio vrhunski etički nalog, a bivanje u javnosti izraz građanske odgovornosti. Samo se tako moglo izbeći banalnosti. Dakle zlu.

Teorijski stil Mirka Đorđevića odlikuju, pre svega, učenost (znao je o čemu i piše), prozirnost stila (znao je i kako se piše), odbijanje teorijskih mistifikacija i, kako je rečeno, poštovanje akademskih uzusa. Naročito je, međutim, imponovala Đorđevićeva suzdržanost. U nedovršenom Đorđevićevom rukopisu, još jednoj raspravi o tome zašto se, kad smo već duboko u sengrupu, toliko radujemo tome umesto da, makar, začepimo disajne puteve, pronalazimo pomnu analizu jednog iskaza „uglednog teologa“ (kod našeg autora bez navodnika) i visokog sveštenika Srpske pravoslavne Crkve. Ako bismo dodali da je reč o

ozbiljnoj analizi, ne bismo proširili opseg svoga znanja, jer Đorđević i ozbiljnost padaju u jedno – „ozbiljni Đorđević“ bio bi svojevrsni pleonazam – ali malo bi ko mogao da zadrži ozbiljnost pred iskazom „uglednog teologa“ koji je sve samo ne ozbiljan. Na jednoj ravni rečeni iskaz je smislen. Na drugoj lišen smisla. Na najvažnijoj ravni, međutim, on je opasan. Đorđević, najpre, rutinski i s tananim prelivima humora utvrđuje da „ugledni teolog“ malo krivotvori stvarnost i istoriju – kako profanu, tako i onu crkvenu – a zatim prelazi na razvrgavanje razloga za laž. Opsenjivanje prostote – svakako, ali to ide s crkvom, to nije previše zanimljivo. Važnije je nešto drugo: kako i zbog čega ljudi crkve i „ugledni teolozi“ s takvom lakoćom i tako neupitno prisvajaju diskurs nacije, inkrustriraju ga crkvenim đinđuvama i tako urešenog vraćaju ga u lice svom neukom narodu srećnom da se ima poigrati svetlucavim kamenčićima. Sam Đorđević, međutim, teško da bi potpisao prethodnu rečenicu, sve i kada bi se složio s njom. Isuviše je poštovao teorijski izraz koji mu, u dugoj tradiciji, nameće suzdržanost i ozbiljnost na mestima na kojima bi nesrpljivi prikazivač, poput potpisnika ovih redova, najradije urlao od muke. Nije ta zloćudna banalnost prvina „uglednom teologu“, naprotiv, čitav je njegov „opus“ sazdan od banalnosti, ali ni to ne remeti Đorđevićev mir. Ništa ga nije moglo izbaciti iz ravnoteže, sve dok je s njim bila njegova teorija, sve dok je svet mogao da posmara kroz rešeto svoga pisanja.

U kojoj meri je Đorđević bio istančan teoretičar pokazuje i njegova pojmovna aparatura. On, naime, ume da govori o „hipostaziranim pojmovima“, dakle pojmovima sleđenim jednom ideološkom odlukom, pojmovima lišenim gipkosti, uhvaćenim u pokretu kao na fotografiji, dakle pojmovima koji su unapred postavljeni na visoko mesto da tamo, poput muzejskih eksponata, glume život. Ali on im se ne divi, naprotiv. Tu je da ih, tako prašnjave, dekonstruiše.

Upravo taj i takav rečnik upućuje na to da je Đorđević pratio teorijska kretanja, pa čak i kada nije bilo sasvim jasno da li o savremenim tokovima govori ozbiljno ili s ironijom, da li se postmodernom poigrava postmodernom, ili je iskreno prezire, čak i tada njegova je pojmovna mašina radila teorijski besprekorno. „Odanost pojmu“ nikada se nije dovođila u pitanje. Zato je i s takvom sigurnošću i mogao da pravi „skicu za jednu morfologiju ideja“, da upućuje na „patologiju ideje“, da se mršti na zamisao „apsolutnog početka“, te da spokojno razgrađuje kulturalni model svetosavlja koji je, u svojoj protivmodernosti, patrijarhalnosti, tradicionalizmu, smatrao duboko štetnim. U svom nedovršenom rukopisu Đorđević pravi svojevrstu genealogiju ideje svetosavlja i pokazuje da se na nju lako lepilo sve što je na ovim prostorima vazda radilo protiv života: nema, recimo, nijednog fašizma koji sa zahvalnošću nije prigrlilo svetosavske mantre. Upravo ta genealogija pokazuje zbog čega je Đorđević osećao netrpeljivost prema strukturama koje imaju pretenziju na večnost, te se krive, izdužuju, razvlače, ne bi li se nekako dokopale onog vanvremenog, ali umesto ulaska u večnost ostaju skvrčene, zlobne, banalne. Hipostazirane. Kao preparirana divljač (izgledaju lepo i stvarno, jedino što su mrtve). Tehničkim rečnikom kazano, Đorđević je bio moderni teoretičar i njegovo bavljanje crkvom i okolinom imalo je jasno teorijsko i ideološko uporište: otvorenost kulturalnog prostora, slobodni protok ideja, netrpeljivost prema metafizičkim tlapnjama. Zato nije mogao da podnese uporno nastojanje crkve da srpski kulturalni prostor utera u tor nacionalne zajednice, da ga tu zakatanči i ljubomorno čuva od dodira sa životom.

Njegov akademski ton diskretno prožet ironijom, sigurno je otklanjao tkivo zahvaćeno banalnošću.

Beograd, 09/05/2015.

Svetislav Basara

MIRKOVO PRESELJENJE

Ima neke simbolike u tome što je Mirko Đorđević umro baš na Veliki Petak, dan u koji je Hristos umro da bi u noći između subote i nedelje usmrtio smrt.

Prešao je Mirko tesan put i prošao kroz uska vrata i sada se nalazi daleko iznad meteža, na mestu koje ne vredi ni zamišljati ni opisivati. Zašto sam tako siguran da je Mirko Đorđević juče “osvanuo” u Carstvu nebeskom? Ponajpre zato što je Isus onima koji imaju uši rekao “u svijetu ćete imati žalost, ali ne bojte se, ja sam savladao svijet”, a potom zato što je Mirko Đorđević čitavog života verovao u blagu vest o uskrsnuću. Popreko su ga zbog toga gledali u ateistička SFRJotovska vremena, što ne znači da su ga blagonaklonije gledali nešto kasnije, kada su država i crkva – na štetu i jedne i druge – počele da kohabitiraju u “simfoniji”. Mnogi arhijereji Hristove crkve u Srbiji – “najznačajnije institucije srpskog naroda” – očima nisu mogli da vide Mirka Đorđevića. Ta gospoda – inače vrlo sklona pajtašenju sa društveno-političkim propalicama i borbenim ateistima – nisu Mirku mogli da oprostite što ih je neprestano (i argumentovano) podsećao na odstupanja (apostasis!) od tesnog Hristovog puta.

Džaba je decenijama Mirko krećio podsećajući učene doktore teologije na ono čemu bi oni trebalo da poučavaju nas – da u Carstvu Božijem nema (niti može biti) ni Jevreja ni Grka i da će se razobrućeni etnofiletizam obiti o glavi i crkvi i narodu i državi. Što se, kako vidimo, i dogodilo. I što će, po svemu sudeći, nastaviti da se događa. Najdobronamernije je, nadalje, Mirko ukazivao da je “svetosavlje” – izum jednog ambicioznog popa lansiran tridesetih godina prošlog

veka – neuklopivo u dvehiljadegodišnju tradiciju crkve. Džaba je ovaj vrsni poznavalac evanđelja, ekslisiologije i sotiriologije opominjao da je svaka sabornost koja nije u Hristu – sabornost u antihristu, a da hrišćanska ljubav nije grljenje i ljubljenje na mitinzima i krkanlucima, nego strpljivo podnošenje nesavršenosti bližnjih. Džaba, dame i gospodo! Mnogo je lakše voleti ceo “narod”, nego bližnjeg.

Mirka Đorđevića sam, nažalost, jedva poznavao. Jedva da sam sa njim prozborio nekoliko rečenica, onako s nogu, po raznoraznim foajeima, u nekim gužvama, a opet, sve vreme mi je bio nekako blizu i sa radošću sam iščekivao pojavu njegovih mudrih, a nepretencioznih članaka na sajtovima Autonomije ili Peščanika. Ima jedna jevrejska legenda koja kaže da ovaj pali svet počiva na vrlini tridesetšestorice u javnosti nepoznatih pravednika. Ako je tako i sa narodima, mi smo upravo izgubili jednog. Ko zna koliko ih je još preostalo.

Danas, 20/04/2014.

Svetlana Lukić

MIRKOV ISUS

Ja sam ateista, ali sam zbog Mirka Đorđevića poverovala da anđeli možda stvarno postoje. Umro je na Veliki petak, baš kada i njegov Isus Hrist. Često smo za Peščanik pričali o tom događaju na Golgoti. Mirko je uvek govorio da je do tog stradanja moralo doći, jer je tako Isus svetu i čoveku ostavio poruku da bez žrtve i stradanja nema vaskrsenja, da bez pasije i strasti život nema smisla; nema smisla ako se čovek ne bori za neku uzvišenu i plemenitu ideju. Danas nikome od nas koji smo ga voleli to nije uteha, ali Mirkov život jeste imao smisla. Ceo svoj život je posvetio tome da zemlja u kojoj je rođen bude bolje mesto za život. Govorio je da je Isus u stvari ponudio prostu formulu, da ljudi moraju da stvore zajednicu u kojoj postoji duh koji će ih držati u ljudskoj iskrenosti i veličini, zajednicu u kojoj treba da se opredele između dobra i zla.

Poslednji susret sa svojom državom, sa svojom Srbijom, Mirko je imao prekjuche kada je u policiji odgovarao na pitanje da li se plaši zbog toga što ga je jedna klerofašistička organizacija stavila na svoj spisak neprijatelja srpstva. Nije bio od velike pomoći policiji i tužilaštvu jer ih se nije plašio, nikoga nije hteo da osuđuje i nikoga da kazni. To sam videla mnogo puta na tribinama Peščanika na kojima su ga napadali razni desničari i fašisti, često sa brojanicama na rukama i krstovima oko vrata. Strpljivo bi ih slušao, osmehivao se i čekao da dođe do reči. Bilo mu je teško što su tim mladićima srca otrovana mržnjom, kako je govorio.

Mirka Đorđevića na spiskove neprijatelja nije stavljao samo neuki polusvet okupljen u raznim opskurnim organizacijama, nego i

mnoge vladike SPC i tzv. patriotski intelektualci koji mu nikada nisu oprostili što je godinama pisao i govorio o njihovoj odgovornosti za rat i ratne zločine, o njihovoj odgovornosti što su i mladića, kako je oslovljavao Isusa, i krst, upotrebljavali da opravdaju srpske zločine i zločince. Najveći greh je kad se nacionalna, intelektualna elita odluči da laže. Mirko je godinama, iz nedelje u nedelju, iz meseca u mesec, u javnosti demistifikovao i razotkrivao te laži koje su dopirale iz crkve, akedemije, iz vrhova vlasti.

Mirko Đorđević je bio dobar čovek; on je stvarno ljubio bližnjeg svog. Za koliko se nas to danas uopšte može reći, a da ne zvuči ironično, pa i cinično. Pored njega, vernika, nikada se kao ateista nisam osećala loše, neprijatno, neadekvatno. Tešio me je često citirajući upravo ateiste koji su pisali o Isusu. Najviše je voleo Krležinu definiciju Hrista, kad god bi je citirao polazile su mu suze na oči: „Isus je astralni, zvezdani ljiljan u mučionici Velikog inkvizitora, i tako će on stajati pred nama i to će biti opomena.“

Ako anđeli postoje, onda Mirko Đorđević mora biti jedan od njih.

Radio Slobodna Evropa, 18/04/2014.

Bojan Tončić

DOBAR ČOVEK I MERA LJUDSKOSTI

Umro je Mirko Đorđević, za novinsku (medijsku) faktografsku presudu sociolog, publicista i prevodilac, autor brojnih knjiga, zapravo, kvalifikovani i dosledni analitičar crkve i vere. Neumorni i beskompromisni stražar, verbalni čuvar sekularnosti koji je nepogrešivo detektovao svako nedopustivo preplitanje veza i moći države i crkve, sa pozicije istinskog vernika. Kritičar svih garnitura vlasti koje se nisu odrekle crkvenih ornamenta i tragikomičnih performansa, suštinski, crkvenog uticaja na sve državne i društvene poslove, pretvarajući ih u arhaičnu i opasnu igrariju.

Žestoko i sa neskrivene ambivalentne pozicije – Mirko je do poslednjeg napisa koristio sintagmu naša crkva – ispisivao je dobronamerna, iako često cinična i podsmešljiva uputstva za upotrebu sveštenstvu i državnim funkcionerima o tome šta nikako ne smeju da čine obavljajući javni posao. Sveštenstvo na vlasti ga je isuviše dobro razumelo i, manirom srednjevekovnih istrebljivača, promovisalo u otpadnika; državnim je funkcionerima bio nevažan, kao i njegovo čitateljstvo koje ionako ne glasa za njih.

„Nije to dobar znak, kod nas u državi, dominantnu političku ulogu igra crkva, u ovom slučaju, Srpska pravoslavna crkva, a to nije dobro ni za državu, ni za samu Crkvu, jer, duhovno, strategija Crkve treba da bude permanentna evangelizacija, a ne klerikalizacija, gde Crkva ima političku ulogu u društvu“, pisao je Mirko Đorđević povodom proslave poslednjeg Božića u kabinetu predsednika Srbije.

Političarima je pripisao da Crkvu prihvataju kao “ideološki stub režima”: „Naša SPC jeste crkva kao i ostale hrišćanske crkve, ali

je ona ustvari politička snaga broj jedan, koja se pita i u problemima spoljne i unutrašnje politike“.

Tako je pisao Mirko Đorđević, ne zaustavljajući se na teoriji. Jednostavno, otimao se, pisao do iznemoglosti novinske tekstove, eseje, knjige, govorio na tribinama, davao izjave novinama. Protiv nacionalizma, još na samom početku rata devedesetih, kada je, kao izraz protesta zbog agresije Srbije na Hrvatsku i rušenja Vukovara, istupio iz Udruženja književnika Srbije. Javnim izražavanjem neslaganja sa narastajućim radikalnim nacionalizmom i populizmom, potpisivanjem peticije devet intelektualaca, 2002.

Nije greškom na spisku 30 uglednih ljudi koje su fašisti ovih dana proglasili mrziteljima svega što je srpsko, pripisujući mu i takve grehe kao što je podržavanje gej parade u Beogradu, borbu za prava LGBT zajednice, te ulazak Srbije u Evropsku uniju. Odmahnuo je rukom i rekao da je “u srpskoj tradiciji da se ljudi različitih stavova međusobno nazivaju izdajnicima”. Navikao je na to što nije želeo.

Otišao je Mirko Đorđević, teoretičar i javni delatnik, vernik građanske provenijencije, jedan od nezaustavljivih svedoka propasti demokratskih načela koja je uzdizao i branio. Mirni i nenametljivi sagovornik velikog znanja i ljubavi za ljude. Za one koji su ga poznavali, iskreni prijatelj, pre svega, dobar čovek i mera ljudskosti.

e-novine, 18/04/2014.

Teofil Pančić

SEĆANJE NA MIRKA ĐORĐEVIĆA

Duh melanholične vedrine

Svi smo mi imali, ako smo stigli da imamo, neke prethodne živote, one pre Apokalipse devedesetih, mada za većinu tih naših predživota malo ko danas zna, a još manje ko mari, toliko je valjda temeljita promena koja je zbrisala ono što je bilo od nas, i(li) ubila ono što smo mogli biti. Tog sam nekadašnjeg, „predživotnog“ Mirka Đorđevića znao kao prevodioca s ruskog, književnog kritičara, profesora, poznavao religijske misli, osobito ruske, ponajviše kao znalca Dostojevskog: Nikola Milošević i Mirko Đorđević napisali su ono najbolje što je o Dostojevskom napisano na srpskom.

A onda su došla Smutna Vremena, i valjalo se razvrstavati iznova, jer kad su već ukoljice i kokošari preuzeli stvari u svoje ruke, bilo je ili da se bude sa njima, ili da se bude protiv njih. Bilo je, doduše, i ono treće: „ćuti i gledaj svoja posla“. Mogao je Mirko Đorđević, tada već čovek naizgled zaokruženog javnog i profesionalnog profila, lagodno da se posveti ritualnom ignorisanju stvarnosti, ne bi mu bilo mnogo zamereno. Mogao je čak i da se uključi u nacionalističko i klerikalističko talambasanje, on bi bar to umeo da čini s „akademske“ pokrićem, za razliku od polupismenog polusveta (gde spadaju i mnogi vajni intelektualci) kakav se mahom odao tom poroku.

Naravno da nije učinio ni jedno ni drugo. Od početka propadanja i jedne *samoskrivljene nesreće*, bio je jasno i glasno na suprotnoj obali, bio je deo one žalosno male manjine koja je upozoravala na strašne konsekvence, i etičke i praktične, puta koji je Srbija izabrala. O tome će, među ostalim, svedočiti brojne njegove knjige, kao i

bezbroy tekstova razasutih po ono nešto medija koji su kroz devedesete i dvehiljadite izdurali časno, i za koje nije bilo sramota pisati. I gde god je Mirko pisao, znalo se da je to *slobodna zona*, medijsko mesto dekontaminirano od fašizma i intelektualnog barapstva, od propovedi mržnje i jeftinog dodvoravanja predrasudama elite i sujevericama svetine.

Upoznao sam ga osobno sredinom devedesetih u tadašnjoj redakciji *Republike*; nekoliko godina smo jedanput-dvaput nedeljno zasedali u zagušljivoj, sad mi se čini i zadimljenoj prostoriji NUNS-a u Knez Mihajlovoj: naizgled pomalo mrzovoljni Nebojša Popov koji je mirno i vešto držao pod neophodnom kontrolom različite ljudske i autorske temperamente, stvarno mrzovoljni, pomalo gundavo mrmljavi, ali u svakom smislu dragoceni i briljantni Miša Stanisavljević, potom Dragoš Ivanović, razuman i usredsređen, Olivija Rusovac, principijelna i fajterska, onda pedantna Tamara Kaliterna, pa decentna Slavica Vučković i drugi, i dakako Mirko Đorđević, beskrajno šarmantan a nikada isprazno žovijalan, vedri melanholik koji nema nikakvih iluzija o ljudskoj naravi, ali ga valjda dobrota sopstvenog karaktera trajno čuva od mizantropije, praktični pravoslavni hrišćanski vernik koji ama baš ni po čemu ne liči na rulju koja se tih godina „dičila“ pravoslavljem onako skaredno i prosto, pa onda tako, upoređujući kontraste, lepo vidiš da Mirko i takvi ne pripadaju istoj veri, jer to u šta veruje on i to u šta veruje ta ostrvljena gomila ne da nije isto, nego je posve suprotno.

Sad mi, retrospektivno, sviće da je taj sto u tadašnjoj *Republici* samo prvi od stolova za kojima sam sedeo, a za kojima je Mirkova blaga duhovitost i nezlobiva ironija, kao i nesumnjivo veliko iskustvo i polihistorско znanje, lako uspostavljalo baršunastu dominaciju nad društvom, a da se niko nikada protiv te dominacije nije pobunio, jer ju je Mirko ionako nosio sobom samim, ne tek zbog godina i ne što

je hteo, nego zato što drugačije nije moglo da bude. Nas nekolicina panonskih hahara, u dobi da bismo mu mogli biti sinovi, ponekad smo imali dojam da prisustvujemo „pričama Broja Jedan“ iz Alana Forda, pa bismo mu nešto takvo i dobacili, začikavajući ga, što bi ga samo dodatno uveseljavalo.

Prošpartao sam Srbiju i osobito Vojvodinu uzduž i popreko s Mirkom Đorđevićem, najviše na promocijama *Peščanika* i na tribinama Nezavisnog društva novinara Vojvodine. Pamtili smo ono što je govorio na tribinama, a možda još i više ono što bismo čuli posle, za kafanskim stolom, kada bi se prepustio slapovima svojih asocijacija; ako je veliko društvo za stolom pa je nemoguće održati zajedničku konverzaciju, obavezno bi bar polovina gledala i slušala Mirka. Ne pamtim, uostalom, da sam ga ikada video zlovoljnog, kao da je kukumavčecu stranu ljudske prirode prepustio slabijim i nepostojanijim karakterima, procenivši da on nema vremena za gubljenje na takve trice. Možda je loša raspoloženja štedeo i čuvao za svoje samoće, ali među ljudima je bio vedri, znatiželjni mladić, željan i žedan života i svega što on donosi (i odnosi), ali i tu je žeđ utaživao gospodski, i sa razoružavajućim otklonom prema samom sebi, za koji su sposobni samo ljudi duboko utemeljeni u sopstvenoj ljudskoj egzistenciji, u sazrelom mišljenju i osećanju sveta.

Kao što dolikuje čoveku dalekom od svake naprasitosti i zlovolje, Đorđević je bio hedonista, godinama i bolestima uprkos; nipošto izjelica i ispičutura, ali čovek koji ume i voli da uživa u lepom i dobrom; način, pak, na koji je *lakokonverzacijski* flertovao sa svim lepim ženama u blizini bio je užitek za posmatrača, još jedan neodoljiv začim jedne biofilne ljudske prirode...

Ne, neću da „prepričavam anegdote“, mada ih ima bezbroj. Samo insistiram na ljudskom profilu dragog i pametnog čoveka

kojeg sam imao čast da poznajem i zadovoljstvo da se često družim i saradujem s njim, zato što je to ono što je presudno važno uvek, i što kada čovek promine svetom ostaje najdublje u srcima onih koji ostaju da ga pamte.

Nije (mi) lako verovati u hrišćanski raj, ali danas bi možda vredelo načiniti izuzetak. Jer, ako takvog mesta ima, onda je naš Mirko sigurno tamo. Mada opet, duhovit i neopterećen maloumnim i suštinski nehumanim dogmama kakav je bio, Mirko bi voleo i onu da je „U raju dobra klima, ali u paklu je ekipa“. U svakom slučaju, nema sumnje da je Mirko i tamo negde na pravoj strani, kao što je bio i ovde, među nama, i da na toj strani nije iz puke i mučne taštine (kao toliki oko nas) nego iz čistote srca i melanholične vedrine duha.

Peščanik.net, 18/04/2014.

Dragan Banjac

ODLAZAK POSLEDNJEG VELIKOG ERUDITE

Filip David, Ibrahim Hadžić, Fahri Musliu, Nenad Prokić, Vesko Ivanović, Predrag Delibašić, Slobodan Stupar, Predrag Čudić, Vasa Anđelić... i Mirko Đorđević drži “banku”. Prišunjao sam mu se s leđa i poljubio ga u desni obraz. Jednom nedeljno se čujemo telefonom, ali nismo se vidjeli dvije hefte i računam red je. “Šta nam radi bratska *Pobjeda?*”, obasipa o navodnim ruskim prijetnjama premijeru, hvali najnovije crnogorske d(r)ičnosti izrečene netom u SAD i po povratku... Na polasku ima nešto da mi kaže na uvo, prilazi gospođi Kapičić i hvali joj rubriku u *Analitici*. “Idem, čekaju me moji ljudi”, kaže, “a ti pazi na ovu bandu u ćošku da se ne otrgne kontroli i mangupi ne počnu da opanjkavaju vlast...”

Prije skoro deceniju izvukao se iz velike krize i tako svima dao do znanja da je od tvrdog materijala, a na obilježavanje desete godišnjice *Peščanika* čiji je bio stalni saradnik, 28. juna 2010. godine u Jugoslovensko dramsko pozorište, došao je pravo iz bolnice. Kasnije će Svetlana Lukić u njegovo ime zamoliti prisutne da mu ne zamjere što mora da ide ranije, jer mu “ističe dozvola za izlazak u grad”. Brzo se oporavio i nastavio po starom, mladalačkom energijom.

Voleo je i poštovao i naš list i Crnu Goru. Jednom prilikom, bilo je iza deset uveče Srđan Kusovac kaže da zovem Mirka. Okrećem broj a njegova supruga Mira me obaviještava da je u krevetu već pola sata i da ne smije da ga budi, plus misli da neće odmah da se rasani. Recite mu da ovi moji iz *Pobjede* hoće izjavu... Nije prošao ni minut dohvatio je telefon i kazao: Piši, Dragane”, a kad je završio: “Pretipkaj to, stavi dva zarez a i šilji Crnogorcima!”

I na dan kada nas je napustio radio je. Sin Aleksandar kaže da je jednoj novosadskoj ekipi dva sata davao intervju i kad je to bilo obavljeno samo je prozborio da mu nije dobro, okrenuo se u stranu i – zaspao. Potom je stigla i ekipa Prve TV...

Publicista i vjerski analitičar, kako su ga mediji najčešće predstavljali, na svet je došao na jedan značajan datum, bivši državni (29. novembra 1938, Brod kod Crne Trave), a preminuo na crkveni – veliki petak i u svemu ima dosta simbolike. Magistrirao je komparativnu književnost na Beogradskom univerzitetu, bio član Udruženja književnika Srbije iz kojeg se iščlanio u znak protesta zbog razaranja Vukovara.

Preko dvije decenije pisao je članke za časopis *Republika*, a u posljednjem broju (570-571) imao veoma zapažen tekst pod naslovom *Senke varljivog proleća beogradskog*. Objavljivao je u dnevnom listu *Danas*, i bio redovan saradnik *Peščanika*. Bio je član Foruma pisaca, PEN kluba, Nezavisnog društva novinara Vojvodine i dobitnik nagrada – “Konstantin Obradović” (2007) za unaprijeđenje i širenje kulture ljudskih prava, “Dušan Bogavac” (2008) za etiku i hrabrost, “Vukove povelje” (2008) za vrhunska ostvarenja u istraživanju nacionalne kulture i pedagoške baštine i Nagrade za toleranciju među narodima Vojvodine 2009. godine.

Objavio je veliki broj autorskih knjiga, među kojima su *Osmeh boginje Klio* (1986), *Znaci vremena* (1998), *Sloboda i spas - hrišćanski personalizam* (1999), *La voix d'une autre Serbie* (Pariz 1999), *Legenda o trulom Zapadu* (2001), *Sjaj i beda utopije* (2006), *Kišobran patrijarha Pavla* (2010), *Balkanska lađa u oluji* (2010), *Oslobođenje i spasenje* (2012), *Pendrek i prašina* (2013). Sarađivao je sa brojnim međunarodnim stručnim časopisima, priredio mnogobrojne knjige, prevodio je sa ruskog i francuskog jezika.

Živio je u Šimanovcima (25 kilometara od varoši beogradske) i posljednje vreme u “Galeriju”, u već spominjani “ćošak mudraca”, linijskim taksijem dolazio uglavnom srijedom. Više od 40 godina je bio u braku sa suprugom Mirom, sa kojom ima dvoje djece. Sin živi sa roditeljima, a kćerka je docent u Monpeljeu.

Skoro dvadesetak godina imao sam privilegiju da se družim sa “hodajućom enciklopedijom” i redovno beležio njegove misli i sjećanja. Neka ovdje bude zapisano kako je Radoje Domanović krenuo na ispraćaj Stevana Sremca. Krene Radoje, priča Mirko, dođe blizu groblja i svrati u “Sedam udovica”, a kelner ga opominje na obavezu. Krene i padne, ali nekako stigne do rake: Crni Stevo, Srbijo, jebem te, sve što valjano i časno imade ti posa’ranjiva. Osta samo go ološ i cincarska fukara, reče pokazujući na dvorjane i ostale... Prelijte grob i sklonite ovu budalu da ne padne u raku, kazao je organizator Sremčeve sahrane.

Ostala je puna sveska sličnih sjećanja i prepirke oko Andrića i Krleže. On je više cijenio ovog drugog.

Pobjeda, 19/04/2015.

Miloš Vasić

VAPAJ IZ PUSTINJE

Umro je poslednji hrišćanin, pomislio sam čuvši za smrt Mirka Đorđevića. Onda sam se lecnuo: čekaj, budalo, ima ih još; prvo su mi na pamet pali Marko Oršolić, moj omiljeni franjevac iz Bosne Srebrene i Drago Pilsel, herojski laik; mora biti da ih ima još. Ima ih svakako: dobri Boga je to pametno rasporedio, ali se ne vide na prvi pogled.

Zašto sam pomislio „poslednji”? Zato što je Mirko Đorđević bio najviše nalik na prve hrišćane. Živeo je u siromaštvu, sa Isusom opštio direktno (iz Šimanovaca, sa 022; bila je lokalna telefonska tarifa) i širio Reč bez straha, uporno i hrabro. Fariseji, književnici, carinici i sadukeji proganjali su ga i mrzeli, marljivo i sa razumevanjem. Da je nekim slučajem nekom današnjem Pilatu zatraženo da raspne Mirka, a ne Jocu Amsterdama, šta mislite kako bi odlučio? Na svu sreću, čak ni ova država još nije Sinedrionu (srpski: Sinod) dopustila takva prava; skoro sve drugo jeste i upravo protiv toga vapio je Mirko Đorđević u pustinji. Skoro sam, vapio je kao Jeremija i korio ove naše crkvene knezove zbog jeresi filetizma i simonije, zbog licemerja, pohlepe i beskonačne grešne žudnje za svetovnom vlašću. Crkva u Srba podlegla je jeftino prvom iskušenju svetovne vlasti i bogatstva i zaboravila jevanđeljske poruke. Dvori, zlato i debeli džipovi, ratno huškanje i mržnja odmah su došli ispred Reči i ljubavi Hristove. Teško Crkvi kojoj su Justin i Nikolaj svetitelji, a Filaret, Pahomije, Artemije i Kačavenda episkopi. O sitnoj boraniji i da ne govorimo. Koliko puta ih je Mirko Đorđević podsećao na zavet siromaštva i jevanđeljsku misiju; uzaman. Jesu li gladne hranili, žedne pojili i gole oblačili? Jesu li se brinuli za udovice i siročad? Nešto malo. Ali su se zato gurali u vlast, ratove i politiku. Više su sirotinje unesrećili nego pomogli.

Govorio je i pisao Mirko Đorđević, ranohrišćanski blag i mudar, sve to – uporno i bez straha, siguran u nauk Isusov sasvim, bez rezerve, kao rani hrišćanin. Novi zavet u ruke, sestre slatke i braćo u Hristu, govorio je Mirko Đorđević do kraja. Pišući o Isusu kao našem savremeniku za *Vreme*, pomenuo sam da bi Hrista, da se danas pojavi, jedino Mirko Đorđević primio i razumeo. Umro je na Veliki petak i ne očekujem da će uskrsnuti u nedelju; Bog ništa ne čini dvaput. Spisak od trideset „izdajnika” kod onih Njihovih spao je na 29; mnogima je laknulo što više neće morati da slušaju i čitaju Mirkove jeremijade, ali to se njima samo tako čini. Mirkovi prekori, opomene i upozorenja ostaju zanavek. A Tamo Gore, na Poslednjem informativnom razgovoru, ne brinem se kako će naš blagi i mudri Mirko proći. Dobiće zadržavanje u raj u navek.

Vreme, 18/04/2014.

Pavle Rak

DOBAR ČOVEK

Na Veliki Petak, 18. aprila 2014. godine, umro je Mirko Đorđević. Možda bi tim povodom bilo dovoljno reći i napisati: umro je dobar čovek. I time izraziti tugu zbog gubitka. Ali, živimo u vreme kada i najjednostavnije pojave ostaju neshvaćene i kada, čak, i takvu očiglednu činjenicu kakva je nečija dobrotu treba utemeljivati i objašnjavati. Živimo u vreme kada je unaokolo mnogo zla, toliko mnogo, da nije nimalo čudno što ljudi gube kriterijume i često više ne znaju šta je dobro a šta zlo, čega se treba kloniti a čemu težiti. Nama u takvom vremenu najviše nedostaju ljudi koji su svoj život posvetili traženju takvih kriterijuma, i koji su onda te kriterijume dosledno i uporno primenjivali, ne bi li društvo u celini napravilo koji odlučniji korak ka dobru. Takav je bio Mirko i zato će bez njega ovaj svet biti mračniji i lošiji, nego što je bio s njim.

Mnogi su o Mirku već napisali, i još će pisati, kao njegovi prijatelji kojima *nije smetalo što je bio vernik*. Ima situacija kada je i ovo veliki kompliment. Sve zavisi od toga kako se vera i crkva određuju prema važnim pitanjima svog vremena i društva. Ja bih želeo da napišem nešto o tome kako smo prijateljevali baš kao vernici i možda *upravo zbog toga što smo vernici*.

Mirko je bio vernik. To danas i ne mora da znači mnogo: po nekim sociološkim definicijama vernik je onaj ko redovno ide u crkvu, bez obzira na to kako živi i za kakve se vrednosti zalaže. U Mirkovom slučaju, međutim, to znači mnogo više. On je spadao u kategoriju vernika kojima je vera promenila sve u životu i obavezala ih da istinu do koje su došli pretaču u sopstveni život i šire oko sebe.

Koji su ozbiljno shvatili reči Gospoda: da idemo u svet i propovedamo jevanđelje. Koliko ko može.

Od desetak knjiga koje je napisao možda je najznačajnija knjiga o hrišćanskom personalizmu, *Sloboda i spas*. U njoj je na jasan i najboljim primerima potkrepljen način izložio svoje „vjeruju“: da je vera lična, slobodna i krajnje obavezujuća odluka, za kojom odmah sledi ogromna odgovornost. Da, između ostalog, neko ko prihvati Boga, ne može više nekritički, ne upoređujući ga sa jevanđeljem, da prihvati i bilo koji zemaljski autoritet (pa makar taj autoritet bio i institucionalna crkva). I tu su onda nastupili nesporednici i nerazumevanja. Kada čovek koji ima ličnu i slobodnu veru vidi da ključne institucije društva, među kojima je i crkva, krše jevanđelske principe, on ne može da ćuti. Ne sme da ćuti. Baš zato što je vernik, što voli crkvu, on stupa u borbu za njenu čistotu. Zato što voli svoj narod, on želi da taj narod svojim delima uđe u Carstvo nebesko, a ne da svojim nedelima, pa još bez pokajanja, od Boga bude odgurnut u krajnju tamu. Ali eto, u crkvi i narodu koji sebe smatraju pravoslavnim, takva ljubav je kamen spoticanja.

Mirko je najpoznatiji po svojim člancima, predavanjima, javnim govorima, u kojima je analizirao stanje u srpskoj crkvi i društvu za vreme ratova devedesetih godina. U kojima je, koristeći jevanđelske kriterijume, razotkrivao i žigosao nejevanđelsku, a ponekad i direktno zločinačku logiku i ideologiju, koju su, ovaj, euforično prihvatili mnogi (da ne kažem: skoro svi) u Srbiji i koju mnogi još i danas brane. Desilo mu se nešto što je mogao očekivati: da ga najglasniji srpski „pravoslavci“ proglase izdajnikom. Svi živimo taj apsurd: ljudi kojima je stalo do čistote crkve i koji bi hteli da čista crkva pozove svoj narod na pokajanje za veoma konkretna nedela (a pozivom na pokajanje valjda i počinje jevanđelje, i četrdesetodnevni pokajanjem se svaki

vernici priprema da dočeka najveći praznik hrišćanstva, Vaskrsenje Hristovo i ulazak u večni život sa Bogom) – odjednom su u očima same crkve (čast izuzecima, kojih i nije tako malo kao što ponekad izgleda) i najrevnosnijih vernika sumnjivi i nepoželjni. Nisu sumnjivi razni ratni huškači, ratnici i ratni profiteri, još je manje sumnjiv njihov prljav, pa i krvav novac, kojim postaju „ktitori i priložnici“. Ne, kame i kalašnjikovi nisu sumnjivi, a sumnjivi su pozivi na jevandelski maksimalizam, na ljubav prema svima, pa i neprijateljima, sumnjiva je želja da crkva odgovorno obavi svoju dužnost duhovnog rukovođenja narodom.

Svojim ušima sam čuo jednog srpskog vladiku (da mu sada ne pominjem ime, pokvarilo bi ovaj tekst posvećen Mirku) kako je u jeku napada na Bosnu, dok je strana za koju se zalagao imala apsolutnu prednost na ratištima i činila šta god je htela, govorio da crkveni poglavari nemaju prava da budu protiv svog naroda, čak i kada ovaj greši. I naveo je primer Arona, koji se nije usprotivio kada je izraelski narod, dok je Mojsije bio na Sinaju i od Boga primao ploče sa Zakonom, napravio sebi zlatno tele i odavao se najgorem odstupništvu. Naravno, takvih primera, kada su nerazumni poglavari raznih crkava krenuli protiv jevanđelja, sopstvene savesti, protiv Boga – u istoriji hrišćanstva ima jako mnogo. Ali, ima i drugih primera. Bernar od Klervoa je inicirao i propovedao drugi krstaški rat. Proslavljen je kao svetac, zbog svojih dubokih teoloških spisa i duhovne poezije. A skoro nepoznati su ostali njegovi monasi, koji su njega i celu zapadnu Evropu upozoravali da je zauzimanje Svete zemlje silom i zločinima nešto što je samom Bogu najodvratnije, da je sam pojam svetog rata duboko bezbožan. Hrišćanstvo se, međutim, održalo baš njima zahvaljujući. Tolstoja je ruska crkva izopštila, najviše nakon optužbi i zalaganja jednog drugog sveca (izvanrednog pisca o doživljavanju Hrista u euharistiji) koji je

podržavao vođu ruskih pogromaša, a Tolstoj je, iako ogorčen, nastavio sa svojim (neortodoksnim) pisanjem o jevanđelju kao knjizi apsolutne ljubavi Božije i dosledno tome propovedao pacifizam. Primera ima mnogo. Svaki je jedinstven, neuporediv. Kao što su jedinstvene okolnosti i neuporedivi ljudi i njihovi životni izbori. Ne upoređujem, ne svrstavam. Još manje izjednačavam. Zato se usuđujem da u ovom kontekstu pomenem i samog Gospoda Isusa Hrista, koga je njegova crkva osudila na smrt i predala rimskim vlastima da tu osudu izvrše.

„Blaženi mirotvorci, jer će biti nazvani Božijim sinovima“. Mirko je umro na Veliki Petak, kad i Isus. Nadam se, verujem, da će za svojim Gospodom ustati i ući u Carstvo Božije.

*Na Veliku subotu 2014.
Peščanik.net, 20/04/2014.*

Jaroslav Pecnik

KRŠĆANSKI BUNTOVNIK I(LI) HERETIK

(Za)govornik kršćanske obnove i nade

Nakon što se, uoči Uskrsa (koji se ove godine kalendarski, tako reći ekumenski podudario te su ga zajednički slavili kršćani istočnog i zapadnog obreda) prostorima bivše Jugoslavije proširila žalosna vijest da nas je 18. travnja o.g. zauvijek napustio veliki kršćanski pisac, publicist i sociolog Mirko Đorđević, jedan od najumnijih i najplemenitijih ljudi što ga je naša epoha poznavala, mnogi su u tomu prepoznali simboliku Božje providnosti i osobiti znak Božje milosti prema izuzetnom čovjeku u svakom pogledu i smislu. Ono što je za Hrvatsku, rimokatoličku laičku sredinu predstavljao pokojni Željko Mardešić (alias Jakov Jukić), to je nesumnjivo za srpsku pravoslavnu misao i uopće duhovnost bio Mirko Đorđević, samozatajni, autentični vjernik koji je cijeli život posvetio demokratizaciji duha „svoje“ crkve, ali i crkve kao institucije uopće na tragu poruka Isusa iz Nazareta, a samim time i proširivanju horizonata kršćanske ekumene bez koje, po njegovom mišljenju, nema izgledne perspektive niti za jednu denominaciju, niti za jednog vjernika bez ogleđa kojoj zajednici pripada. Ali, ni mira, niti razumijevanja sa svim onim različitim religijskim tradicijama i civilizacijama koje nas obogaćuju, naravno, samo ako se potrudimo da im se približimo i da ih intelektualno barem dotaknemo. Stoga, međusobni prostori dijaloga i tolerancije nisu rezervirani samo za „istovjerujuće“, dapače prije svega se odnose na one različite od nas, a po mišljenju Đorđevića u te procese nužno moraju biti uključeni i ateisti, koji nisu ništa drugo do drukčija vrsta vjernika, koja za razliku od tradicionalnih vjernika također vjeruje, ali

u to da Boga nema. Bez ateista, ili protiv njih nije moguće izgraditi i urediti humanističku viziju svijeta, niti urediti odnose među ljudima na etički prihvatljiv i moralno podnošljiv način.

U svakom javnom nastupu ili objavljenoj knjizi, Đorđević je svoje slušatelje i čitatelje fascinirao širinom (sa)znanja i mnoštvom malo poznatih informacija; kao laik, sociolog religije nije se susprezao ni od kritičkog preispitivanja najsloženijih i najdelikatnijih religijskih i crkveno-institucionalnih tema, naravno osobito onih iz pravoslavnog svijeta, pravoslavne teologije i duhovnosti. Ali, to je činio uvijek krajnje dobronamjerno. Istraživao je brojne fenomene unutar SPC-a (Srpske pravoslavne crkve), oštro je osuđivao pogubne pojave sveze crkve i nacionalizma, odnosno identifikaciju vjere i nacije koja je u dijelu crkvene hijerarhije kulminirala raspirivanjem rata, ratnih zločina; opravdavala klerikalizaciju društva; vjeru pretvarala u državnu ideologiju i sl. Đorđević je demistificirao laži proizašle iz tog spoja trona vlasti i oltara; u vrijeme kada su mnogi u strahu za vlastitu egzistenciju okretali glavu od zločina(ca) zalagao se za kršćansko razumijevanje, solidarnost i zajedništvo sa Hrvatima i Bošnjacima odnosno rimokatolicima i muslimanima. Razliku i različitost nije vidio kao prepreku već kao neponovljivu vrijednost i poticaj za obogaćivanje „tuđom“ kulturom i tradicijom. Razlike, tvrdio je, nisu i ne mogu biti izvor sukoba, već jedino iskonski poticaj stvaralaštva. U tom duhu Đorđević je bio jedan od vrhunskih poznavatelja stanja i zbivanja u rimskoj kuriji i uopće znalac katoličke i protestantske teologije.

U istupima papa Franje (ostalom kao i ranije kod Ratzingera i Wojtyły) prepoznavao je novu nadu za sve kršćane, ali i vjernike širom svijeta i u posljednjem tekstu objavljenom prije smrti Đorđević se pozivao na njegove riječi: „Ja nisam komunist, ali iz iskustva života u Latinskoj Americi znam puno marksista koji su dobri ljudi...“. Po

Đorđeviću, posebno su bile poticajne papine riječi o tomu kako bi trebala izgledati suvremena crkva: „Neću crkvu koja je dovoljna sama sebi, neću sakralno-hijerarhijski ustrojenu monarhiju, već hoću crkvu otvorenu za siromašne“. Papa Franjo je Đorđeviću bio blizak jer je poput njega osjećao potrebu za demokratizacijom zajednice, za većim poštivanjem ljudskih prava, za svim onim što je i što i danas nedostaje pravoslavnoj crkvi kojoj predstoji duboka modernizacija, svojevrsna renesansa ili je naprosto u novodobnom smislu riječi neće biti. Utoliko su u vlastitoj sredini Đorđevića teško primali i razumijevali, jer im je nudio recepte i formule na koje visoka hijerarhija SPC-a, okovana tradicionalizmom i strogim konzervativizmom naprosto nije mogla pristati. Svojoj pravoslavnoj braći, Đorđević je želio „otvoriti oči“ za nove i drukčije vidike; upućivao ih je u nova iskustva, ali malo tko ga je slušao; nažalost ne samo da su ga ignorirali već su ga i žestoko prozivali i demonizirali za izdaju vjere i nacije, posebice krug oko radikalnog pravoslavnog mitropolita Crnogorsko-primorskog Amfilohija Radovića. Naravno, takve izjave su Đorđevića duboko ljudski pogađale, ali istodobno i intelektualno jačale, jer on jednostavno u pitanjima mišljenja nikada nije pristajao ni na kakve kompromise ukoliko je bio istinski uvjeren da brani i širi istinu.

Istodobno, Đorđević je bio i žestoki kritičar režima i diktature Slobodana Miloševića i uopće srpskog nacionalboljševizma i ksenofobičnog pravoslavnog etnocentrizma. A, u olovnim ratnim vremenima za tako što trebalo je u Beogradu imati petlje. Đorđević je u sebi otjelotvorio ono najbolje što su srpska kultura i srpski građanski duh nosili u sebi posljednjih pedesetak godina. On je poput Radomira Konstantinovića pripadao „izgubljenoj generaciji aristokracije duha“ koja je držala do uljuđenosti, časti, pristojnosti i umnosti, a u europskim duhovnim horizontima (francuski personalizam) pronalazila je

smisao egzistencije i djelovanja. Kao požrtvovani vjernik reprezentirao je kršćansku posvećenost zajedništvu i opće ljudskom dobru, a takav je bio ne samo na javnoj sceni, već prije svega u svakodnevnom životu.

Tijekom svog stvaralački izuzetno plodnog, bogatog i u mnogočemu originalnog djela Đorđević je u različitim znanstvenim i stručnim, ali i dnevnim i tjednim publikacijama (posebice u beogradskoj *Republici*, portalu „Peščanik“ i dnevniku *Danas*) ispisao estetski i stilski najljepše i najumnije stranice suvremene srpske misli, posebice one vezane uz sociologiju, socio-teologiju, filozofiju i antropologiju. Kada je od pravoslavne Crkve tražio da se javno pokaje i osudi „zločine Srebrenice“ nailazio je na oštro protivljenje i masovne osude, no to ga nije obeshrabilo; poput prvih kršćana u vrijeme rimskih pogroma Đorđević je ustrajao u svojoj vjeri i svom poslanju. Nепrestano je ponavljao: Karadžić, Mladić i Šešelj nisu nikakvi branitelji srpstva već ordinarni zločinci najgore vrste. Biljana Plavšić nije nikakva nova srpska Ivana Orleanska već arhitekt zla i zločina koja je dobila preblagu kaznu za svoja zlodjela. Naravno, zbog svega toga Đorđević se nedavno ponovno našao na meti domaćih šovinista koji su ga uvrstili u listu „30 najistaknutijih neprijatelja i mrzitelja srpstva“.

Đorđević je kao čovjek bio istinski vezan uz pravoslavlje, ali o njemu je kao sociolog religije i kritički razmišljao na jedan neponovljivo moderan i neortodoksan način. Suprotstavljao se zadanim stereotipima i klišejima na užas crkvene hijerarhije koja ga je za kaznu sve više gurala, a potom i definitivno odgurala na društvenu marginu. Usprkos svemu, Đorđević je upozoravao kako crkva neće biti u stanju adekvatno odgovoriti na suštinska pitanja novodobnog čovjeka i svijeta ukoliko se unutar sebe ozbiljno ne transformira i ne prilagodi dramatičnim promjenama suvremene epohe. Isus je naš suvremenik, živi naše živote, ali svatko od nas, pa bio on i ateista

pozvan je da ga prema mjeri vlastite pameti prepozna i slijedi. Zato se i bavio analizom i prijevodima ruskih religijskih filozofa (Šestov, Berđajev, Bulgakov, Rozanov, Mereškovski, Loski, Fedotov, itd.) smatrajući da oni u okviru pravoslavlja daju najadekvatnije odgovore na pitanja koja su i njega osobno zaokupljala. Stvaraju jednu novu pravoslavnu duhovnu civilizaciju na koju bi se, na neortodoksan način trebala ugledati i SPC. Đorđević je govorio o „kulturi religije srca“ i stoga ne čudi što se tako dugo i intenzivno bavio Dostojevskim koji je bio njegova trajna okupacija. Zajedno sa dr. Nikolom Miloševićem priredio je desetotomnu ediciju *Dostojevski kao mislilac* i to je možda njegov najznačajniji doprinos razumijevanju specifične problematike ruskog pravoslavlja i ruske religijske kulture uopće.

Danas, neposredno nakon njegove smrti, Mirka Đorđevića vidim kao novodobnog „podvižnika“; svi smo, tumačio je, pozvani na podvig usavršavanja i spasenja duše, ali samo rijetki u tome uspijevaju. A taj podvig nije privilegij, već dužnost i odgovornost svakog pravog kršćanina, na koncu svakog moralnog čovjeka. Podvižnik je božanska blagodat koja se ostvaruje i iskazuje kroz ljubav i poštenje prema drugome i za drugoga. Sveta tajna života, a ateista ju može nazvati i drukčije (smisao egzistencije) dana je svakome, a samo o nama ovisi želimo li je na koncu i razotkriti. Brojni borbeni crkveni „ikonobranitelji“ i pravovjerni naci-ideološki čistunci pronalazili su brojne mane i nedostatke u Đorđevićevom „svjetonazoru“, prigovarajući mu da želi povezati nespojivo. Ali, Đorđević je godinama sustavno radio na demitologiziranju prevladavajuće „filozofije palanke“, tražeći u vjeri harmonizacijsku silu između čovjeka i društva. Suprotno Heideggeru, Đorđević je bio uvjeren da čovjek nije izgubio povijesnu dimenziju egzistencije; samo se treba vratiti iskonskoj duhovnosti kao organskom prostoru za realizaciju ideala humaniteta i stvari će, same po sebi,

krenuti na bolje. Crkva mora shvatiti da ima svetosti i izvan nje; sekularno društvo mora shvatiti, barem u okviru naše tradicije, vlastite kršćanske korijene i time će biti izbjegnuti brojni tegobni i opterećujući nesporazumi. Ili kako je to znao svojevremeno govoriti Vaclav Havel: „Radije se družim s onima koji traže istinu, nego li s onima koji su je već našli“. A, upravo taj stvaralački nemir, radoznalost za upoznavanje drugog i drukčijeg bio je Đorđevićev intelektualni credo. Svojim opusom (sociološkim, književno-esejističkim i prevoditeljskim) ostvario je fascinantnu duhovnu sintezu bez koje bi svi mi, koji smo ga čitali i poznavali, bili zakinuti i ostali siromašniji za jedno novo i neponovljivo iskustvo.

Novi list, 10/05/2014.

Branko Novaković

GLOSA O MIRKU ĐORĐEVIĆU

Na Veliki petak, 18. aprila 2014. godine, umro je Mirko Đorđević. U većini informacija o njemu, koje se mogu naći na Internetu, pominje se kao vjerski analitičar, književnik, prevodilac i publicista. Samo uzgredno i ponegdje se mogu pročitati citati osnivača hrišćanskog personalizma koje je u svojim djelima navodio, vjerovatno sa namjerom da se ukaže na njegovo podržavanje ovog pokreta.

Međutim, ne samo što je podržavao ovaj pokret, nego je i njegov život postao dio ovog pokreta, tog autentičnog intelektualnog izazova, nastalog u prošlom vijeku. Sve što je radio, sva njegova djela su imala za temelj personalizam, prvenstveno hrišćanski. Naviknuti na analize raznih filozofskih pravaca, mnogima nije jasno da ni on, niti bilo ko od personalista, ne daju jasnu definiciju tog pojma. Jednostavno se kaže da je to nedovršena doktrina, "bez obala", kako se to govorilo za realizam u literaturi. Mirko Đorđević je sva dešavanja oko sebe i u svijetu gledao očima istinskog hrišćanskog personaliste. Pratio je i društvena događanja komentarima koji su imali potpis "Zapisi iz palanke", aludirajući na djelo Radomira Konstantinovića.

U svojim knjigama, u beogradskom časopisu *Republika*, na sajtu Peščanika, brojnim nastupima i intervjuima, pokušavao nas je navesti na racionalnije razmišljanje i ponašanje. Pokušavao je i rastjerati tmurne oblake nacionalizama, mitomanije i mržnje. Jedino oruđe kojim se služio je bila istina. Bio je izuzetno jasan, temeljan i načitan. Govorilo se da je patološki ljubitelj knjige. Njegova književna zaostavština su i knjige u kojima nas upućuje u tajne personalizma, posebno hrišćanskog. Zato ću dati nekoliko odabranih i prepričanih

maksima ovog pokreta, nekoliko "glosa" kako je volio da kaže Mirko Đorđević.

Personalizam je reakcija na totalitarne tendencije kolektivismu koje guše ličnost. To je reakcija na koncepciju države koja je shvaćena kao najviša vrijednost iako je "obezličena cjelina" koja stvara "grupnu harizmu". Personalizam nije prosta reakcija na taj i takav kolektivismu, to je suprostavljanje komunitarno-kolektivnom ali i odbacivanje hijerarhijskih struktura kolektiva. Glavni protivnik personalizma je individualizam na kome je zasnovano buržoasko društvo. Individualizam stvara izolovanu individuu koji ima potrebu da se neprestano brani i štiti. Kapitalizam je metafizika profita: u njemu vlada novac koji sve pokreće, važnije je "imati" nego "biti". Novac sve tiraniše, vlasništvo se uvećava radom ili otimanjem.

Jedna od polaznih tačaka na kojima se gradi personalizam je slobodna i autonomna ličnost koja se angažuje samo kao ličnost, ne kao individua kojoj je priroda uklapanje u cjelinu ili strukturu. Ni u prošlim vremenima, kao ni danas, nedovoljno formirana ličnost, koja nije prošla kroz uobičajeni proces individuacije i svjesnog prihvatanja svijeta, nema u dubljem smislu svijest o svom subjektivitetu. Takva ličnost prihvata tuđu ulogu, onu ulogu za koju je na neki način programirana od strane institucija. Zašto ličnost do sada nije spoznala tajnu slobode? Zato što je bila fascinirana svijetom nadličnog, zbog čega je u svom istorijskom hodu iznevjeravala sebe jer se nije odlučivala na otkrivanje te velike tajne. Za takvo nešto je bilo potrebno mnogo hrabrosti. Ličnost neće promijeniti svijet ako prethodno ne promijeni sebe. Personalisti nijesu prvi koji su otkrili ličnost. Ona je najviša vrijednost i u centru je pažnje počevši od Lajbnica pa do Kanta. Međutim, ovdje je akcenat stavljen na: i Bog je ličnost, i to ličnost najvišeg reda. Tvorac se obraća samo autonomnoj ljudskoj ličnosti i priziva je po imenu,

kao što ona priziva Tvorca po jedinom prihvaćenom imenu Njegovom – tako je rečeno u Jevanđeljima. Samo Postanje je u biti personalno. I sam Tvorac, kada se u jednom određenom momentu ”umiješao u ljudsku istoriju”, uradio je to kao ličnost.

Mirka Đorđevića, kao istinskog vjernika, zanimalo je traganje za smislom hrišćanstva u savremenom svijetu. To je za njega, kao i za sve hrišćanske personaliste kamen na kojem se proba moć izazova i domet hrišćanskog personalizma. Neizbježno je pitanje: ko je utisnuo snažniji pečat – svijet sa svim svojim strukturama hrišćanstvu ili hrišćanstvo i Crkva tom istom svijetu? Po njima, ovo prvo koje je postignuto samo na istorijskom planu, u horizontalnoj ravni koja je paralelna sa ravni u kojoj je Crkva koja jeste u svijetu, ali često zaboravljamo da ona ”nije od svijeta ovoga”. Zato pristalice ”smrti hrišćanstva” nijesu u pravu kada kažu da čovjek i sistem ljudskih institucija nije postao ništa bolji od kada je hrišćanstvo u svijetu. Njihov odgovor je: zar svijet ne bi bio još gori da u njemu nije bilo Crkve i njenog poslanja iskazanog u zapovijestima iz Jevanđelja?

Jedna od maksima ovog pokreta je: ni Crkva ni ideologije nemaju monopol na spasenje i oslobođenje. Spasenje se nalazi u ravni eshatologije, a oslobođenje u ravni stvarnosti. Drugim riječima, u pitanju su teistička i društvena ravan koje se ne svode jedna na drugu. U duhovnoj ravni, ličnost je ”predmet” spasenja, u društvenoj, u istorijskoj ravni, problem ličnosti je oslobođenje. Da li se ove ravni negdje presijecaju? Zar u teorijama humanizma, posebno anarho-komunizmu ili Marksovom komunizmu nemamo carstvo nužnosti iz kojeg treba iskočiti u carstvo slobode i konačnog čovekovog oslobođenja. Putevi ljudske ličnosti, kad se tiče njenog oslobođenja i spasenja su kroz istoriju različito određivani, ali nikada nijesu do kraja određeni. Nijesu u zadovoljavajućoj mjeri ni definisani. Upravo to je i veliki izazov za personalizam.

U poslanici Rimljanima apostola Pavla, (8.19.22.39.) se kaže da je sve na svijetu ojađeno i ranjeno nesavršenstvom, da je cio svijet muka jer "sva tvar plače, uzdiše i tuži". Mirko Đorđević ovdje, kod riječi "tvar", raspoznaje materijalni svijet i živu prirodu u cjelini. Od toga – i u tome, načinjen je tajanstveni, misteriozni izuzetak, a to je čovjek-osoba-ličnost koja jedina prima na sebe dar milosti po volji jedine nad-personalne strukture koja se zove Bog.

Jevanđelja po svojoj strukturi i osnovnom smislu nijesu ni istorijska razmatranja, ni sociološke studije, nijesu ni umjetnička djela. Tamo je čovjek samo osoba, bližnji-drugi i "ikona Božija", jer je napravljen "po liku i podobiju Božjemu". Zastanimo ovdje i zapitajmo se: da li se ova temeljna istina iz Jevanđelja zaboravila i da li se zaboravljala i u društvenim, i u crkvenim strukturama? Zar to nije ono na čemu hrišćanstvo stoji u svijetu i na čemu bi trebalo da stoji i Crkva u svijetu? Ako je Crkva koja se i sama svela na pukog "posrednika", na strukturu koja je podložna "grijehu svijeta", ako je ona samo institucija kakve su i one druge u okviru društva, onda je ona kao posrednik prepreka opštenju čovjeka sa Bogom. Tokom istorije ljudskog roda to se mnogo puta dešavalo, a dešava se i danas. Hrišćanski personalisti kritikuju takvu Crkvu. Zbog ovog i ovakvih stavova u okviru personalističkog hrišćanstva, osnivaču Munijeu i njegovom duhovnom ocu Berđajevu, se pripisuje pravljenje "novog hrišćanstva". Međutim, po njima, hrišćanstvo nije doktrina, zbog toga što Hristos nije bio filozof. Nije ni ideologija, već svedočenje očevidne istine o ljubavi i zajedništvu. Zato se udio prolaznog i udio vječnog može mjeriti samo prema izvornoj riječi Jevanđelja uz obaveznu istorijsku skalu vremena. Hrišćanska vjera mora biti organizam osobenog sastava, onog sastava koji je ustanovio još Isus Hristos – dostizanje ljudskog zajedništva. Bez tog i takvog organizma, učenje-doktrina i svedočenje-suočenje bi se

iskazivalo u onolikom broju proizvoljnih ljudskih tumačenja koliko ima ljudi-individa. Suština je da ne postoji problem u crkvenom isповijedanju vjere koje je legitimno, problem je u Crkvi koja je kroz ljudsku istoriju zanemarivala autonomnu ličnost iz koje izvire potreba, sopstvena potreba za Bogom.

Jedno pitanje je, u prethodnom vijeku, postavljano na mnogobrojnim autoritativnim skupovima: sa čime se Crkva (posebno pravoslavna) sprema da uđe u novi milenijum? Posebno se misli na Pravoslavlje koje je proživjelo samo sedam Vaseljenskih sabora. Posljednji sabor je bio u vrijeme kada nije bilo ni Rusije, ni cijelog niza slovenskih država. Od posljednjeg sabora su se desili mnogi revolucionarni događaji u svijetu. Međutim, odnos države i Crkve je ostao isti, za cijelo to vrijeme. Tu se, takođe, mora postaviti pitanje: zar nije paradoksalno vezivati hrišćanstvo za nešto što je vremensko i prolazno? Osim toga, pomanjkanje ekumenizma kod sve tri hrišćanske crkve dovelo je i dovodi do konzervatizma. Najveći zastoj je kod Crkve pravoslavne koja deklarativno priznaje da ekumenizam "ne protivrjujeći prirodi i istoriji" te Crkve, ali se drži svog mističnog iskustva, isihizma i obreda. Ovdje u dohledno vrijeme ne može preovladati razum, logika i nauka. U suštini, ne želi se približavanje razvijenim i racionalnijim hrišćanskim teologijama.

Ako se okrenemo svijetu modernog humanizma i već uveliko autonomnih humanitarnih vrijednosti, onda hrišćanstvo "više nije samo". Stvaraju se novi sistemi vrijednosti i izvan hrišćanstva, pa, čak, po Munijeu i Berđajevu, i "novi oblici svetosti" izvan hrišćanstva i izvan Crkve. Crkva čuti o ovim pojavama i tu se kod hrišćanskih personalista otvara posebna tema. U stvari, tu nema ničeg novog. To je otkrivanje nečeg novog u starom. Apostol Pavle u poslanici Korinćanima (6.20.) za ljude kaže: "skupo ste plaćeni", da bi u poslanici Galatima (5.1.) dao

opomenu: "Stojte dakle u slobodi kojom nas Hristos oslobodi i ne dajte se opet u jaram ropstva uhvatiti".

Zbog svega ovog, personalizam, sa njim i onaj hrišćanski, su neka vrsta intelektualnog "kvasca" koji treba da podstakne nova i nova otvaranja, bilo da je riječ o razmišljanju o hrišćanstvu ili o hrišćanskoj antropologiji i društvenoj doktrini. I sama riječ "personalizam" treba jednog dana da bude zaboravljena. To bi trebalo da bude onda, kada ne bude bilo potrebe da se skreće pažnja na nešto što će postati obično, čak i banalno za čovjeka.

Mirko Đorđević je prisustvovao obilježavanju 50-togodišnjice od smrti Emanuela Munijea 2000. godine u Francuskoj i tom prilikom imao zapaženo izlaganje. Ne može se, nažalost, reći da je na "ovim prostorima" uspio da pridobije puno pažnje svojom djelatnošću. Doživljavao je i otvorene napade od kojih je ostao poznat onaj iz 2006. godine kada su mu huligani kamenovali kuću u Šimanovcima, u Sremu, poslije televizijske emisije u kojoj je iznio činjenice o liku i djelu Nikolaja Velimirovića, naročito po pitanju antisemitizma. Doživljavao je uvrede i na skupovima na Pravnom i Mašinskom fakultetu u Beogradu samo zbog toga što je govorio istorijske istine i činjenice. Dan prije smrti pozvan je bio kao svjedok od strane Višeg javnog tužilaštva u istrazi protiv osumnjičenih autora spiska "srpskih izdajnika", među kojima je bilo i njegovo ime. Kažu da nije bio previše uznemiren zato što je oguglao na već preživljene nevolje. Možda i zbog toga što je kao autentični hrišćanin vjerovao u novozavjetnu poruku ljubavi, zbog čega je bio spreman da razumije i prašta onima koji ga mrze. Ipak, ideje koje je u svom životu prenio i koje žive u njegovim djelima "prihvataju budni umom i duhom, svi oni koji su žedni nade bez obala".

Na kraju, o toj nadi, najbolje je, pred Vaskrs, citirati samog Mirka Đorđevića koji u jednoj radio emisiji iz 2009. godine na početku prvo govori o Isusu Hristu:

”On je za ljude tvrdio – svi smo mi djeca Božija, nikad on za sebe nije rekao – ja sam Bog, to mu je kasnije pridodato na plenarnoj sjednici sabora. S druge strane, hrišćanstvo je svojevremeno rođeno i iz imaginacije jedne žene koja mu je bila odana od početka do kraja, pa i poslije smrti, siromašne, bosonoge djevojke koja je nekim čudom bila vrlo pismena, koja ga je pratila, koja je kasnije stigla do Rima noseći jaje. Nju u istoriji znamo pod imenom Marija Magdalena. Isusova nauka je humana, on čovjeka i ženu ne razdvaja.

Najteže u ovoj priči je vaskrsenje, jer čučete da je Isus pogubljen, pa je onda ustao iz groba, prošetao, obukao se i vratio se kući. To su čiste besmislice o kojima ni u istoriji, ni u jevanđeljima, sinoptičkim ni kanonskim nema pomena. Vaskrsenje ima jedan drugi smisao, to je veličanstvena metafora čovjeka koji živi snagom volje, koji ima prirodno pravo da neće da umre, koji hoće da živi. U jevanđeljima o vaskrsenju nema ni desetak riječi, najduže što ima to je desetak redaka kod Luke, koji je to pisao tek vijek kasnije, vijek i po je prošao od toga, ali je zabilježio jedan momenat, jedini koji se danas falsifikuje.

U tih desetak stavaka imate ovu priču – pogubljen je Isus, apostoli, njegovi vjerni sljedbenici su se svi razbježali od straha, za njima je potjera rimske policije. Njih nekoliko putuju izgubljeni, jednom od njih znamo i ime, zvao se Kleopa, a putuju u neko mjesto koje se nalazi 12 kilometara od Jerusalima, Emaus. I odjednom, kao da su osjetili da se u njima budi nada, a bili su izgubili svaku nadu, čini im se da je neko sa njima. Izričito ne tvrde da su bilo koga vidjeli, ne možete pripisati to ni halucinaciji umornih ljudi koji danima nijesu ni vode pili. Postoji pred njima jedno mudro objašnjenje, oni kažu – to

što se u ovoj smrti dogodilo, što i nas može stići dok noć padne, neko mora da postoji da ljudima ulije nadu da žive, zar ne osjećate, dok smo mislili ko je ovo, šta je ovo, gorjela su nam srca”.

U Beogradu, 06/04/2015.

<http://zrcalo.me/?p=3100>

Tomislav Žigmanov

ODLAZAK MIRKA ĐORĐEVIĆA

– ili o strahovima zbog nastale zjapeće praznine –

Na početku bih, ne zamjerite mi, rekao nešto osobno što me veže uz pokojnoga Mirka – bio sam, naime, u različitim prigodama od njega često oslovljavan kao njegov „brat“. On je, naime, kao nepatvoreni kršćanin smatrao sve ljude braćom, no meni je uvijek nadodao i napomenu „Vi Tomislave niste moj obični brat“. Pitao sam ga „kako to mislite Mirko?“, a uslijedio bi odgovor: „Vi ste mi brat od istoga oca, ali su nam majke različite: Vaša je majka Tomislave Katolička crkva a moja je Pravoslavna!“.

Tako me je kao katolika pravoslavni Mirko uistinu *pronijljivo* i pomalo duhovito imenovao u svojemu neobičnome bratstvu, a zapravo je htio, pomalo ironično, naznačiti da je današnje kršćansko bratstvo, razdijeljeno po raznim crkvenim zajednicama, i njegove sudbine tek posljedak određenih nesretnih procesa i nesporazuma iz povijesti, procesa i nesporazuma u kojima nismo sudjelovali, ali koje zato, zacijelo kao teret, tragično baštinimo, nesretnih procesa i još nesretnijih nesporazuma koji svoje korijene duguju praksama ne bliskim kršćanstvu.

Naravno, u Mirka je, nema dvojbe, takvo imenovanje „brata po ocu“ bilo iznijeto u dobro namjeri! Treba i ovdje nanovo osvijestiti kako je komunikacija s njim, osim jedne neizmjerne ljudske topline, uvijek uračunavala i stanovitu *dobrohotnost* u svojoj osnovi. Čak i oni sadržaji razgovora s njime koji su imali humorističke sastavnice bili su posve lišeni i primisli mogućega zla. A tako, valja znati, svoje razgovorne susrete s drugima vode oni ljudi koji su *dobri*. A Mirko je zacijelo bio jedan od njih!

Kada je riječ o knjiškom opusu i, ukupno promatrano, ostavštini Mirka Đorđevića valja prvo istaknuti kako je ono ne samo *obimno* već i *izuzetno vrijedno* – zna se dobro, rečeno je i na ovome skupu, na što je sve on i kako u svojim brojnim spisima referirao. Stoga biva jasnim zašto je onda veoma teško, čak i nezahvalno, govoriti o jednom velikom čovjeku i njegovom isto tako velikom djelu u kratkom vremenu. Jer, trebalo bi se, sažimajući i izvlačeći ono bitno, tek u crtama reći sve što jest važno, dok ste istodobno u stalnoj opasnosti da u skraćivanjima i isticanjima relevantnoga nešto previdite, nešto smetnete, nešto ne spomenete... Pa ipak, ovakvo komemorativno *svođenje računa* o Mirkovom životu i djelu na tako što nas, bez obzira na navedene teškoće, prosto primorava – mora se sažeto reći ono od suštinskoga značaja u njeg i istog takvog značenja u njegovu djelu. Prije svega, Mirka radi, jer je to još za života zaslužio svojim gestama, svojim stavovima, svojim držanjem i svojim i više nego inspirativnim djelom.

Jer, očito, Mirko je u Srbiji štrčao. Svakovrsno! I često! Recimo, u svjedočenju nesvakidašnje strasti kada je u pitanju stjecanje znanja, napose kada je riječ o *humanitetu*, i težnja za mudrošću. Njegova je posvećenost u tomu *in continuum* za života – sve do smrti! – naprosto izazivala strahopoštovanje. Posljedica takvoga držanja i intelektualne radoznalosti u Mirka bilo je znanje enciklopedijsko po naravi! Budući da su bile u njegovu posjedu, on nije bio prinuđen tragati za činjenicama putem nekakvih „google“ pretraživača. Štoviše, bio je informatički nepismena osoba! Svoje je rukopise tipkao na pisaćem stroju.

Isto tako, nije ga krasila površnost u znanju, nego mudra otvorenost i kritička nastojenost. Ništa se, naime, u svijetu ne nadaje kao pouzdano niti se u svijetu zatiču zgotovljene istine, već se one zadobivaju naporima kritičkoga mišljenja, svjedočio je. Premda s velikim znanjem, Mirko ipak nije bio nametljiv. Niti razmetljiv.

Nekakav hvalisavac znanjem. Niti nadobudnik. Naprotiv – samozatajan uvelike bijaše. Kao uostalom što su i drugi znalci od formata u svijetu – Nietzsche je jednom rekao kako, da parafraziramo, mudri ne blebeću! Sve to skupa je ono što nas kod Mirka nije moglo ostaviti ravnodušnim. Toga je onda radikalno izdvajalo kao raritetnu osobnost u srbijanskoj intelektualnoj eliti s konca 20. i početka 21. stoljeća.

Istina, svojim se znanjem obilato koristio. Nije ga krio! I, važno nam se čini i to istaknuti, ne samo u akademske svrhe. Jer, u njegovu se intelektualnome držanju zaticala jedna, isto tako rijetko viđena, zauzetost za javni interes, koja je očitovana ne samo u autorskim napisima, prije svega u „Republici“ i „Helsinškoj povelji“ te portalima „Peščanik“ i „Autonomija“..., nego i u nastupima u radijskim i televizijskim programima, te na brojnim tribinama. Uvijek je, naime, Mirko bio spreman govoriti! I govorio je! Razumno i suvislo! Istinito i jasno! S prepoznatljivim snažnim humanističkim procedeom. To je ono što nas je čudilo kod njega i činilo nekako poniženim – ta posve *dosljedna* djelatna zauzetost za opće dobro pred nama se veličanstveno i neumoljivo očitovala, pa je niste mogli, bez obzira na pokušaje, na isti način pratiti. Čak ni u bolesti Mirko nije bio nezauzet u javnosti za opće dobro!

Na taj je način Mirko svima nama postao uzoriti primjer pravoga republikanca, koji nas je razložno opominjao na sljedeće: u republici se, kako je barem deklarativno Srbija imenovana ako već nije i suštinski normativno postavljena, ne može biti građanin u punom kapacitetu bez stalne i djelatne zauzetosti za opće dobro. Republika, drugim riječima, zahtijeva građanina kao što je bio Mirko! Takvih je bilo a i danas ima malo, pa ne čudi što nam je onda i republika takva kakva jeste. A kako njega sada više u životu nema – ostala je tek zjapeća praznina koja se teško može na prikladan način nadomjestiti. I to je ono što onespokojava...

Mirko je, pak, u svojem znanstvenom i publicističkom djelovanju očitovao nesvakidašnju *pluralnost*. Ima tu književnosti koja se prevodila, prije svega s francuskog i ruskog, zatičemo zatim u njegov djela iz književne znanosti i esejistiku, pa studije na crkvene i bogoslovne teme te, na koncu, i historiografija, kako ona nacionalna tako i konfesionalna, i to najčešće u Srba⁶. Naravno, takvi su interesi posljedice, s jedne strane, njegovog formalnog obrazovanja – završio je studij književnosti i na istome stekao magisterij, i s druge strane njega kao praktičkoga pravoslavnog vjernika, koji je bio živo zainteresiran za baštinu, stanje i izazove ne samo pravoslavlja kao takvog, nego i kršćanstva uopće, te uprisutnjenje religioznosti drugih inačica.

Pri tomu, posebni je naglasak stavljao na povijesne nanose pravoslavlja, jer je bio uvjerenja kako su oni ključni ne samo za bolje razumijevanje njegovih posljedica na konstelacije u suvremenosti nego i za ocrtavanja onoga što iz prostora budućnosti nadolazi. Ono što ovdje izaziva stanovito divljenje jest da je Mirko u pravoslavnom nauku i povijesti istoga bio samouk – u stvarima se spoznaja iz religioziteta, naime, nije formalno obrazovao, već je svoje ogromno znanje stjecao samoprijegornim i samozatajnim radom, koji zacijelo samo članovi njegove najuže obitelji znaju koliko je glede toga bilo „utrošeno vremena“.

No, još nam se nešto čini od krucijalne važnosti kada je riječ o Mirku Đorđeviću kao intelektualcu. Riječ je o naporu, nazovimo to tako, *kontekstualizacije* i *primjene* svojega ne maloga znanja na ono što vrijedi i što postoji ovdje i sada. Na taj je način njegovo znanje dobivalo na dodatnoj važnosti – ono je postajalo aktualno, živo i izazovno.

⁶ Pri tomu, naravno, ne kažemo da Mirko Đorđević nije govorio i pisao i na druge teme, no čini nam se kako su četiri spomenuta područja od presudne važnosti kada je u pitanju njegov spisateljski rad.

Mirkovi znanstveni i publicistički diskursi, naime, referiraju uvijek na konkretni život koji je užljebljen u konkretne društvene datosti Srbije s konca 20. i s početka 21. stoljeća. Kao takvo, ono je bitno dijaloško s nama koji taj svijet živimo i iskušavamo. Pri tomu, Mirko je uvijek stavljao akcent na usadrženje i narav onoga religijskog i, djelomice, ideologijskoga, napose kada je riječ o nacionalizmu, u današnjoj Srbiji. I u tome je njegov veliki nauk, koji mnogima mora biti vodiljom u vlastitim bavljenjima društvenim i humanističkim znanostima – društvene i humanističke znanosti bez *aplikativnosti* na danu društvenu zbilju jesu tek „cimbala što zveče“!

Tim prije se to čini značajnim za napomenuti, jer Srbija, kao uostalom i njezina intelektualna elita, ne od danas ima glede toga velikih problema, koji su onda izvorom mnogih nesporazuma u Srbiji, a može biti, čini mi se, i tragičnosti. Jer, znanosti nam se ovdje u nas nadaju previše apstraktnim, koje gotovo nikako ne referiraju na ovdašnje konkretne datosti. Gdje smo danas, gdje smo bili jučer i gdje ćemo biti sutra, teže ćemo davati odgovore na ta pitanja ako ne osluhnemo i primijenimo tu vrstu nauka Mirka Đorđevića, koji onda trebamo kao dragocjenost i baštiniti. To znači – posjedovanje znanja i poznavanje velikih narativa iz brojnih suvremenih teorijskih paradigmi o humanitetu mora uvijek biti aplikativno omjereno i propitano na vlastitomu povijesnom iskustvu i aktualnim konstelacijama u društvenosti. Inače, društvene i humanističke znanosti gube svoj temeljni smisao.

Govoreći na jednome konkretnom primjeru to se čini ovakvim: nema suvisle i održive naracije o ekumeni, tom dragulju Mirkovoga interesa, ako se ne očituje spremnost, kao što su to činili svi relevantni suvremeni teoretičari ekumenske teologije (npr. Hans Küng, Karl-Joseph Kuschel i dr.), bez kritičkog preispitivanja vlastitoga, bez

spremnosti da se prizna vlastito udioništvo u krivnji, bez spremnosti da se istinski susret s Drugim gradi na najboljim zasadima europskoga razumijevanja dijaloga, bez napora za dekonstruiranje imperijalnih kodova u djelovanja u vlastitoj povijesti itd. To je sve naravno Mirku bilo ne samo znano nego je i u svojim napisima potvrđivao, a što je u srbijanskih kulturnih krugovima, napose onim klerikalnim, bilo doživljavano izdajničkim, to jest heretičkim.

Ili, uzmimo drugu omiljeni Mirkovu temu – povijest crkvenosti, to jest institucionalnog oblika očitovanja kršćanstva, na ovim prostorima, napose kada je u pitanju Srpska pravoslavna crkva i njezin sadašnji trenutak. Iz najdubljih je zasada, svjetonazorskih vizura i vrijednosnoga okvira kršćanstva kao takvog, a Mirko je odlično poznao kako povijest kršćanstva i povijest kršćanske misli i isto tako, to morate vjerovati, Stari a još više Novi zavjet, odlučno i znalački referirao na ono što je sada na djelu, u kakvim se formama s kakvim sadržajima ostvaruje, smjelo ukazujući na *otklone*, čak neki puta i radikalne, od onoga što kršćanstvo kao takvo ima biti.

Naravno, takav je pristup nužno pretpostavljao i elemente *kritičnosti* – Mirko je zaticao bitne odsutnosti od onoga kamo i čemu kršćanstvo stremi, na to je jasno ukazivao i glasno isticao, što je onda unutar sebe uključivalo i *hrabrost*. Naime, za tako što je trebalo biti hrabar, inače danas, svakovrsno konformizmom svladani, izrazito rijetku osobinu, napose među intelektualcima. I to hrabrosti ne samo *da* se nešto kaže, nego hrabrost koja svjesno uračunava i *rizik*. Jer, treba i sada osvijestiti kako to nisu bile samo telefonske prijetnje, poruge ili druge neprijatnosti u javnosti, nego je, na žalost, u slučaju Mirka Đorđevića bilo i fizičkoga nasilja – recimo, cigle su bačene na prozor njegova doma u Šimanovcima. Pri tomu se Mirko nije skrivao – živio je punim životom, neumorno se pojavljivao u javnosti, čvrsto uvjeren

u istinu svojih naracija. Tako je i nekoliko dana prije smrti imao u Beogradu određene neugodnosti s ljudima na ulici...

I zaključimo, veliko znanje, *dosljedna* pokorenost istini, aplikativnost teorijskih paradigmi, hrabro tumačenje i kritičko elaboriranje onoga što danas i ovdje jeste, uz rizike za vlastiti život, jesu ono što kao uzorno ostaje iza Mirka, naše suvremene inačice Sokrata. A takvih je, na žalost sve manje. I upravo ta, kako već rekosmo, zjapeća praznina koja nakon odlaska Mirka Đorđevića, a Filip David je nedavno još dodao i Srđe Popovića i Mirka Kovača, treba zapravo da najviše zabrinjava nas koji smo ostali u ovoj, s takvim osobama i osobnostima, sve siromašnijoj Srbiji.

Stoga se na koncu pitamo sa zebnjama – hoće li biti novih Mirka Đorđevića? Ljudi ekstremne posvećenosti radu, velikoga znanja, kojega stavljaju u kreativni dijalog sa sadržajima trenutka u kojemu se živi, uz trpljenje rizika, a da se pri tomu čovjek ne uzoholi nego da ostane jednostavan, blag, neposredan, i, u slučaju Mirka, tako prepoznatljivo kršćanski ponizan. Hoće li, drugim riječima, gubitkom takvog čovjeka ne samo intelektualna Srbija imati budućnost?

Reč na tribini „Razgovor o delu Mirka Đorđevića“

Novi Sad, 13/05 /2014.

Nedim Sejdinović

PANKER U CRKVI

Medijske intervencije jednog intelektualca

Valjda u sredu, negde pred uskršnje praznike, prijatelj i ja smo bez velike rasprave zaključili da dugo nismo videli Mirka i da bi bilo lepo da odemo do njega u Šimanovce. Jedan dan popodne, tokom praznika. U četvrtak 17. aprila čuli smo se prvo sa njegovom suprugom, a potom i sa njim. Vratio se iz Beograda, sa druženja sa prijateljima i svedočenja⁷. Bio je raspoložen, uvek je znao obradovati se kada smo ga pozivali ili se s njim sretali.

Plan je bio da se u petak 18. aprila vidimo sa Mirkom u kafiću nadomak njegove kuće, gde je mogao bez ustezanja da duvani one svoje trećine ili četvrtine „drine bez filtera“, nataknete na muštiklu. Unapred sam bio srećan zbog toga što će se obradovati kada mu budem uručio neke knjige. A tako je, onako skoro dečački, uvek bio radostan kada dobije neku knjigu, čak i kada u njoj i nije bog zna šta pisalo. Tog 18. aprila smo otišli u Šimanovce, ali nažalost ne da se vidimo sa njim već da njegovoj porodici izjavimo saučešće.

Saznao sam tada kako je taj 18. april, svekoliki Veliki petak, izgledao za Mirka. Pored uobičajenih jutarnjih rituala, počeo je pisati tekst za „Autonomiju“ i iščekivao ekipu Radio-televizije Vojvodine, koja je došla da od njega uzme izjavu povodom uskršnje zabrane fudbalskih mečeva u Srbiji. Malo po intervjuu, Mirko je preminuo.

⁷ Mirko je svedočio u istrazi protiv Ivana Ivanovića iz organizacije „Naši“ zbog objavljivanja spiska „30 najvećih srbomrzaca“. Tada je izjavio da je ravnodušan prema spisku, na kojem se i on našao, i da je u ovom društvu u tradiciji da se takve liste sastavljaju i da se ljudi drugačijeg mišljenja nazivaju izdajnicima.

Kamera je još bila topla, a novinar i snimatelj su bili tu u trenutku kada mu je pozlilo, i pomogli koliko su mogli. Oko 14 sati, ako se ne varam, i ekipa Prve TV je trebalo da dođe da intervjuiše Mirka. Verovatno nešto vezano za Uskrs ili opet Uskrs i fudbal. Tekst o Putinu i Ukrajini ostao je u pisačkoj mašini, nedovršen. Kada smo dolazili kod njega, da se vidimo, ili da ga vodimo na neku tribinu ili seminar, uvek bi nas dočekaao novi tekst za Autonomiju, u ružičastoj koverti, obavezno sa porukom na kraju.

Za religijske praznike, ili onda kada su se dešavale važne stvari u religijskim zajednicama u zemlji i inostranstvu, ili onda kada su pripadnici Srpske pravoslavne crkve ili neke druge verske zajednice produkovali skandale (a to nije, priznaćete, bilo retko) – Mirku je telefon neprestano zvonio, bio je na raspolaganju novinarima. Ponekad, tih dana, znao se požaliti kada bismo se čuli. Novinari non-stop zovu za izjave, dolaze sa kamerama i mikrofonima, i to ne samo iz Srbije već i iz okruženja. Nisam siguran, ali imam utisak da nikada nikoga od novinara nije odbio, ako je ikako bilo moguće – izlazio im je u susret. Kao da ga gledam: sluša njihova pitanja stoički, strpljivo, kao da saopštavaju neku vrlo interesantnu, potpuno novu istinu. Imao je razumevanje za njihovo ne baš tako retko neznanje, i koristio bi priliku da ih podučii, onako nenametljivo, izokola. Bio uveren da sve to ima nekog smisla, da će neko čuti, pročitati, videti, nešto naučiti...

Pored stručnih tekstova, redovno je pisao za *Republiku*, „Autonomiju“ i „Peščanik“. Za ove potonje portale skoro isključivo novinske ogledе – kolumne. Tumačio je tekuće događaje, pokušavajući da im udahne duh i smisao i onda kada su bili bezdušni i besmisleni. Ritam njegovog prisustva u javnosti je bio žestok, pankerski. I odgovarao je njegovom senzibilitetu, jer on jeste bio panker u crkvi, panker-prosvetitelj.

Žao mi je što ga nikada nisam pitao zašto je, za razliku od ogromne većine drugih intelektualaca ovdašnjih, toliko predusretljiv prema medijima (kao i organizacijama civilnog društva). I kako to da se samo nasmeje kada neko pogrešno ili nedovoljno tačno interpretira njegovu izjavu. Žao mi je, mada verovatno ne bih dobio direktan odgovor, već nešto lapidarno u njegovom stilu: vidite, Nedime, neko mora i to da radi!

Kada malo bolje razmislim, i pored velikog poštovanja koje sam imao prema njemu, nekako sam ga uvek doživljavao kao mladića u telu starijeg gospodina. I verujem da je ta mladićka energija doprinosila neumornom društvenom i medijskom angažmanu. Ne, nije njega vukla želja da saopšti neku veliku, dramatičnu istinu već nasuprot – da kaže da takve istine ne postoje, a da alternative uvek postoje. Događajima je davao sinhronijsku dimenziju kao neki postmoderni propovednik, s pravom im oduzimajući – jedinstvenost. A upravo oduzimanjem prava na jedinstvenost ukazivao je na dubinu i kompleksnost problema.

Mirko je, verujem, potpuno razumeo medije i njihovu manipulativnu dimenziju, ali to ga nije sprečavalo da ih prati, pažljivo iščitava. Umeo je da ih koristi, verovao je i u njihovu moć. Da je drugačije, ta želja da interveniše u dnevnoj stvarnosti ne bi bila tako autentična. Znao je, skoro uvek, da pre neke naše tribine spremi provokativnu misao koja može biti atraktivna za naslov vesti, koja će se – kako bi to urednici rekli – dobro prodati. Recimo: „Grade Vučićev kult ličnosti, a on nema ličnosti“ ili „SPC se ponaša kao desničarska partija“ ili „Raspad Jugoslavije još nije završen“. (Upravo zbog njegovih čestih, u razgovorima ali i u javnosti, jezičkih preokreta, provokacija, kontradikcija, kalambura i osmelio sam se da upotrebim izraze kao što su „panker u crkvi“ ili „postmoderni propovednik“. Možda bi mu se svideli.) Nije se, poput nekih drugih intelektualaca, plašio da uđe u

medijski glib, bio je potpuno samouveren, kao neko ko nema šta da izgubi i kao neko ko nema šta da dobije.

Velika Mirkova pokretačka energija bila je i svest o ulozi intelektualca u društvu onako kako ju je video, recimo, Alber Kami. Kami je tvrdio da intelektualac ne sme da bude u službi onih koji pišu istoriju već onih koji je podnose, koji je nose na svojim leđima. Intelektualci se ne ograničavaju na poznavanje stvari, već u nama bude uspavana čula za otkrivanje sveta, dovodeći u pitanje navike, uobičajenost, učmalost i bezličnost. To će možda nekome delovati kao starinsko viđenje intelektualca u društvu, ali je po meni ono univerzalno i važi i u doba novih medijskih stvarnosti.

Budimo iskreni, novinari su Mirka često kontaktirali i zbog toga što u našoj zemlji postoji veoma mali broj intelektualaca koji žele kritički da tumače stvarnost. Pogotovo smelih i kompetentnih da razotkrivaju onu sivu zonu u kojoj se prepliću ruke crkve i države.

Nekada se intelektualci pred novinarima „izvlače“ da su nedovoljno kompetentni, nekada s indignacijom osuđuju novinare da nisu dovoljno stručni da bi oni uopšte razgovarali sa njima, nekada nemaju „ni sekund vremena“, ali stvari su u pozadini zapravo banalne: posledica je to konformizma, intelektualne lenjosti, očuvanja institucionalne sinekure koja podrazumeva nezameranje sa centrima političke i druge moći. Posledica je to i gubitka volje, svojevrsne depresije zbog umanjenja značaja intelektualaca u savremenom svetu, a pogotovo u ovako razorenim strukturama kakvo je srbijansko društvo.

Mirko je znao da je suprotnost društvenoj angažovanosti – pozicija tzv. organskih intelektualaca, kako je Antonio Gramši nazivao intelektualce koji služe da bi se zadržala trenutna raspodela moći u društvu, trenutna dominacija moći koja podrazumeva i zadržavanje relativno udobne pozicije intelektualca sa sinekurom i mogućnošću

trgovine akademskim znanjima. Takvo razumevanje uloge intelektualca može zaista da bude jak motiv za delovanje, ali u sebi se mora imati i doza mladalačke iskrenosti, energije i poštenja. A Mirko je posedovao sve to.

Vratimo se novinskim ogledima koje je Mirko pisao za *Republiku*, „Autonomiju“ i „Peščanik“. Oni predstavljaju važnu intervenciju ustvarnosti jednog intelektualca. Vremenom se iskristalisao poseban, Mirkov stil, koji je u sebi sadržavao sve neophodne elemente novinskog teksta, ali istovremeno sa mnogobrojnim klasičnim literarnim bojenjima: ironijom, persiflažom, satirom, jezičkim obrtima, metaforama... Tako strukturirani, ovi ogledi zaslužili su pravo na dug vek trajanja. Oni su objavljeni i u dve knjige: jedna je *Kišobran patrijarha Pavla* (Peščanik, 2010), a druga *Pendrek i prašina* (Cenzura, 2013). Ovu potonju sam potpisao kao urednik. Molio sam Mirka da, s obzirom na standarde knjiga u izdanju „Cenzure“, napiše kratak uvod. U pitanju je opetovana molba koju sam mu uputio i za knjigu crkveno-političkih tekstova *Balkanska lađa u oluji*, koju je takođe objavila „Cenzura“. Bio je protiv toga, ali je uslišio molbu. U tekstu, predgovoru pod naslovom „Umesto uvoda“ u *Balkanskoj lađi u oluji*, Mirko piše: „Ovom izboru i nije potreban nikakav predgovor, a najmanje predgovor iz autorovog pera“, dok u knjizi koja izlazi tri godine potom, *Pendrek i prašina*, njegov predgovor počinje rečima: „Ostajemo i dalje ubeđeni protivnici predgovora koji pisci pišu svojim knjigama“.

Ipak, smatram da je značajno to što je on u uvodu za knjigu *Pendrek i prašina* reflektovao svoje medijsko delovanje. Izvinjavajući se zbog poređenja, ističući da su se mnogi velikani ogledali u ovom žanru, on podseća na Andrea Frosara i njegove novinske zapise koji su, kako kaže, „bili veličine kutije cigareta“, a znali su da o nekim stvarima

progovore više nego „debeli tomovi teologa“. On u ovom uvodu ukazuje i da je Srbija danas „društvo koje prelazi preko pustinje“ i da on u svojim novinskim tekstovima reaguje na znake vremena.

Svakako da Mirkove stručne, društvenoteorijske knjige, sa religijskim i društvenim temama, imaju veliki, dragoceni značaj za našu i ne samo našu kulturu, ali smatram da takođe sa velikom pažnjom treba čitati i knjige njegovih novinskih oglada, pogotovo što ukoričeni, čitani u kontinuitetu, dobijaju dimenziju i intenciju koju možda nije moguće prepoznati čitajući ove tekstove kroz duži vremenski period. A siguran sam da ćemo Mirkove znake vremena još dugo moći čitati, otkrivajući u njima vitalnost misli. Neki možda budući čitaoci će kroz ove Mirkove tekstove dobro razumevati naše vreme i pritom uživati u samom tekstu. Možda će od njega moći naučiti kako je moguće oštro kritikovati jedno društvo i njegove fenomene, a nikada ne pokazati bes, ljutnju i mržnju. Njegove rečenice nisu jednoznačne i vremenom će uslediti drugačija čitanja.

Flober je rekao da je najveća greška nešto zaključiti. Mirko je prepuštao čitaocima da zaključče ako im je volja, nikada nije docirao i strašno je zazirao od banalnosti. Nije nudio rešenja, jer je znao da ona, pogotovo ona jednostavna i lako objašnjiva – ne postoje. Nikada nije, međutim, gubio strast, nadu i znatiželju.

Reč na tribini „Razgovor o delu Mirka Đorđevića“

Novi Sad, 13/05/2014.

Boško Kovačević

MIRKO ĐORĐEVIĆ – NJIM SAMIM

Misaoni, kreativni i moralni habitus Mirka Đorđevića, iznad svega zavređuje ovakav skup, kao uvod u dalje negovanje njegove reči, ali i sećanja na život. Valja glasno reći da Mirko nije bio „umišljeni intelektualac“, niti pak „obrazovni dvojniki“. Nadilazio je te kloake i ugodna staništa, kojima je podlegao ne mali broj nazovi intelektualaca, koji se i danas prodaju za „šaku žita“.

Kriza našeg vremena predugo traje. Običava se dijagnosticirati da živimo u tranzicionom društvu, u političkoj i ekonomskoj krizi. Mirko je znao da mi živimo u vremenu dubokog duhovnog i moralnog propadanja i poniranja. Znao je, što kaže jedna francuska poslovice, da nam veliki izgledaju veliki zato što klečimo. A život ima smisla ako se dižemo! Znalački je prepoznao „znakove vremena“. Nije pristajao da bude glasnogovornik i ideolog rase, klase, nacije, religije, stranke. Bio je izvan i iznad sistema i reski kritičar etabliranih obrazaca moći, vladanja, podaništva i manipulacija.

Stvarao je kritičku javnost, zalažući se za prohodnost temeljnih duhovnih vrednosti i vrlina. Orijeantisan ka „dobro odmerenom humanizmu“ (C. Todorov) mislio je svojom glavom. Ona se nije mogla pozajmiti radi odmora, kao što je to, na žalost, slučaj sa ne malim brojem „obrazovnih dvojnika“ kod nas. Njegova misao, izgovorena i napisana reč, trebala je na nova preispitivanja, osvetljavanja i traganja.

Počesto, na neuobičajeni način, sa zavidnom erudicijom, sa nataloženim znanjima, dovodio je u pitanje ne samo društvenu zbilju, već i stereotipe i predrasude, krive interpretacije prošlosti i duhovnog nasleđa. Nije pristajao na razne manipulacije, površna i neznalačka

prikazivanja događaja, procesa i ličnosti u našoj bližoj i daljoj prošlosti. Naprosto je branio istinu, tragajući za njom. Zbog toga je imao i podosta okapanja, zločestih diskvalifikacija i denuncija. Primaio je podosta šiba u svom životu. To ga je i uveravalo da je na pravom putu i da vredi istrajavati. Upravo je to doprinosilo da se u javnosti u ovom skučenom duhovnom panoptikumu instalira i profiliše kao ličnost koja ga propituje, kritikuje i pokušava promeniti. A treba li više od jednog života, koji je živeo Mirko Đorđević.

U smutnim vremenima svekolikog razgrađivanja i rušenja, u vremenima dominacije „periferijskih zmajeva“ ne samo kapitala, već i institucionalne kulture i duhovnosti, u vremenima nastajanja lumpen buržuja, ali i intelektualaca i političara, što veli K. Kosik, Mirko je imao imaginacije i energije da to vreme i društveni realitet dovodi u pitanje, da kritikuje i da se suprostavi.

Retrogradne ideje koje talasima plave javnu i intelektualnu scenu, koje neretko zavode i opijaju, nailazile su na žestoko seciranje, kritiku i otpor Mirka. Njegova životna kavalkada nije ga zarobila, niti pak usmerila da bude **anti**, već da iznova iščitava, propituje društvenost i duhovnost, da traži kako može i treba. Zbog toga mislim da se sa Mirkom kao strastvenom delatniku javnosti, sa njegovim tekstovima i knjigama vredi ponositi, posebno u ovim vremenima kada je gotovo sve na rasprodaji.

Mirko je ispisao jednu uzornu biografiju intelektualca u punom smislu reči, koja će nadilaziti sadašnje i profano. Dao je, siguran sam, ne mali doprinos dignitetu misaone reči u ovim „olovnim vremenima“.

Sa Mirkom sam se sretao, razgovarao i razumevao u protekle tri decenije. Uspostavljali smo talasne dužine, koje su bile slične, koje su se slagale i podupirale. Meni je to činilo čast i počesto ohrabrenje.

Ovde ću izneti dve epizode, inserta iz našeg delovanja.

Tomo Vereš, dominikanac, vrstan mislilac, uzgred i subotičanin po rođenju, visoko je cenio javni i spisateljski angažman Mirka Đorđevića, iako ga lično nije poznavao. Svaki put, kada je u poslednjoj deceniji prošlog veka dolazio leti u svoj rodni grad, obavezno se raspitivao o Mirku i tražio njegove tekstove. Tomo Vereš je smatrao da je Mirkovo sagledavanje religije i njene društvene funkcije veoma značajno ne samo za tadašnje vreme i ne samo za jugoslovenske prostore.

Kada smo napon, posle decenije od smrti Tome Vereša, upriličili skup o njegovoj „misaonoj popudbini“, što veli Toma Žigmanov, Mirko je učestvovao i po običaju dao vredan prilog razumevanju Tominog opusa. Smatrao je da je doprinos Tome Vereša u promišljanju dijaloga i tolerancije ne samo u religijskim okvirima veoma važan misaoni zahvat i rezultat. Analizirajući kvadraturu kruga „vere i razuma“ što je bila ne samo duhovna, već i delatna zadatost Tome Vereša, Mirko je svojim misaonim i javnim angažmanom dao doprinos koji vredi pamtiti.

Druga epizoda je vezana za negovanje misaonog nasleđa Radomira Konstantinovića, uzgred, rođenog u Subotici.

Nadilazeći „palanku u iskustvu“, u nama, kako je to pisao Radomir, Mirko se itekako potvrđivao razumevanjem konzervativnih, ali i fašistoidnih ideja koje obitavaju u palanci, u narodu, naciji, religijskoj organizaciji. Ove ideje plene i zavode duhovne horizonte. Mirko je smatrao da je Radomirov misaonik, njegovo delo još uvek nepročitano i da ga treba izučavati. Iz tih razloga se i angažovao u

instaliranju institucije, koja će voditi računa i negovati stvaralaštvo Radomira Konstantinovića. Valjda nam neće trebati toliko vremena, kao i kod Tome Vereša, da se društvo i politika uozbilje u odnosu na misaono nasleđe Radomira Konstantinovića, a bogami i Mirka Đorđevića.

„Svet u osnovi nije uman, ali to ne znači da se ja ne ponašam umno“ – zapisao K. Jaspers. Negujući upravo ovakav pristup u svom angažmanu, Mirko je svoju „moć postojanja“ uvek iznova dokazivao. Gradio je svoju duhovnu vertikalnu, koja traje i nakon fizičke smrti. Mislim da smo dužni da nađemo meru sećanja i negovanja, a ne samo spomena, na njegov intelektualni duhovni doprinos razumevanju društvenih odnosa, posebnosti ljudskog uspostavljanja, ali i vremena u kojem je delovao. To je valjda najmanje što možemo i trebamo prema njemu i njegovom intelektualnom angažmanu činiti.

Reč na tribini „Razgovor o delu Mirka Đorđevića“

Novi Sad, 13/05/2014.

Milan Vukomanović

HRIŠĆANSKI PERSONALISTA, CIVILNI INTELEKTUALAC

Mirka Đorđevića sam upoznao proleća 1996. godine na Paliću, nadomak granice sa zemljom koja je tada već uveliko krenula evropskim putem. U višesatnim razgovorima pokraj jezera, na marginama jednog naučnog skupa, obojica smo, setno zagledani u tu istu granicu, ispoljavali nostalgiju za propuštenom budućnošću. Samo dve godine docnije, na Otvorenom univerzitetu u Subotici, govorio sam na promociji Mirkove jevanđeljski naslovljene knjige *Znaci vremena*. Od tada je on objavio još desetak knjiga: *Sloboda i spas – hrišćanski personalizam* (1999), *La voix d'une autre Serbie - l'Anti-journal* (1999), *Legenda o trulom Zapadu* (2001), *Sjaj i beda utopije* (2006), *Kišobran patrijarha Pavla* (2010), *Balkanska lađa u oluji* (2010), *Oslobođenje i spasenje* (2012), *Pendrek i prašina* (2013) i *Jevanđelje po Mariji* (2013). Priredio je 2003. godine i dobro poznati zbornik *Srpska konzervativna misao*.

Prisećajući se tih naših prvih susreta i književnih promocija, pronašao sam i dva moja kraća, neobjavljena prikaza njegovih knjiga *Znaci vremena* i *Sloboda i spas*, saopštena na subotičkoj i beogradskoj promociji.

Znaci vremena

Još otkako sam se upoznao s njegovim prvim knjigama, Mirko Đorđević je bio i ostao jedan od mojih omiljenih domaćih pisaca, publicista. Veliko je čitalačko zadovoljstvo kada vam pisac, na manje od desetak šljafni teksta, bez fusnota, izloži suštinu problema kojim se bavi. Najteže je, po mom mišljenju, pisati takve studije. Nikolaj Gogolj je to lepo i sažeto izrazio rečima „do jednostavnosti treba narasti“.

Znaci vremena (1998) je upravo jedna takva knjiga bez fusnota. Veći deo tekstova sakupljenih u njoj imao sam prilike da „pretpremijerno“ čitam u *Odgovoru, Republici, Danasu...* Uvek je nezahvalna uloga prikazivača da analizira, secira, sistematize pročitano štivo. Zbog toga ću, samo zarad lakšeg praćenja sadržaja te knjige, da grupišem neke od Mirkovih eseja u tematske celine. *Znaci vremena* bi se, po mom sudu, mogli podeliti u nekoliko takvih segmenata, s napomenom da se mnoge od tih tema paralelno razvijaju u njegovim tekstovima. Tu, dakle, najpre imamo oglede koji se bave odnosom crkva-država-društvo (na kraju milenijuma), pri čemu su, u njegovim analizama, dotaknuti i hrišćanski istok i zapad. Autor se pritom bavi i nekim doktrinarnim, teološkim i dogmatskim crkvenim pitanjima (npr. oslobođenje i spasenje, papski primat, odnos vere i nauke, i sl.). Potrebno je imati u vidu da Mirkov pristup tim temama nije nepristrasan, neutralan jer iz njegovih eseja progovara i vernik, hristocentrik, hrišćanski personalista. Utoliko su ovi ogleđi puno angažovaniji nego kada je reč o pisanju nekog sociologa, filozofa ili istoričara religije.

Drugi tematski krug čine tekstovi u kojima se Mirko Đorđević više bavio samim pravoslavljem, i to ne samo Srpskom pravoslavnom, već i Makedonskom pravoslavnom crkvom, ruskim pravoslavljem i pravoslavljem uopšte (eseji „Pravoslavlje i komunizam“, „Pravoslavlje i demokratija“, ali i teme kao što su pravoslavlje i rat, politika, ljudska prava). Tu potom ima i kritičkih tekstova, kao i spisa u kojima se jasno prepoznaje pozitivan odnos prema perspektivama pravoslavlja (npr. u spisu „Na putu za Emaus“). Mirko tu zastupa vrlo zanimljivu tezu o izgledima pravoslavlja u dijaspori, dijalogu hrišćanskog istoka i zapada i mogućnostima novog vaseljenskog pravoslavnog sabora.

Ovom tematskom okviru se potom pridružuju kritički tekstovi u kojima on nastupa kao vrstan polemičar. To su i najbritkiji, najpre-

poznatljiviji njegovi eseji: o našoj tragičnoj zbilji, duhovnom provinci-
jalizmu u Srbiji, strahu od Evrope, prosvetiteljstva, kulture, civilizacije.
To je, potom, i kritika političke teologije nacionalizma, pravoslavnog
fundamentalizma, antisemitizma, apokaliptičke konstrukcije nacije,
jednog mita i ideologije za koju verovatno nema boljeg imenitelja od
„novog srednjovekovlja“, novog mračnog doba. Ceneći Mirkovu lit-
erarnu jednostavnost, rezimirao bih taj deo knjige (koji je za mnoge
čitaoce, verovatno, i najinteresantniji) njegovom sledećom rečenicom:
„Naša kašnjenja su kobna“.

Kao zasebna celina izdvajaju se oni tekstovi koji se bave religijskim
pluralizmom: sektama, *new age* pokretima, ekumenizmom. To su eseji u
kojima provejava autorov puno trezveniji, umereniji i objektivniji odnos
prema pitanju malih verskih zajednica od uobičajenih pristupa tom
fenomenu u nas. Devedesetih godina smo, svakako, bili svedoci pravog
„bauka“ satanizma i ekumenizma, straha od sekti, novog svetskog
poretka, mondijalizma i kojekakvih drugih paranoidnih konstrukcija.
Izdvojio bih ovde Mirkovu plemenitu misao da se „enigma ekumenizma
razrešava samo u mogućnosti otvorenog, slobodnog društva, u kojem će
ljudska ličnost tražiti i nalaziti svoju istinu vere; a Crkva je organ koji bi
morao imati sluha za tu novinu, jer je pozvana da svedoči za čoveka u
ljudskoj zajednici u perspektivi večnosti“.

S druge strane, Mirkove prejake, pa i emotivne reči treba
razumeti kao izraz osobenog *polemosa* ovog pisca, velike, profetske
energije s kojom on kritikuje našu sumornu stvarnost. Tu, recimo,
spada i njegova kategorična izjava da se „našim, srpskim misliocima ne
može reći da su na visini jednog Fukujame, jer kod njih najčešće nema
ni najmanjeg traga njegove naučne akribije – *kod nas se skoro sve svodi
na banalnu propagandu*“. Na žalost, većina tih „mislilaca“ koje Mirko
ima u vidu su doista prosečni pisci i pesnici koji su neretko i sami
postali jeftini političari ili portparoli različitih „nacionalnih lidera“.

U knjizi *Znaci vremena* nalazi se i jedan broj heterogenih tekstova koji se ne bi mogli svrstati u nekakvu posebnu celinu: na primer, Mirkovi komentari o Fukujami ili o Hantingtonu, u kojima se razmatraju teze o kraju istorije i sukobu civilizacija. Ti tekstovi spadaju, opet, u širi kontekst diskursa o kraju milenijuma.

U *Znacima vremena* prepoznamo, kao i uvek, Mirkovu golemu erudiciju, znanje, intelektualno poštenje i jedinstveni etos. On u svom intelektualnom poštenju nikome ne ostaje dužan, držeći se principa „popu pop, bobu – bob“. Ta knjiga predstavlja pravo osveženje za čitaoca umornog od domaćih mitologija i mitomanija, provincijalne bede duha i nacionalističke ostrašćenosti. Ovo je knjiga koju pre svega treba dati na čitanje mladima, stanovnicima novog milenijuma, da se uče iz kobnih grešaka, zabluda i nepotrebnih patnji koje su pratile tegobno življenje kako Mirkove, tako i moje generacije.

Sloboda i spas

Sloboda i spas (1999) Mirka Đorđevića je knjiga o hrišćanskom personalizmu jednog hrišćanskog personaliste. Naravno, ona je i puno više od toga, ali ja bih se ovde osvrnuo upravo na taj njen aspekt. Dakle, šta je to personalizam kao religijsko-filozofska orijentacija i, posebno, šta je *hrišćanski* personalizam? Tim pitanjima se dosta bavio Emanuel Munije, jedan od otaca hrišćanskog personalizma kome Mirko posvećuje celo poglavlje i na koga se često osvrće i drugde u ovoj knjizi. Personalizam, svakako, nije nekakav filozofski ili religijski *sistem*; u njemu se čak prepoznaje i dosta jasna antisistemska dimenzija. To je pre svega jedan filozofski, a potom i religijski stav, orijentacija koja naglašava vrednost same ljudske ličnosti, njenu autonomiju. Ta autonomna ličnost je nesvodljiva na drugu osobu. Ona se stoga manje posmatra kao deo nekakve celine-nacije, klase, porodice, države, pa

čak i čovečanstva uopšte – a više u odnosu prema drugoj ličnosti, osobi, kao i u komunikaciji s njom.

Takvo stanovište, prema Munijeu, ne treba brkati s individualizmom zapadnog, buržoaskog tipa (18. i 19. veka) i njegovom ideologijom. Personalizam čak stoji u protiv-stavu prema individualizmu, koji je sistem morala, osećanja, ideja i institucija u kome se individue organizuju na osnovu svoje uzajamne izolacije, atomizovanosti i konfrontacije. Munije ističe kako je od početaka ljudske istorije do danas više vremena provedeno u ratovima, nego u miru. Život društava je jedna neprekidna „gerila“, a kada neprijateljstva zamru, javlja se, opet, samo ravnodušnost. Svi naponi da se stvore prijateljstvo i ljubav među ljudima čine se uzaludnim pred brojnim preprekama na koje se nailazi u društvu. Potreba da se nešto poseduje, kao i da se dominira nad drugim, onemogućava istinsku komunikaciju. Tu se čovek stavlja u poziciju bilo tiranina ili roba, a sve to pod vođstvom instikata koji umanjuju čovečnost u ljudima.

Nasuprot takvom individualizmu, hrišćanski personalizam, prema Mirku Đorđeviću, afirmiše duhovne vrednosti, kao koren svih drugih vrednosti. Taj personalizam nema za cilj političku akciju, već predstavlja jedan, više etički, napor da se prevaziđe kriza u koju je zapao savremeni čovek. U tome je i ključna uloga religije, pre svega hrišćanstva. Hrišćanstvo afirmiše ličnost kao vrednost, njenu slobodu, slobodnu volju koju poštuje i sam Bog. Celokupna teološka misterija slobodne volje i prvobitnog greha zasniva se, prema hrišćanskim personalistima, na dostojanstvu slobodnog izbora koji je Bog ostavio čoveku. Od čoveka se stoga očekuje da napreduje na svom putu ka Bogu, i u tome je najveći značaj progressa u istoriji. Bog želi da se čovek, u vlastitom naporu, jednog dana oslobodi svog jarma: ponekad je to jasan napredak, a nekad je, pak, čovek prinuđen i na čekanje,

odlaganje. Sve dolazi u svoje vreme. Postoji, međutim, nepremostivi jaz između optimizma istorije u smislu nekakvog pravolinijskog progressa i „tragičnog optimizma“ hrišćanina za koga smisao tog napretka nije nikad do kraja definisan. On se temelji na paradoksu Hristovog raspeća (koji je ujedno tragedija i trijumf) i ne isključuje negativne aspekte, tj. mogućnost novog pada i katastrofe.

Personalistički progres se, svakako, razlikuje i od tehničkog progressa koji, po Munijeu, treba da se humanizuje. Tehnika se često, međutim, koristi u nehumane svrhe, a autentične ličnosti nema bez oslonca na vrednosti, pre svega, hrišćanske vrednosti i onu vrstu predanosti koja pokorava i samu smrt. Otuda je i personalistička civilizacija, po Munijeu, ona u kojoj je duh usmeren ka razvoju svih individua kao osoba, kao ličnosti – što podrazumeva maksimalnu odgovornost. Takva civilizacija se razlikuje, ipak, od individualističke civilizacije koja ima suviše usku predstavu o individui: tu se ona, naime, ponajviše stavlja u preduzetnički odnos prema drugoj individui. A trgovina i novac podvajaju ljude jedne od drugih, jer komercijalizuju njihov odnos i obezličuju njihov govor i ponašanje. Buržuj se, veli Munije, kreće samo između stvari, i to među stvarima praktičnim koje su lišene svoje tajne, misterije. On je čovek bez ljubavi, hrišćanin bez savesti ili nevernik bez strasti. Za njega, doista, postoje samo napredak, zdravlje, zdrav razum i ugodnost života. Užitek je za buržuja ono što je heroizam za renesansu ili svetost za srednjovekovno hrišćanstvo – vrhunska vrednost, i krajnji cilj svih delatnosti.

S druge strane – kako to lepo na jednom mestu veli Mirko Đorđević – hrišćanski personalizam prihvataju budni umom i duhom, oni koji su „žedni nade bez obala“. U personalizmu je bitan, pre svega, *etički i vrednosni* stav. Drugi ključni pojam je tu *angažman* – kako se izboriti za ove personalističke vrednosti. Autor tu razmatra

učenja nekoliko poznatih personalista, pre svega, Francuza – kao što su Renuvje, Labertonijer, ili Gabrijel Marsel – ali meni je lično najzanimljivija vrlo ubedljiva spona koju Mirko pravi sa slavnim ruskim religijskim filozofom Nikolajem Berđajevom, kao i uticaj personalizma na duh Drugog vatikanskog koncila. Pitanje o slobodi ljudske ličnosti, o njenim pravima, jeste u fokusu Berđajevljevih razmatranja. To je za njega jedan teološko-sociološki problem, pa je otuda i njegova misao religijska, ali i društveno-teorijska. Jer duhovno je, kako veli on, uvek i socijalno. Hrišćanstvo se, tokom svoje istorije, stalno prilagođava svetu i tu je, ne retko, sama Crkva bila podložna grehu.

Berđajev nastoji da izgradi i jednu autentičnu hrišćansku antropologiju, učenje o čoveku kao slobodnoj, samosvojnoj ličnosti, nasuprot antihumanističkom kolektivizmu totalitarnih ideologija kao što su fašizam ili boljševizam-staljinizam. Personalisti, uključujući tu i Berđajeva, više su za jednu revoluciju u mentalnoj strukturi ličnosti. Za ruskog mislioca, kao i za Munijea, ličnost je tajna, misterija, koja se otkriva putem religijskog iskustva.

U tom povratku ka ličnosti, personalistički shvaćenoj, kao i u naporu da se razvije jedna hrišćanska antropologija, Mirko prepoznaje i neke od glavnih elemenata revolucije crkve na Zapadu, pre svega unutar katolicizma. Tu centralno mesto pripada, svakako, Drugom vatikanskom saboru, kao i papskim enciklikama *Gaudium et Spes*, *Pacem in Terris*, *Rerum novarum*, ili novijoj *Centesimus annus*. Mirko je, po mom sudu, najbolje u nas objasnio tu „promenu stila“ koja dolazi sa samim koncilom, kao i saborsku usmerenost ka personalizmu. U *Pacem in Terris* doslovno čitamo: „Svaki je čovek osoba, tj. on je priroda obdarena razumom i slobodnom voljom“.

Na kraju ostaje da se zapitamo u kojoj meri se ideje francuskih i ruskih mislilaca, kao i koncilski duh *aggiornamenta*, u personalističkoj

interpretaciji Mirka Đorđevića, mogu dovesti u vezu i sa savremenim diskursom o civilnom društvu kome je on, takođe, celim svojim bićem i delom pripadao. Reč je tu, doduše, o jednom kolektivnom pojmu, ali i o pojmu zasnovanom na konceptu slobodnog, autonomnog pojedinca, individue, osobe, građanina/građanke, s njegovim/njenim neotuđivim ljudskim pravima. Ne, dakle, čoveka kao pripadnika određene nacije, etničke zajednice, države, ili pak preduzeća, korporacije, nego *ličnosti u društvu* koja teži da ostvari svoja prava, interese, ciljeve, nezavisno od tih institucija. Tu se onda, dalje, mogu praviti i analogije s crkvom kao svojevrsnom organizacijom civilnog društva u savremenom smislu, koja je takođe jedan „korpus“ građana (uz jasnu asocijaciju na metaforu tela Hristovog).

Kako, naime, danas razumeti i tumačiti personalistički stav? Mogu li se tom idejom obuhvatiti i pojedina kretanja unutar civilnog društva u postsocijalizmu, kao i problem podvojenosti nekih hrišćanskih crkava između građanskog, civilnog patriotizma i etničkog, religijskog nacionalizma, filetizma? Iako ne uvek teorijski eksplicitno, ta značajna tema našla je svoje mesto u građanskom angažmanu i etosu našeg civilnog intelektualca Mirka Đorđevića. Civilni intelektualci, poput proroka, retko su popularni u svom okruženju, jer oni su najčešće u pravu kada je jedino „ispravno“ ne biti u pravu. Takav „obraz valja steći“, ali tek nakon dugog angažmana koji podrazumeva političku nezavisnost, intelektualno poštenje, nepotkupljivost, spremnost da se bude sam samcit, izložen vetru, s ubeđenjima od kojih se ne odstupa.

Mirko Đorđević bio je jedan od onih ljudi koje ste morali i voleti i poštovati. Njegova srdačna, otvorena narav, ogromno znanje iz istorije religije i istorije umetnosti, visoki kriteriji u vrednovanju književnih dela, činili su ga izuzetkom u jednoj sredini gde je malo intelektualaca tako širokog obrazovanja, a istovremeno skromnosti. Ulazio je u polemike nikoga ne vređajući sa uvek utemeljenim argumentima, što su cenili svi oni koji drže do otvorenih razgovora i polemika zasnovanih na dokumentima i istorijskim istinama.

Neposredno pošto nas je zauvek napustio, aprila 2014., zabeležio sam u svome dnevniku svedočanstvo o odlasku mudrog i dragog čoveka, o smrti koja nas je tako potresla.

Filip David

SMRT U PRISUSTVU VLASTI

U petak, 18. aprila u dvorištu svoje kuće u Šimanovcima pored Beograda preminuo je Mirko Đorđević. Umro je pod neobičnim okolnostima, treba ih zabeležiti.

Saradnik mnogih časopisa, novina, televizijskih i radio stanica u zemlji i inostranstvu, odličan prevodilac, učesnik na mnogim međunarodnim simpozijumima i naučnim skupovima u zemlji i svetu, Mirko Đorđević je svojom stručnošću, svojom hrabrošću, svojim znanjem i energijom predstavljao ono svetlije i uspešnije lice evropske Srbije. Njegove političke analize, naučni i stručni radovi, naročito o problemima crkve i religije, često su citirani. Đorđević ide u red onih intelektualaca poput Konstantinovića, Bogdana Bogdanovića i advokata Srđe Popovića

čijim je odlaskom ona bolja, drugačija Srbija mnogo izgubila. Đorđević je bio prava “hodajuća enciklopedija”, čovek velikog znanja.

Njegovo široko obrazovanje i interesovanje svrstavali su ga među one danas sve ređe intelektualce koji nisu radi regionalnih, lokalnih i ličnih interesa izdali neke univerzalne vrednosti na kojima se zasniva svaka pravedna i pravično uređena društvena zajednica. Mirko Đorđević, kao istaknuta javna ličnost, dokumentovano i analitički je ukazivao na deformacije sistema, na pojave ekstremnog ponašanja u institucijama i van njih zbog čega je više puta bio meta raznih grupa i pojedinaca sklonih nasilju i ekstremizmu. Uprkos tome, uprkos pretnjama, Mirko Đorđević nije zaćutao, njegov glas i njegovo pero do poslednjeg su dana bili u službi istinitog prikazivanja srpske stvarnosti.

Čudne su, teško razumljive i nesretne okolnosti koje su uticale na smrt Mirka Đorđevića. Nalazio se na spisku “izdajnika” koji su objavili “Naši”, srpska filijala ultranacionalističke ruske organizacije. Tužilac je pokrenuo postupak protiv vođe “Naših” za ugrožavanje sigurnosti, jer su sa raznih strana stizale pretnje “srbormrscima” i “izdajnicima” sa spiska. I umesto da sam spisak bude dovoljan dokaz da se sastavljači spiska optuže i osude, tužilac je na opšte iznenađenje počeo da poziva na saslušanje u tužilaštvo ličnosti sa ovog sramnog spiska. Neodazivanje pozivu u svojstvu svedoka zaprećeno je visokom novčanom kaznom i prinudnim dovođenjem. Tužilac je to obrazložio potrebom da se svako pojedinačno izjasni da li se zbog pretnji oseća bezbedno. Mnogima od onih koji su od javnog tužioca dobili takav poziv bilo je sasvim nejasno šta se od njih očekuje. Zar i bez tog gotovo isledničkog propitivanja javnom tužiocu nije bilo jasno, kao što je to bilo jasno dobrom delu javnosti, da je objavljivanjem spomenutog spiska počinjeno krivično delo.

Uz sve to, nije ovo prvi put da se “Naši” nalaze pred sličnom optužbom. Ustavni sud je u decembru 2012. godine odbacio predlog republičkog tužilaštva da se zabrani rad udruženja “Naši” zbog izazivanja nacionalne, verske i seksualne mržnje i diskriminacije.

U četvrtak 17. aprila Mirko Đorđević se pojavio u sudu u svojstvu svedoka. Tužilac nije imao razumevanja za njegove godine, Mirko ih je napunio sedamdeset šest, ni prema njegovoj bolesti. Bolovao je od srca, a samo pre nekoliko godina ležao je više meseci u bolnici i njegov oporavak predstavljao je, po rečima lekara, pravo čudo.

Mirkovo svedočenje u ovom slučaju bilo je suvišno, nepotrebno, jer je tužilac imao već dovoljno materijala da na osnovu i nekih prethodno datih iskaza, a i svoga uverenja, podigne optužnicu protiv vođe “Naših”.

Po rečima prijatelja koji je pratio Mirka Đorđevića, razgovor sa istražiteljem, kako je preneo sam Đorđević, više je delovao kao da je Mirko optužen a ne vođa “Naših”, pisac spiska. Istražitelj je Mirka ispitivao šta misli o Nikolaju Velimiroviću, pravoslavnom svecu, osobi veoma kontraverzne biografije, čije divljenje prema Hitleru, od koga je dobio i orden, nije nikakva tajna. Mirko je govorio o antisemitizmu Nikolaja Velimirovića, prijateljstvu sa Ljotićem, citirao rečenice iz tekstova Nikolaja Velimirovića.

Mirko Đorđević je iskreni vernik, ali istovremeno i veliki kritičar zloupotreba Crkve u političke svrhe i kritičar zatamnjenih mesta crkvene istorije.

Tužilac je Mirkovo prisustvo na tom famoznom spisku “srbomrzaca” i “izdajnika” očevidno doveo u vezu sa Mirkovim kritičnim odnosom prema svecu i episkopu Srpske pravoslavne crkve Nikolaju Velimiroviću. Na pitanje da li traži kaznu za vođu “Naših” odgovorio je da kaznu ne traži, jer je navikao da ga nazivaju izdajnikom.

Uvek je govorio samo istinu, što niko nikada nije mogao da demantuje, a u našoj zemlji etiketiranje ljudi, pa i nazivanje izdajnicima, postao je svakodnevni način komuniciranja.

Čitavo ovo ispitivanje u tužilaštvu očevidno je mučno delovalo na Mirka Đorđevića. Kada se okončalo, a poprilično je trajalo, i kada se ponovo pridružio svome prijatelju i pratiocu, zamolio je za predah. Loše se osećao.

Toliko znamo o toj njegovoj o poseti tužilaštvu. Sledećeg dana je preminuo. Niko iz tužilaštva nije izrazio saučešće. Niko iz vlasti nije izrazio saučešće. Samo dva dana posle sahrane Mirka Đorđevića, na jednoj TV stanici sa nacionalnom frekvencijom gostovao je vođa „Naših“. Govorio je veoma ružno o Mirku Đorđeviću.

To je kratka istorija jedne smrti, slobodno se može reći smrti “u prisustvu vlasti”.

Nebojša Popov

BEZ SPOKOJA U POKOJ

Nijedan čovek nije ostrvo, sadržan u sebi ceo.

Džon Don, pesnik

Mirko Đorđević (1938–2014) preminuo je 18. aprila u Šimanovcima, mestu gde je živeo i radio; tu je narednog dana i sahranjen. Događaj je privukao izvesnu pažnju dela javnosti, ali ponešto je ostalo nevidljivo, pa i o tome treba nešto reći. Razlozi su, videće se, uverljivi.

Vest o događaju sadrži i elementarne podatke o pokojniku: profesor književnosti, magistar nauka, autor više knjiga i brojnih analitičkih ogleda, članaka i intervjuva, višegodišnji urednik *Republike* i saradnik brojnih medija, ugledan kritičar zbivanja u kulturi, naročito u religiji i književnosti, učesnik u otporu stihiji straha mržnje i nasilja, privrženik samooslobađanja građana, veoma ugledan u kritičkom delu javnosti, ne samo u Srbiji. Živeo je, mada već poduže narušenog zdravlja, izuzetno skromno u skladnoj porodici, sa suprugom Mirom; imaju sina Sašu i kćerku Kseniju, i unučice Mašu i Irinu. Negovao je prisne odnose i s verskom zajednicom koja mu se, prvenstveno pregnućem lokalnog paroha, Željka Kretića, odužila dirljivim opelom u kući, crkvi, na putu ka groblju i nad samim grobom. S raznih strana došlo je nekoliko stotina ljudi da isprati poštovanog prijatelja. Bilo je tu naučnika, profesora, književnika, publicista, novinara, poneki političar, mahom likova poznatih iz javnog života. Pomen njihovih imena a pogotovo dela bio bi maltene beskrajan. Uz pretežno vremešne, приметni su i mlađi ljudi. Kada ovo ne bi bila prigodna skupina, moglo bi biti govora o impresivnoj duhovnoj zajednici koja se nije

okupila samo oko jednog od svojih najuglednijih pripadnika, nego je trajnije povezana dubinskim vrednostima na kojima počivaju njihova pojedinačna i zajednička dela, a povezuje ih i zajedničko iskustvo proživljeno u dugom, burnom i košmarnom razdoblju.

Ako bismo svoju pažnju ograničili samo na dela Mirka Đorđevića, pa i onih koji su došli da se od njega oprostite, mogli bismo reći da imaju dovoljno razloga za svoj spokoj, da su za života učinili puno od onoga što su znali i umeli. Uprkos tome što nisu uspeali da zaustave nastajanje surove stvarnosti, kroz neobuzdano razaranje ličnog i zajedničkog života, kulture i privrede, društva i države. Surova svakidašnjica, pak, remeti svaki spokoj, od uskraćivanja sredstava za elementarni život, do nepristupačnosti lekovima i dostojno odlaganje. Ostaje uteha, ono malo topline u ličnim odnosima s najvoljenijima i uzajamno poštovanje među kolegama i prijateljima.

Spokoj podriiva i nešto perverzno. Kao da nije dovoljno razorno ponavljanje kako je samo vreme surovo, a ni da ljudska priroda nije bolja. Zadesi nas, tako, od drevnih vremena do danas, pošast potrage za krivcem za kritično stanje. O tome svedoči beskrajno iskustvo raznih ideologija u praktikovanju figure „žrtvenog jarca“.

Ukazuje se druga, manje vidljiva nit sudbine Mirka Đorđevića. Naime, nedavno je u nekim medijima objavljen spisak „srpskih izdajnika“ među kojima je i njegovo ime. Eto obično zlokobnog signala da svakakav lov može da krene, i praktično. Uvek se nađu lovci koji nasrću na obeleženu žrtvu. Tako su i Mirka, inače krhke građe i otežanog kretanja, napadali, mahom verbalno, na ulici, u autobusu... Nađe se da ga poneko i zaštiti. No, sledi nešto što nagoveštava vrhunac perverzije. Državna vlast u liku Višeg javnog tužilaštva u Beogradu pokreće istražni postupak protiv osumnjičenog autora spiska neprijatelja „zbog krivičnog dela rasne i druge diskriminacije“. Za 17. april pozvan je i Mirko, kao

svedok. Ako se ne pojavi, u pozivu je zaprećeno: „ukoliko uredno pozvani svedok ne dođe, a svoj izostanak ne opravda, ili se bez odobrenja udalji sa mesta gde treba da bude ispitan, može se narediti njegovo prinudno dovođenje, ili novčano kažnjavanje iznosom od 100.000,00 dinara“.

Mirko se odazvao. Ispričao je prijateljima i novinarima da su ga, mahom advokati osumnjičenog spiskotvorca, propitivali o mogućim razlozima zbog kojih je dospao na kužni spisak. Ključno mesto imao je stav prema vladici Nikolaju Velimiroviću i njegovom antisemitizmu, na šta je odgovorio da je samo citirao vladiku i da ništa nije dodavao. Inače, o antisemitizmu pomenutog vladike ima u javnosti puno dostupnih pisanih tragova tako da nije bilo potrebno pozivati posebnog svedoka. Kada se ti tragovi ignorišu, onda ne izgleda čudno, a još manje i čudovišno to što poznati antisemitizam vladike nije smetao da bude proglašen za sveca SPC! Dakle, autor spiska ima se smatrati zaštitnikom sveca nacionalne crkve i čitave nacije od skrnavitelja, koje valja „istrebiti“. Zna se kako te stvari teku. Doduše, sudski postupak nije okončan, te nije sasvim izvesno kako će sud presuditi „u ime naroda“. Hoće li spiskotvorac, koga u odgovarajućem delu javnosti već slave kao TV-junaka („crni biser“), biti zaštićen i od strane države? Ako agresivni nacionalizam ima status vladajuće ideologije, onda njegovi zastupnici mogu računati sa zaštitom države, dok svi ostali ostaju na „brisanom prostoru“.

Onespokojava ono što je već očigledno. Obeleženi „izdajnik“, doduše, nije podvrgnut torturi inkvizicije ili aparature totalitarnih režima, niti linču razularene gomile. S njime se postupa po zakonu, korektno, čak humano. Ispituju se samo dve stvari, zbog čega je označen kao „izdajnik“ i kako se oseća nakon objavljivanja spiska „izdajnika“. Ono prvo je, videli smo, suviše, a ovo drugo licemerno, jer se glumi neznanje o uobičajenoj svrsi označavanja „izdajnika“.

Izlišno je očekivanje da nam pokojnik protumači šta ga je snašlo opisanim postupanjem vlasti. Rekao je da je samo citirao vladiku, a izjavio je da nije uplašen, jer mu ovo nije prvi put da je označen kao meta napada. Verujući da sam ga dobro upoznao kroz dugotrajnu i blisku saradnju, pretpostavljam da Mirko nije bio preterano uznemiren. I to ne stoga što je oguglao na razne preživljene nevolje već zbog toga što kao autentičan hrišćanin veruje u novozavetnu poruku ljubavi, i spreman je da razume i prašta i onima koji ga mrze. Smatram da ga je najviše mogla uznemiriti činjenica da je statusom svedoka u opisanom postupku poslužio kao marioneta poput legendarnog Jozefa K., to što kao Mirko Đ. služi legalizaciji jednog mehanizma banalnog gaženja dostojanstva ljudske ličnosti. Kao da ga je omamio teatar apsurdna te nije opazio zlo koje se valja uništavanjem samog supstrata ljudskog bića, njegove duše i autonomne personalnosti. I time, povrh svega, pribavlja legalitet jednom skarednom postupku bezobzirne vlasti. Svakako ga je to onespokojilo mada ne mogu pouzdano znati šta se sve u umu i srcu zbivalo. Iako to nije bilo ono presudno pri upokojenju koliko je bilo sigurno da je potreslo njegovu osetljivu dušu koja nije mogla da preuzme odgovornost za način postupanja koji poništava ne samo logiku već i smisao života, sve do ruba gađenja i od same egzistencije, pa i do toga da naprosto svisne. On je nastojao da urođenim smislom za humor i uz приметnu dozu autoironije razveje turobne misli, i prigodnom analogijom da je, kao verni sledbenik Hristov, i imao susret s prokuratorom (svedočenje), iza čega sledi raspeće (veliki petak). Možda je imao na umu i vaskrs, ali je to tajna koju je poneo na onaj svet.

A sada, kada ga više nema među nama, možemo se tešiti da nam ostaje draga uspomena na jednog izvanrednog čoveka koji je za sobom ostavio dela od trajne vrednosti. Pomenimo najpre ono što je

najočiglednije, njegovo iskreno i duboko verovanje u hrišćansku veru koju je sistematski negovao kritikom njenih pogrešnih tumačenja, pre svega dogmatizma i klerikalizma. Nastojao da pridonese afirmaciji najboljih strana ekumenizma, teologije oslobođenja i hrišćanskog personalizma, na tragu Berđajeva i Munijea a u sklopu širokog i raznolikog humanizma modernog doba, od prosvetiteljstva, preko liberalizma do socijalizma. Nastojao je, takođe, da odbrani istinske vrednosti književnosti, pogotovo od rastućih naplavina populizma. Nije bilo vrednije intelektualne i moralne inicijative u kojoj nije sudelovao.

Realno govoreći, mnoge vrednosti za koje se zalagao Mirko Đorđević, i mnogi koji su ga ispratili u netabloidnom delu javnosti, razorene su ili skrajnute u turobnoj svakidašnjici. Ali, ako nismo smlavljeni silama koje su, preko vlasti, isterivale pa uterivale boga, kapitalizam i socijalizam, kao ukleto „vrzino kolo“, niko ne spori da smo mi u Srbiji ko ukleti, te za proteklu četvrtinu veka nismo dospeli ni do polovine nivoa razvoja sopstvene zemlje i da raste raskorak s razvojem modernog sveta.

Red je oplakati pokojnika, ali je besmisleno vazda plakati nad hudom sudbinom ili hajkati za „žrtvenim jarcem“. Ostaje jedan prostor na kojem se možemo pokazati i dokazati, a to je – kultura. Zamislimo, recimo, samo kakvi bi mogli biti plodovi dijaloga među onima koji su se oglasili da tuguju za Mirkom Đorđevićem, i među svima kojima je doista stalo do suštinskog jezgra moderniteta, stvaralačke i slobodne ljudske ličnosti. Za očekivati je da mnogi imaju šta da kažu i o propadanju i o usponu kulture, o svojoj odgovornosti za njene tokove, izlazeći iz senke stvarne i umišljene svemoći vlasti, i domaće i svetske. Opaka je zabluda da se hrišćanstvo može svesti na inkviziciju i klerikalizam, socijalizam na staljinizam i liberalizam

na hvalospeve tržištu i profitu. Ni nemili događaji ne moraju potonuti u tugu i očaj, pogotovo kada shvatimo da, kako veli pesnik, nijedan čovek nije usamljeno ostrvo.

<http://www.republika.co.rs/572-573/2.html>

Latinka Perović

MIRKO ĐORĐEVIĆ: S ONE STRANE ZLA

Poštovani prijatelji,

Okupili smo se da još jednom izrazimo poštovanje i zahvalnost nedavno preminulom prijatelju, Mirku Đorđeviću. Ako neko i nije shvatao da je on bio pojava u našem vremenu, široki odjeci njegove smrti, ne samo u Srbiji, mogli su u to da ga uvere.

Mirko Đorđević je bio veliki radnik. Ali, ne od onih, kako je govorila Isidora Sekulić za Svetozara Markovića, „koji ne odumljaju kad naume i ne spavaju dok ne umru“. On nije sebi postavio cilj kome je fanatično težio: jednostavno – živeo je radeći. Za Mirkom Đorđevićem ostalo je desetak knjiga; mnoštvo tekstova različitog žanra u listovima *Republika*, *Helsinkiška povelja*, *Danas*, zatim na *Peščaniku*; više prevoda sa ruskog i francuskog jezika...

U prvom broju posle Đorđevićeve smrti, list *Republika* najavio je izradu njegove bibliografije. Tek kada ta namera bude ostvarena, videće se koje je sve prostore duhovne i svetovne kulture on pokrивao. Bio je i besednik. Teško da je ikada odbio poziv da govori za novine, radio, televiziju. On nije bio čovek jedne ideje, još manje jedne političke stranke: bio je čovek moralnog i intelektualnog stava. Spadao je u retke javne ličnosti kojima su ljudi u opštoj krizi poverenja – verovali. Sećam se trenutaka kada mi je to postalo savršeno jasno.

Pre neku godinu, *Peščanik* je organizovao skup u velikoj dvorani Jugoslovenskog dramskog pozorišta. Pred prepunom dvoranom govorilo je više njegovih stalnih saradnika. Da bi mogao i on da se obrati skupu, do čega je organizatorima bilo veoma stalo, Mirko Đorđević je, na trenutak, izašao iz bolnice, da bi se u nju zbog terapije

brzo vratio. Kad je napuštao scenu na kojoj su sedeli svi govornici, prisutni su ustali i dugo, dugo mu aplaudirali. Bio je, meni se činilo, ozaren. Otkud to poverenje?

Nebojša Popov je na komemoraciji u Centru za kulturnu dekontaminaciju rekao da je ono dolazilo iz ravnoteže koju je sa svetovnim životom uspostavio verujući intelektualac. Branko Kukić je Mirka Đorđevića nazvao *Petrom*. A ja sam uvek mislila da je on pojava zato što je s one strane zla i što je verovao da se njegova misija sastoji u tome da u vreme trijumfa zla, na toj strani i oстане.

Prolazeći ovih dana kroz biografiju Mirka Đorđevića, zaključila sam da je svaka od četiri nagrade koje je za života dobio došla u prave ruke, kao da je za njega bila ustanovljena: „za unapređenje i širenje ljudskih prava“; „za etiku i hrabrost“; „za vrhunska ostvarenja nacionalne kulture i pedagoške baštine“; „za toleranciju među narodima Vojvodine“.

Ima ljudi za koje kažemo da su po prirodi dobri, a kod Mirka Đorđevića dobrota je još bila oplemenjena znanjem. Voleo je razgovore o istoriji. Često smo nas dvoje, sa Pavelom Domonjijem, odlazili u Novi Pazar. Vozeći se tim dugim prepotopskim putem prepuštali smo reč Mirku Đorđeviću. Bili su to i „zabavni“ izleti u „našu prošlost“. On je često lukavo otkrivao iracionalnu stranu ljudske istorije. U našem malom kružoku, koji smo činili dva Pavela – Domonji i Šagi, Mirko Đorđević i ja, koji se povremeno sastajao kod mene, naši dugi razgovori odnosili su se isključivo na istoriju i filozofiju. Tek sada, kada pokušavam da obnovim sećanja na te naše razgovore, otkrivam da gotovo uopšte nismo razgovarali o aktuelnim pitanjima. Ili možda jesmo baš o njima, samo na drugi način.

Zaokupljale su nas konstante novovekovne istorije Srbije. Išli smo i široko i duboko, dolazeći do vrlo oporih pitanja, od kojih

je svakako najporije: da li je srpski narod sposoban za razvitak? Istorični, kakvi smo, nastojali smo da se zagledamo – kako je govorio Mirko Đorđević – „u haose novih oblika kako bismo sagledali njihovu ideju“. Nismo bili zarobljeni idejom o neumitnosti napretka, pogotovo što smo živeli u zemlji koja je imala ciklične zastoje.

Vodili smo razgovore o odnosu mita kao osnove istorijske svesti i nauke kao rezultata saznanja. Ali smo znali da, kako je govorio Lešek Kolakovski – „U trajnosti mitova i u inerciji mitova uvek postoji izvestan razlog koji treba otkriti“. Nastojali smo da otkrijemo taj razlog i dolazili do zaključaka da se, bez istorijskog saznanja, mit kao prošlost koja je konstruisana vremenom pretvara u „slatku“ obmanu. Na tom tragu su bila naša razmišljanja o sposobnosti srpskog naroda da stvori državu. Jer, srpski narod nije zadovoljavala nijedna realna država: nacionalni, *zavetni* cilj (obnova srednjevekovne države) ostajao mu je udaljen i on je nastojao da ga ostvari čestim ratovima.

Drugo pitanje koje je zaokupljalo naš mali kružok bio je položaj Srbije između Istoka i Zapada, odnosno između Rusije i Evrope. Uvek smo polazili od različitih geostrateških interesa velikih sila na Balkanu, ali smo uzimali u obzir i sudar dve civilizacije, postojanje dva različita kulturno-civilizacijska kruga u samom srpskom narodu. Mirka Đorđevića je to pitanje rano počelo da zanima. Otuda je veliku energiju uložio u prevođenje ruskih mislilaca: Dostojevskog, Rozanova, Mereškovskog, Loskog i naročito Berđajeva. Preko ovog poslednjeg, shvatio je da ruski socijalizam nije primenjeni marksizam, već da ima nacionalne korene u pravoslavlju i imperijalnosti. Ideja o Trećem Rimu zajednička je i carskoj i sovjetskoj Rusiji. To, po mom mišljenju, objašnjava i odnos Mirka Đorđevića prema komunističkom razdoblju u Srbiji. On je bio jedan od retkih autora posle osamdesetih godina koji na to pitanje nije gledao politički već istorijski. Prepoznavao je

nepromenljivost metoda, odnosno jednog homogenog društva – etnički, verski, socijalno, politički. A *матрица диктумем*, kaže ruska istoričarka Balkana Rita Petrovna. Ciklični neuspesi reformi dolaze otuda što promene ne prodiru u supstrat koji ostaje homogen dok su one fasadne.

Jedan od poslednjih tekstova Mirka Đorđevića je njegov komentar uz tekst francuskog filozofa Alena Bezansona, koji je i preveo za beogradsku *Republiku*, o invaziji Rusije na Ukrajinu. Za obojicu, i Bezansona i Đorđevića, suština je u imperijalnosti ruske politike kao konstante. Samo u novijoj istoriji, ta se konstanta manifestovala više puta: 1956. u Mađarskoj, 1968. u Čehoslovačkoj, 1989. u Poljskoj...

Mirko Đorđević je umeo i da nastavi i da završi razgovor. Posle izlaganja nekog od prijatelja i kolega, sedao je odmah na njegovo mesto sa najavom: „A sada ja“. Opet, udubljen u razgovor, znao je da naglo ustane i kaže: „Idemo!“ Kao da je to učinio i na ovogodišnji Veliki petak, ostavljajući drugima da nastave razgovore u kojima je strasno učestvovao.

*Reč na tribini „Razgovor o delu Mirka Đorđevića“
Novi Sad, 13/05/2014.*

Pavel Domonji

GLE, KAKAV VELIČANSTVEN VERNIK

Svi znate za knjigu Eugena Finka *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja* u kojoj Fink, na jednom mestu, kaže da ljudi umiru, a uspomene ostaju, da mrtve sahranjujemo, a uspomene negujemo, a zatim, nekoliko redaka iza toga, poručuje da filozofija smrti mora biti nadopunjena filozofijom života, filozofijom erosa.

Mirko Đorđević je pripadao ovoj drugoj filozofiji, filozofiji života. Njegov eros je dolazio do izražaja u nizu sitnih, običnih, trivijalnih detalja. Kad god bi mu, na primer, rekli: „Mirko, možda ne bi trebalo da pušite“, on je, sa osmehom na licu, spremno odgovarao: „Žene i duvan do poslednjeg daha!“

Taj njegov eros je dolazio do izražaja i onda kada ga je, kako je sam govorio, telo izdavalo, ali mu je zato glava besprekorno funkcionisala. Uostalom, stari su Grci razlikovali više od dvadeset različitih značenja reči eros i nisu ga vezivali samo za telo, nego i za duh, ne samo za vatru žudnje, nego i za svetlost spoznaje, ne samo za lepotu, nego i za proizvođenje, ne samo za božansko, nego i za ljudsko...

Nisam sreo čoveka koji je imao tako snažnu strast za publicitetom, kao Mirko. Nije u pitanju nikakva infatilna potreba, nikakav plitki užitek u odrazu vlastitog lika u medijskom ogledalu. Ne, u pitanju je prosvetiteljska intervencija u zbrkanu, haotičnu, mračnu i kriminalizovanu stvarnost, kako u njoj, toj stvarnosti, ne bi zgasnulo svetlo uma, a sa njim i kritičko mišljenje, sloboda i jednakost.

U stvarnosti je bilo mnogo toga što je zasluživalo kritiku. Mirko je, recimo, kritikovao crkvu i funkcionere vere. Molio je za crkvu, jer je crkva izgubila moralno pravo da moli za nas. Funkcionere vere je

kritikovao zato što su zaboravili da *ovde nema ni Grka ni Jevrejina; ni roba ni gospodara; ni muškoga ni ženskoga*, zato što su zauzeli mesto onih koje je Hrist, svojevremeno, izbacio iz hrama, zato što su jevanđelju pretpostavili nacionalizam, zato što su stali uz politiku koja je iza sebe ostavila pustoš.

Osim akvizitera vere, Mirko je kritikovao i rapsode, pisce, književnike, akademike, intelektualce. Sa nekima od njih je u ranim danima drugovao, ali su se kasnije razišli i našli na suprotnim stranama barikade. Nije ih razdvojila politika, nego odanost načelima. Nije u pitanju, dakle, samo eros, nego i etos.

U „Slobodi starih i slobodi modernih“, Benžamen Konstan ističe da sloboda starih nije moguća u modernom društvu, ali i upozorava da će sloboda u modernom društvu biti uništena, ako pojedinci, obuzeti svojim privatnim interesima, odustanu od učešća u javnoj stvari.

Mirko je spadao među ljude koji ne odustaju i otuda, iz te privrženosti slobodi, njegovi intervjui, članci, ogledi i knjige, njegovo učešće na raznim konferencijama, u zemlji i van nje, od Subotice do Vatikana, od Novog Pazara do Pariza, njegovo učešće na okruglim stolovima i tribinama.

Na tribinama ljudi su ga pažljivo slušali, ali su mu ponegde dobacivali i zvižali. Kada su ga „Naši“ stavili na spisak srbomrzaca, nije pokazao ni malo zlovolje, samo je gospodstveno odmahnuo rukom i rekao da je to uobičajena stvar u zemlji u kojoj se drugačije mišljenje smatra izdajom. Verujem da bi isto učinio i da je čuo izjavu Ivana Ivanovića da je išao u komunističke škole, u kojoj su ga učili da spaljuje crkve i jaše popove.

Ne bih ovom prilikom pominjao ni „Naše“, ni Ivanovića, da oni nisu jedna vrsta simptoma koja ukazuje na neke stvari opštije prirode.

Vi se sećate kako je na ovu Ivanovićevu izjavu reagovala jedna ljudskopravaška organizacija – tražila je da se zabrani emisija u kojoj je Ivanović izjavio to što je izjavio. Ja mislim da je Ivanovićeva izjava nesuvisla, glupa, idiotska. Ali, ono što je, po mom sudu, još gluplje, to je reakcija na tu izjavu. Ne možete, a Mirko je to dobro znao, ukloniti glupost iz javnog govora tako što ćete zabranjivati emisije. Ne možete zabranjivati emisije, a da time ne podrivate slobodu govora. Ne možete, kad krenete od slobode govora, očekivati da će ljudi govoriti pametne stvari ili, barem, ono što godi vašem uhu. Ljudi će često izgovarati gluposti, ali to je cena koju treba platiti da bi se u društvu uživala sloboda govora. To su elementarne stvari i one bi, valjda, morale biti poznate organizaciji u čijem se nazivu pominju ljudska prava.

Treba, zatim, imati u vidu i sledeće: Ivanović je u emisiji osporavao pravo Mirku da kritikuje crkvu zato što nije teolog. Zamislite da vam neko kaže da ne možete kritikovati, na primer, SNS zato što niste naprednjak, zato što niste član stranke ili zato što niste član stranačkog rukovodstva? Smatrali biste takvu izjavu glupom. Ali, ovde nije reč o gluposti. Ovde je reč o nečemu mnogo važnijem – reč je o imunizaciji crkve od odgovornosti, a jedan od načina da se do tog imuniteta dođe jeste da se pravo na kritiku ograniči, da kritika od prava postane privilegija. Kao da je razlog Mirkove kritike bila crkvena dogmatika, a ne politika u kojoj se, usled ambicija crkve i slabosti političkog društva, sve više mutila granica između crkve i države, pa nikad niste bili na čisto da li je država svetovno odeljenje crkve ili ne.

Napokon, treba obratiti pažnju i na ono što se i Mirku, i Ivanoviću, nalazi iza leđa – na protivrečnu srbijansku političku tradiciju. Tako na jednoj strani imamo arkansku politiku i njoj svojstvenu proizvodnju neprijatelja, a na drugoj strani slabe i krhke liberalne impulse. Na jednoj strani imamo orijentaciju na državu, a na

drugoj strani orijentaciju na društvo i javnost. Na jednoj strani pogled je uprt u Rusiju, a na drugoj u Evropu. Jedan u crkvi vidi identitetski resurs, a drugi prepreku modernizaciji. Jedan se oslanja na premoć kolektiva, drugi se uzdaje u upotrebu uma.

Rekao sam da je Mirka nosila strast za publicitetom. On je doista živeo u javnosti, od javnosti i za javnost. To nije ugodna pozicija, jer ga je činila lakom metom raznih napada. Mirko nije bežao od kritike, ali se gnušao kada đon i lojne žlezde potisnu raspravu o suštini spora.

Više puta sam ga čuo da se pita: „Ima li, uopšte, smisla da radim ovo što radim? Zar ne bi bilo bolje da zatvorim dućan?!“ No, već bi sledećeg dana seo za pisaću mašinu i sa dva prsta tipkao novi tekst. U *Banketu u Blitvi* Miroslav Krleža je zapisao da je ta kutija „olovnih slova... jedino što je čovjek... izumio kao oružje u obranu svog ljudskog ponosa“.

Svojim javnim istupima, tekstovima i knjigama, onima koje je napisao i koje je priredio, ali i onima koje je preveo – a prevodio je sa ruskog i francuskog, prevodio je Dostojevskog, Brodela, Kastorijadisa, Berđajeva, Šestova, Mereškovskog, Bulgakova i Mihajlova, da pomenem samo neke autore, Mirko je dao nemerljiv doprinos ovdašnjoj kulturi. U velikoj je meri doprineo oživljavanju interesovanja za rusku religioznu filozofiju, ekumenski dijalog je smatrao potrebnim i iznimno važnim, držao je do personalizma, jer je naglašavao vrednost svakog ljudskog bića, a komunikaciju sa susedima i Evropom, smatrao je jednim od vitalnih interesa za napredak društva i kulture. Nije samo prevodio, nego je bio i prevođen, i to na: ruski, francuski, engleski, poljski, nemački, italijanski, španski, grčki, slovenački, češki, bugarski i danski jezik.

Objavio je deset knjiga, a napisao je dvanaest. Dve knjige nije objavio – onu o Lavu Šestovu i onu o svetosavlju. Knjiga o Šestovu – *Ćutljivi Bog: književna misao Lava Šestova* – je trebala da bude njegova doktorska radnja, a pošto je odustao od doktorata, smatrao je

da je vreme za njeno objavljivanje prošlo. Drugu knjigu – *Svetosavska paralipomena* – nije hteo da objavi, jer vreme da ona bude objavljena još, kako je govorio, nije došlo. Paralipomena je grčka reč i odnosi se na stvari koje nisu rečene, a koje treba reći.

Mirko je, kao što znate, smatrao svetosavlje politički veoma upotrebljivim, ali kulturno, ako ne bezvrednim, a onda malo vrednim. Smatram da bi bilo veoma korisno kada bi se ovaj Mirkov rukopis objavio. Knjiga bi, sasvim sigurno izazvala protivrečne i veoma ostrašćene reakcije, pre svega crkve i raznih paracrkvenih organizacija, jer udara na same temelje moći i uticaja SPC.

Kada sam upoznao Mirka bio sam, da tako kažem, militantni platoničar, proterao bih sve pesnike iz polisa, a sa njima i „istoričare“, i popove. Primetili ste da u prelomnim historijskim trenucima na javnu scenu stupaju baš ove tri figure – pesnici stvaraju mitove, popovi ih utemeljuju u sudbini, a 'istoričari' racionalizuju. Smatrao sam tada, kao i sada, pored političara, pesnike, popove i istoričare odgovornim za tragediju koja nas je zadesila. A onda sam, na jednoj konferenciji u Beogradu, slušao Mirka i slušajući ga rekao sebi – „Gle, kakav veličanstveni vernik“. Tražio sam da mi da tekst izlaganja i predložio redakciji da taj tekst objavi. Objavili smo ga i Mirku ponudili saradnju. Od tekstova koje je, iz nedelje u nedelju, objavljivao u *Odgovoru* nastala je njegova knjiga *Znaci vremena*. Priređujući tu knjigu počeo sam da odlazim u Šimanovce. Najpre sam, a onda u društvu sa Šimonom Cerovskim, Branislavom Dragašem i Pavelom Šipickim Šagijem. Govorili smo – „Idemo u crkvu“. Crkva ni za nas ateiste, ali ni za Mirka vernika, nije bila nikakva arhitektonska građevina, nego dijaloška zajednica.

Razgovori sa Mirkom su bili pravi užitak. Bio je duhovit, elokventan, načitan. Prava hodajuća biblioteka. Imao je fantastičnu memoriju, pa sam mu u jednom prilikom rekao da nije čovek, nego

kiborg. Nije, valjda, bilo teme koju u razgovorima nismo dotakli – krenuli bi od vina, a završili sa ustavom EU, krenuli bi od jedva vidljivih bora na licu barunice Lembah, a završili sa *Thalansom* Šandora Ferencija. Počeli bi sa politikom, a završili sa literaturom, sjajnom istorijskom anegdotom ili kalendarom Milutina Milankovića. Mirko je voleo Krležu, a Vojislava Ilića je, valjda, celog znao napamet. Koliko smo mi voleli da odlazimo kod njega, toliko je on voleo da ide kod Latinke.

Jednom sam mu rekao: „Vi intelektualci...“. Prekinuo me je i pitao zašto ga guram u vrstu koja nestaje. Smatrao je da su intelektualci u Srbiji uprskali stvar, da su izdali svoj poziv, da polako nestaju i da ih sve više zamenjuju analitičari, kojima, opet, u opisu posla nije kritička refleksija, nego proizvodnja pristanka.

Mirko je bio profesor, pisac, prevodilac, književni kritičar, publicista, ali nadasve drag čovek i, ponoviću, vernik. Smatrao je da je sekularizam u najboljem interesu crkve i da vera, tek kada izgubi političko značenje i postane privatna stvar, može u život pojedinca uneti nadahnjujuće sadržaje. Umeo je veoma nadahnuto da priča o mladiću iz Nazareta, kako je nazivao Hrista. Kad uporedite njegovo, sa crkvenim kazivanjem o Hristu, zapitate se da li oni govore o istoj osobi. Mirkov Nazarećanin je delovao kao neko ko nam je poznat i blizak. To nije bio čovek struktura, hijerahije i moći, nego neko ko je nama nalik, živ i neposredan. Nije propuštao priliku da istakne da je Hrist sin čovečiji i sumnjao je u duhovnu prirodu odnosa između Hrista i Marije Magdalene, jer je verovao da je u tom odnosu bilo još nečeg, što se meni, moram priznati, veoma dopalo.

Zašlo je sunce Rima, pa je vreme da i ja ovo kazivanje o Mirku lagano privodim kraju. Počeo sam pominjući Eugena Finka, a završiću Platonovom *Odbranom Sokratovom*. Sećate se kako Sokrat završava svoj

govor sudijama atinskim, on kaže: *Vreme je da odlazimo – ja u smrt, vi u život. Ko od nas ide ka boljem spasenju, to niko ne zna osim Bog.*

Bila mi je čast i zadovoljstvo poznavati Mirka i jedno vreme sedeti sa njim na klupi u dvorištu.

*Reč na tribini „Razgovor o delu Mirka Đorđevića“,
Novi Sad, 13/05/2014.*

Mile Babić

ISTINSKI KRŠĆANIN

Mirko Đorđević bio je vjerski (religijski) analitičar, književnik, prevodilac i publicist, jedan od najboljih poznavalaca crkvenih prilika u Srbiji. U ime svoje autentične kršćanske vjere, koju je svjedočio riječju, djelom i životom, kritizirao je svoju Srpsku Pravoslavnu Crkvu zbog njezinih odstupanja od Isusova evanđelja i od dostignuća humanističke misli. Ta je njegova kritika izvirala iz njegove ljubavi prema Crkvi, jer je bio čovjek koji je volio život i ljude, bez obzira na njihove grijehе. Bio je zastupnik kršćanskoga personalizma kako ga je sam izložio u knjizi o ocu kršćanskoga personalizma Emmanuelu Mounieru (1905-1950). Prevodio je velikane ruske religijske misli (osobito je poštovao Dostojevskoga) i francuske kršćanske mislioce. Također je bio član Društva Pisaca Srbije, koje je napustio u znak prosvjeda protiv razaranja Vukovara krajem 1991. Predlagao je srpskom patrijarhu da zajedno sa svećenstvom krene pješice iz Zvornika prema Srebrenici i da se tamo javno ispriča Bošnjacima zbog genocida počinjenoga u Srebrenici.

Kritizirao je SPC zbog njezine povezanosti s nacionalizmom i zahtijevao napuštanje svetosavske ideologije. Govorio je da su danas tzv. justinovci i nikolajevci u sukobu s dostignućima modernoga društva te da su neki u Crkvi još uvijek „zarobljenici etnofiletizma“, da je misija Crkve evangelizacija, a ne klerikalizacija Crkve i društva. Pisao je protiv antisemitizma u Crkvi i dokazivao da su Isus i svi njegovi apostoli bili Židovi, te isticao teološku važnost historijskoga Isusa.

Premda je Đorđević bio književnik i premda je magistrirao iz komparativne književnosti u Beogradu, te kasnije bio profesor na Pedagoškoj akademiji u Beogradu, on je u javnosti poznat kao vjerski (religijski) analitičar, kao sociolog i filozof religije, jer je doista bio jedan

od najboljih poznavalaca crkvenih i političkih prilika u Srbiji. Napisao je brojne knjige, ali ih je još više preveo s francuskoga i s ruskoga. Sudjelovao je na mnogim simpozijima i znanstvenim te ekumenskim skupovima. Bio je jedan od urednika lista *Republika* i redovni suradnik lista *Danas*. Nekoliko je njegovih knjiga prevedeno na strane jezike. Imao je egzistencijalno uporište u svojoj supruzi Miri i u svojoj obitelji. God. 2006. (17. svibnja) bačene su kamenice na njegovu spavaću sobu, a počinitelji nikad nisu pronađeni. Bio je jedan od devet intelektualaca koji su se suprotstavili radikalnom nacionalizmu i populizmu.

Dodijeljene su mu sljedeće nagrade: *Konstantin Obradović* 2007. za unapređenje i širenje kulture ljudskih prava, *Dušan Bogavac* 2008. za etiku i hrabrost, *Vukova Povelja* 2009. za vrhunska ostvarenja u istraživanju nacionalne kulture i pedagoške baštine, nagrada za toleranciju među narodima Vojvodine 2009. U prosincu 2014. posthumno je nagrađen nagradom *Dobar primer Novog optimizma*, uz sljedeće obrazloženje: „Mirko Đorđević je čovek koji je bio kako inspiracija, tako i izvor neprocenjive podrške pokretu Novi optimizam. Iz tih razloga, odlučili smo da se deseta nagrada ne dodeljuje već ‘ide u nebo’ Mirku Đorđeviću“ (*Republika*, Beograd, 1-31. 12. 2014). Sjećam se da je bio ktitor crkve u Šimanovcima.

Đorđević je bio čovjek moralnoga i intelektualnoga integriteta, istinski kršćanin, zagovornik kršćanske obnove, nade i sjedinjenja. U razgovoru sa svojim prijateljem, protom Miloradom Golijanom, isticao je kako je junaštvo braniti se od tuđega zla, a *čovjstvo* je braniti druge od vlastitoga zla. Naveo je primjer srpskoga vojnika Srđana Aleksića iz Trebinja, koji je spasio čast srpskoga vojnika jer se zauzeo za svoga poznanika Muslimana i zbog toga bio prebijen od pripadnika svoje vojske te od posljedica zlostavljanja preminuo. Đorđević se odlikovao skromnošću, jednostavnošću, poniznošću i radošću.

Roman Miz

U SPOMEN NA MIRKA ĐORĐEVIĆA

Za Mirka Đorđevića saznao sam čitajući njegove tekstove. Zanimalo me je kako izgleda čovek koji tako lepo piše. A onda, jednoga dana, netko je pozvonio na ulazna vrata moga stana. Kada sam otvorio vrata, predamnom se našao onizak čovek, poznijih srednjih godina, sa mladom devojkom. Ispostavilo se da je taj čovek Mirko Đorđević, a mlada devojka – njegova ćerka. Došli su kod mene zbog informacija i saveta za upis ćerke na Novosadski univerzitet. Razume se, rekao sam. Možda sam im i pomogao svojim savetima. Od tog trenutka je i započelo naše prijateljstvo i saradnja.

Zbog naših godina, zbog boleština koje nas nisu štedele, ali i zbog mesta stanovanja – on u Šimanovcima, a ja u Novom Sadu, nismo se često susretali, ali smo telefonirali jedan drugome. Sastajali smo se na konferencijama i skupovima. Predložio sam i angažovao ga kao predavača u Školi ekumenizma, u okviru Ekumenske humanitarne organizacije u Novom Sadu. Izgleda da sam pogodio njegovu najomiljeniju tačku, prihvatio je poziv i održao nekoliko predavanja. U iznošenju vlastitih viđenja i prosudbi, pokazao se kao odličan poznavalac i lucidan mislilac. Imponovala je, osim znanja, i njegova objektivnost u toj, pomalo, škakljivoj temi. Iskreno je iznosio sve relevantne elemente ekumenske ideje i duboko želeo da se ekumenizam ostvari. Tu smo se našli na istoj platformi i potpuno razumeli.

Ta naša istomišljenost i uzajamno uvažavanje bili su i razlog da ga zamolim da napiše predgovor ili uvod u neke moje knjige. Prihvatio je i, uz mnoštvo pohvala, objektivno iznosio moje stavove i ukazivao na značaj sadržaja. Želim i ovim putem da mu izrazim svoju zahvalnost.

A tek naši razgovori. To su bili trenutci užitka. On je toliko imponovao svojim znanjem da sam mu se divio. Mogu slobodno reći, barem sam to tako doživeo, da je i on rado sa mnom sarađivao i komunicirao. I ne samo on. On je ponekad dovodio sa sobom i svoje prijatelje i saradnike u njegovom publicističkom angažmanu. Bili su to članovi uredništva *Republike*, a među njima i gospodin Dragan Stojković, vlasnik izdavačke kuće „Most art“ iz Zemuna, koji mi je kasnije izdao i dve knjige, a za jednu od njih Mirko Đorđević je napisao predgovor.

A onda se dogodilo ono neminovno, ali uvek neočekivano. Napustio nas je! Ostavio je iza sebe dragocen spomenik – knjige, eseje i članke vredne i zanimljive; lucidne, kakav je i sam bio. I takav će ostati u mom sećanju.

Novi Sad, 06/04/2015.

Zlatoje Martinov

MIRKO ĐORĐEVIĆ – HODAJUĆA ENCIKLOPEDIJA

Mirka Đorđevića sam upoznao pre tačno osamnaest godina kada sam 1996. došao u *Republiku*. Od samog početka smo uspostavili ne samo prijateljski već i pravi intelektualni kontakt. Mirko je bio pun znanja, pravi polihistor, imao je odgovore na mnoga pitanja, i to ne samo ona koja se tiču religije (mnogi su ga titulisali kao „sociologa religije“, što on, zapravo, nije bio, već magistar književnosti i prevodilac) nego i političke i kulturne istorije naših naroda, ali i šire, evropskih. Kako su mene zanimala razne teme od književnosti, umetnosti, religije, društva i kulture, to sam sa Mirkom o tome vrlo često razmenjivao misli. Mirko je bio zahvalan tumač raznih društvenih i istorijskih fenomena i neretko je umeo da ih na sebi svojstven način kroz šaljiv ton dramatizuje tako da izazove zdrav smeh kod slušalaca. Tada bi nekoliko puta u vazduhu mlatnuo kažiprstom u pravcu sagovornika i smešeći se govorio: „Ozbiljno, ozbiljno, tako je to bilo....“.

Pisao je mnogo, takodje i prevodio. Bio je vrstan čitalac, još bolje je reći čitač, pasionirani čitač. Čitao je mnogo i svoje znanje preko prikaza brojnih knjiga kao i putem prevoda nesebično darivao drugima. Ogroman doprinos dao je *Republici*. Uvek i na svakom mestu je isticao da mu je čast i zadovoljstvo da saraduje sa *Republikom*, a počeo je već od 1993. godine. Napisao je množinu tekstova protiv rata, o potrebi pomirenja balkanskih naroda, o religijskim temama, naročito je u svom temeljnom istraživačkom radu apostrofirao negativnu ulogu Srpske pravoslavne crkve u ratovima iz devedesetih godina i zbog toga bio napadan od srpske desnice i gotovo celokupnog klera, a jako glasno i vrlo neukusno i od tobože patriotskih, a zapravo velikosrpskih književnih korifeja iz Francuske 7, naročito preko

njihovog organa –*Književnih novina*. I nakon ratova, kada je govorio o potrebi da Crkva sada u miru treba da bude pomiratelj, a ne huškač, da širi ljubav među narodima i stvorovima Božjim kako propovedaju jevanđelja, a ne mržnju, bivao je oštro napadan i on i list u kome je pisao. Tih devedesetih i neposredno nakon petooktobarskih promena osim za nas, pisao je i za *Našu Borbu* i *Danas*.

Kasnije će Mirko pisati i za druge novonastale medije, Peščanik, Autonomiju, e-novine...

Ali svoje najbolje analitičke tekstove objavio je u rubrici *Ogledi u Republici*. Iz tih *Ogleda* nastajale su docnije neke od njegovih knjiga.

Mirko je bio i vrstan znalac jezika, prevodio je ruske i francuske pisce i filozofe i ima za sobom nekoliko prevedenih knjiga, a o tekstovima prevedenih iz, na primer, francuskog časopisa *Esprit* i nekih ruskih književnih i filozofskih časopisa, da i ne govorimo.

Ogroman je njegov opus i prosto osećam potrebu da danas pred vama prvi put kažem, da naš Mirko zaslužuje da mu se objave sabrana dela. Time bismo ga izvukli sa margine na koju su ga gurnuli srpski nacionalisti. Tako bismo i srpsku kulturnu baštinu obogatili jednim nadasve velikim delom. To je, naravno, veliki posao, potrebna su i ogromna finansijska sredstva koja mi nemamo, ali ako opstanemo kao list, mi ćemo se tom idejom ozbiljno pozabaviti i, verujem, realizovati je u bližoj ili daljoj budućnosti.

Mirko je često pozivan da govori na tribinama raznih institucija u zemlji ali i inostranstvu. Sećam se da nam je u redakciji svojedobno ispričao zanimljivu anegdotu koju bih želeo da u ovom svečano-tužnom trenutku podelim sa vama. Naime, dok je na pariskoj Sorboni držao predavanje o jednom čisto religiozno-filozofskom fenomenu, u jednom trenutku je začuo aplauze. Zastao je, sačekao da se publika utiša, i nastavio da govori sve čudeći se zašto mu aplaudiraju kad, kako je skromno rekao, „moj rad nije bio ni najbolji ni najgori,

već verovatno u ravni ostalih naučnih radova na tom simpoziju“. Kako je njegovo predavanje i dalje povremeno prekidano aplauzima, Mirko na kraju, završivši izlaganje, zbunjen (pita se: „ama šta je ovim ljudima?!“) silazi sa podijuma, kad eto ti nekoliko francuskih kolega koji mu prilaze i pružaju ruku: „Čestitamo, u Beogradu se upravo desio srećni preokret, Milošević zbačen sa vlasti!“ Mirko tako postaje svestan otkud ti silni aplauzi dok je govorio. I šeretski kroz smeh nam se obraća: „A ja mislio oni to meni aplaudiraju!“

Kad sam krajem 2010. godine postao glavni urednik *Republike*, Mirko me je ne samo podržao, već je svojim ozbiljnim tekstovima, a pre svih svojim ogledima, učinio da *Republika* ne izgubi ništa od svog kvaliteta iz doba mojih prethodnika Milorada Pupovca, Ljubiše Rajića i Nebojše Popova. Štaviše na ocenama broja koji smo u redakciji praktikovali odmah nakon izlaska lista, Mirko je uvek isticao da *Republika* spada u red jako dobrih i kvalitetnih listova, ne samo u srpskoj periodici, već i znatno šire. Govorio bi: „Ozbiljno vam kažem, ja pratim i francuski *Esprit* i druge časopise i verujte mi da je *Republika* tu negde u rangu sa njima“. I to nije bila nikakva kurtoazija sa njegove strane, već iskreno mišljenje jednog aktivnog aktera u stvaranju svakog broja *Republike*, pre svega svojim promišljenim i analitičkim tekstovima. *Republici* je ostao veran do samog kraja svog života. Na dan kada je preminuo pisao je tekst za novi broj. Tekst je ostao u pisačkoj mašini, jer je u međuvremenu davao jedan TV intervju, s namerom da ga nastavi kasnije toga dana. Ali smrt ga je preduhitrila. Objavili smo taj do pola napisan tekst, to je bilo poslednje što smo mogli da učinimo za Mirka, velikog čoveka, pisca, prevodioca, prave hodajuće enciklopedije.

*Reč na komemoraciji povodom smrti Mirka Đorđevića
Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd, 24/04/2014.*

Dinko Gruhonjić

NAŠ ČIKA MIRKO

„Napustio nas je naš Mirko Đorđević...“, tako je Nedim stavio naslov pod tužnu vest na našu Autonomiju. Napustio nas je, a razmazio nas je bio svojom pameću, svojim neodoljivim šarmom, svojom erudicijom kojoj gotovo da nema ravne. Napustio nas je i ostavio na ovoj „Balkanskoj lađi u oluji“, o kojoj je znao ama baš sve. Kako ćemo mi sada bez njega?

„Mladiću, sve je već napisano, samo je problem u tome što niko ništa ne čita“, odzvanjaće mi te njegove reči u glavi dok god sam živ.

Način na koji je Mirko čitao i razumevao knjige, zajedno sa načinom na koji je duboko i iskreno, do poslednjeg daha, voleo život, načinio je od njega čoveka kakvog nikada ranije nisam sreo. Zaljubljeno sam ga slušao dok priča, ježio sam se do kostiju od njegovih „slutnji“, a najčešće sam se smejavao do suza njegovim šalama, koje su bile prepune detinje radosti.

Mirko Đorđević je knjige voleo kao svete relikvije, toliko da smo se šalili da, kao u kakvom trileru, upravo on komanduje beogradskom knjiškom mafijom, koja je u stanju da vam pronađe ma koju knjigu da tražite. On, čika Mirko, zaista je bio u stanju da pronađe ma koju knjigu da je tražio, uveren sam u to. Knjige iz sopstvene biblioteke je retko posuđivao na čitanje bilo kome, ma i najdražim prijateljima. Ako bi je nekako i dao, rekao bi: „Slušajte, sada vas vodim u notesu pod ‘Z’“! Na pitanje šta bi mu to značilo, odgovarao bi: „Zaklati ako ne vrati!“ Sa druge strane, nevoljno je vraćao knjige koje je posudio od prijatelja, pa bi se šeretski trudio da zametne trag.

Mirka Đorđevića sam, naravno, upoznao kao novinar, vazda u potrazi za smislenim i dobrim sagovornicima. Sećam se prve izjave koju sam uzeo od njega za radijski program: nisam mogao verovati da ništa, ama baš ništa nisam morao da montiram, da sečem, lepim... Bio je to tečan naš jezik, misao bistra da bistrinja valjda biti ne može, i najfinije ironična. Pomislio sam: kako bi lepo bilo da mi je ovaj čovek bio deda!

I uzeo sam posle te prve još stotinu izjava od našeg čika Mirka. Sećam se, jednom prilikom me je koleginica zamolila da ga posle tribine koju smo organizovali u Sremskoj Mitrovici zamolim da mi preda odštampanu kolumnu koju je bila naručila od njega za novine. Preneo sam mu poruku dok smo sedeli u kafani, nakon tribine, prvi put, pa drugi put. Kada sam mu treći put rekao da treba da mi preda kolumnu, on je rekao: „Dinko, što ste nestrpljivi, ne brinite, tu je kolumna...“ Kada sam ga pitao gde je, udario se prstom po glavi i rekao: „Ovde!“ Odvojili smo se od društva, ja sam uključio diktafon i Mirko mi je iz glave izdiktirao tri šljafne teksta! Pogadate: moj zadatak je bio samo da to „skinem“ sa diktafona. Nisam morao dodati ni tačku, ni zarez, a kamoli menjati red reči. Za mene – to se već graničilo sa čistom čarolijom.

Bio je redovan gost na tribinama koje uporno organizuje NDNV. Zvali smo ga kada god je bila prilika za to, a i kad nije. Publika ga je volela, uživala je u tim njegovim „zvaničnim“ nastupima, a mi smo ga „zloupotrebljavali“ naročito na večerama nakon tribina. Čika Mirko bi pričao kao Šeherezada, naročito ako je u društvu bilo lepih žena (a uglavnom ih je bilo) i naročito ako za našim kafanskim stolom nije bilo brbljivih praznoglavaca i narcisoidnih umišljenih veličina (a uglavnom ih nije bilo). Naše pozive nikada nije odbijao, pa sam siguran da možemo reći da je voleo naše malo društvo boraca protiv vetrenjača. I zbog toga sam neizmerno srećan, makar i sa suzom u oku.

Čika Mirko je bio vernik, ali se bespoštedno obračunavao sa samoproklamovanom božjom administracijom na zemlji, naročito sa njenim najđavolskijim izdancima. Nikoga nije mrzeo, nikada nije padao u vatru. Voleo je i život i ljude, sa svim njihovim manama.

Kada je pre nekoliko godina bio preživeo kliničku smrt i kada se vratio iz kome, valjda još bistriji nego što je bio, pitao sam ga šta ima tamo, „s druge strane“ „Nema ništa, moj Dinko, ne žurite“, smeškao se. I u petak, kada mi je Nedim javio da je Mirko verovatno umro, pomislio sam da je to nemoguće, pomislio sam da će se opet vratiti, kao onomad kada su ga svi već bili otpisali. Ali, izgleda da nas je ovaj put zaista napustio. Otišao je neposredno nakon što je dao jedan intervju u sremskom selu Šimanovci. Samo je klonuo. Umro je na nogama, koje su ga poslednjih godina sve više izdavale. Ali, umro je stojeći, umro je živeći, čiste glave i bistrog uma. Prethodno veče pisao je tekst za Autonomiju...

Pred očima mi je slika kada smo ga Ljuba i ja dovezli u njegovu ulicu u Šimanovcima, posle neke zajedničke tribine: odlazi, sa štapom, polako u noć, a mi čekamo da vidimo da zamakne u kuću, da budemo sigurni da je bezbedan.

Umro je na Veliki petak, na isti onaj dan kad i Isus. Isus, o kojem je čika Mirko pisao sa puno topline, jer je u njemu prepoznavao čoveka koji voli ljude, utopistu, komunistu i ljubavnika, čoveka od krvi i mesa, koji se radovao životu. Čika Mirko Đorđević je – dakle – bio pravi, iskreni i topli vernik, koji je umeo da razgrne skramu mitova i praznoverja i da se nikada ne plaši da to glasno izgovori i napiše.

Nevažno je sada da li se naš prijatelj prevario kada je rekao da „s one strane nema ničega“. Nevažno je i da li se sada negde tamo sreo sa Markesom, koji je umro koji sat pre Mirka, ili pak sa svojim velikim prijateljem Mišom Mihajlovim. Đorđevićovo delo tek će se proučavati,

kada jednog dana prođe ovaj potop, a proći će. Samo, nešto mislim da bi kroz potop i brže i lakše prošli da je čika Mirko mogao ostati još samo malo s nama. Ako ništa drugo, bili bismo nasmejaniji i ozareniji.

Ovako, otišao je još jedan čovek čiji je gubitak nenadoknativ. Iza njega ostaje njegovo delo, to je tačno, ali i jedna pukotina – ma kakva pukotina – jedan čitav krater, koji ćemo teškom mukom ispuniti smislom, a za smislom čeznemo.

Lepo spavaj, veliki, divni čoveče!

<http://www.autonomija.info/nas-cika-mirko.html>

BIBLIOGRAFIJA

MIRKO ĐORĐEVIĆ

(Brod, 1938 – Šimanovci, 2014)

Bibliografija (izbor)**Napisao:**

1. *Osmeh boginje Klio*, Beograd, *Novo delo*, 1986.
2. *Znaci vremena*, Beograd, *In-pres*, 1998.
3. *Sloboda i spas: hrišćanski personalizam*, Beograd, *Republika*, 1999.
4. *La voix d'une autre Serbie – L'anti-journal* [Glas jedne druge Srbije – Anti-dnevnik], Paris, *Parole et Silence*, 1999.
5. *Legenda o trulom Zapadu*, Novi Pazar, *Kulturni centar « DamaD » / Ulcinj, Plima*, 2001.
6. *Sjaj i beda utopije*, Beograd, *Srpska reč*, 2006.
7. *Kišobran patrijarha Pavla*, Beograd, *Peščanik*, 2010.
8. *Balkanska lađa u oluji*, Novi Sad, *Cenzura*, 2010.
9. *Oslobođenje i spasenje, hrišćanski personalizam u senci ideologije i politike*, Zemun, *MostArt / Beograd, Res publika*, 2012.
10. *Pendrek i prašina*, Novi Sad, *Cenzura*, 2013.
11. *Jevanđelje po Mariji*, prevod, tumačenje i komentari, Zemun, *MostArt*, 2013.

Priredio:

1. **Mihajlo Mihajlov, *Domovina je sloboda***, sa pogovorom, Beograd, *Radio B92*, 1994.
2. ***Srpska konzervativna misao***, izbor tekstova sa uvodnom studijom, Beograd, *Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji*, 2003.

Jedan od autora:

1. ***Srpska strana rata***, ogled «**Književnost populističkog talasa**», Beograd, *Republika/Novi Beograd, Vikom Grafik/Zrenjanin, Građanska čitaonica*, 1996 (prvo izdanje); Beograd, *Samizdat B92*, 2002 (drugo izdanje). Ogled prvi put objavljen u časopisu *Republika* br. 112, Beograd, 1995.
2. **Put Srbije k miru i demokratiji**, ogled «**Ratni krst srpske crkve**». Ogled objavljen u knjizi *Suočavanje s demokratijom*, Beograd, *Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji*, 2002, u časopisu *Republika* br. 273, Beograd, 2001, i u knjizi *Sjaj i beda utopije*, Beograd, *Srpska reč*, 2006.
3. ***Tolerancija i religijski principi – uputa nastavnicima***, jedan od četiri autora na izradi ovog priručnika o tumačenju judaizma, hrišćanstva i islama, namenjenog srednjim školama opšte usmerenosti u zemljama Jugoistočne Evrope, Sarajevo, *Bosna forum*, 2004.

Stručni redaktor:

1. *Izgubljeno Jevanđelje – potraga za Jevanđeljem po Judi Iskariotskom*, prvi deo.
2. *Jevanđelje po Judi*, drugi deo.

Preveo sa ruskog:

1. L. Šestov, *Dostojevski i Niče*, Beograd, *Slovo Ljubve*, 1979.
2. L. Šestov, *Dobro u učenju grofa Tolstoja i Ničea*, Beograd, *Književne novine*, 1981.
3. N. Berđajev, *Duh Dostojevskog*, Beograd, *Književne novine*, 1981.
4. F.M. Dostojevski, *Dnevnik Pisca 1873*, Ljubljana, *Partizanska knjiga / Beograd, IPD-Beograd*, 1981.
5. F.M. Dostojevski, *Dnevnik Pisca 1876*, Ljubljana, *Partizanska knjiga / Beograd, IPD-Beograd*, 1981.
6. F.M. Dostojevski, *Dnevnik Pisca 1877-1881*, Ljubljana, *Partizanska knjiga / Beograd, IPD-Beograd*, 1982.
7. F.M. Dostojevski, *Članci*, Ljubljana, *Partizanska knjiga / Beograd, IPD-Beograd*, 1982.
8. F.M. Dostojevski, *Beležnice*, Ljubljana, *Partizanska knjiga / Beograd, IPD-Beograd*, 1982.
9. N. Berđajev, *Nova religijska svest i društvena realnost*, Ljubljana, *Partizanska knjiga / Beograd, IPD-Beograd*, 1982.
10. N. Berđajev, *Pogled na svet F.M. Dostojevskog*, Ljubljana, *Partizanska knjiga / Beograd, IPD-Beograd*, 1982.
11. L. Šestov, *Prevazilaženje samoočevidnosti*, Ljubljana, *Partizanska knjiga / Beograd, IPD-Beograd*, 1982.
12. N. Loski, *Dostojevski i njegovo hrišćansko shvatanje sveta*, Ljubljana, *Partizanska knjiga / Beograd, IPD-Beograd*, 1982.

13. D.S. Mereškovski, *Tolstoj i Dostojevski*, Ljubljana, *Partizanska knjiga* / Beograd, *IPD-Beograd*, 1982.
14. D.S. Mereškovski, *Prorok ruske revolucije*, Ljubljana, *Partizanska knjiga* / Beograd, *IPD-Beograd*, 1982.
15. N.L. Žukovska, *Lamaizam i rani oblici religije*, Beograd, *Novo delo*, 1986.
16. M. Gorki, *Neugodne misli*, Beograd, *Filip Višnjić*, 1987.
17. J. Parnov, *Luciferov presto*, Beograd, *Novo delo*, 1988.
18. D.S. Mereškovski i L. Šestov, *U vlasti ideja - polemika Mereškovskog i Šestova*, Beograd, *Književne novine* br.12 / *Savremenik*, 1988.
19. N. Berđajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, Beograd, *Književne novine / Savremenik*, 1989.
20. A. Sinjavski, *Laku noć*, Beograd, *Filip Višnjić*, 1990.
21. N. Berđajev, *Filozofija nejednakosti*, Budva, *Mediterran / Beograd, Kultura / Titograd, Oktoih*, 1990.
22. L. Šestov, *Atina i Jerusalem*, Budva, *Mediterran / Beograd, Kultura*, 1990.
23. S. Bulgakov, *Pravoslavlje*, Budva, *Mediterran / Beograd, Kultura*, 1991.
24. G. Fedotov, *Carmen saeculare*, Čačak, *Alef-Gradac*, 1995.
25. L. Šestov, *Apoteoza iskorenjenosti*, Podgorica, *CID*, 1996.
26. S.L. Frank, *Duhovne osnove društva*, Podgorica, *CID*, 1997.
27. M. Mihajlov, *Planetarna svest*, Beograd, *Beogradski krug*, 2001.
28. N. Berđajev, *Aleksej Homjakov*, Beograd, *BRIMO*, 2001.
29. R. Gulj, *Azef*, Beograd, *Res publica*, 2002.
30. N. Berđajev, *Jakov Beme*, Čačak, *Umetničko društvo « Gradac »*, 2003.
31. M. Mihajlov, *Nenaučne misli*, Beograd, *BRIMO*, 2004.

Preveo sa ruskog (neobjavljeno):

1. F.M. Dostojevski, **Mladić**, Ljubljana, *Partizanska knjiga* / Beograd, *IPD-Beograd*.
2. A. Hrapovicki, **Leksikon pojmova iz Dostojevskog**, Ljubljana, *Partizanska knjiga* / Beograd, *IPD-Beograd*.
3. S. Bulgakov, **Pod zidinama Hersona**, Beograd, *SKC-Ideje*.
4. K. Močuljski, **Dostojevski**, Ljubljana, *Partizanska knjiga* / Beograd, *IPD-Beograd*.
5. G. Florovski, **Istočni oci od IV do VIII veka**, Beograd.
6. N. Berđajev, **Novo srednjevekovlje** (prvi deo) i **Kraj Renesanse** (drugi deo), Beograd, *Novo delo*.
7. M.L. Afanasjev, **Liturgika**, Novi Sad.
8. V. Solovjev, **Teokratija**, Beograd, *BRIMO*.
9. L. Šestov, **Luter i crkva**, Beograd, *BRIMO*.
10. S. Romanjenko, **Kriza i raspad Jugoslavije**, Beograd, *Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji*.
11. A. Terc – A. Sinjavski, **Iznenadne misli**, Beograd, *BRIMO*.

Preveo sa francuskog:

1. I. Kastelan, **Parapsihologija**, Beograd, *Novo delo*, 1986.
2. P. Šoštar, **Hipnoza i sugestija**, Beograd, *Novo delo*, 1987.
3. R. Gečel, **Kabala**, Beograd, *Novo delo*, 1987.
4. K. Elan, **Život i smrt kralja Aleksandra**, Beograd, *Novo delo*, 1988.
5. E. Šire, **Veliki posvećenci**, Beograd, *Novo delo*, 1989.
6. R. Vurmbrant, **Karl Marks i Satana**, Valjevo, *Glas crkve*, 1990.
7. K. Kastoriadis, **Mašta, kritika i sloboda**, Beograd, *Republika*, 2001.

8. F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II*, tom I, Podgorica, CID / Beograd, *Geopolitika*, 2001.
9. Ž. Role, *Apologija građanskog – pravda i tolerancija u sukobu*, Beograd, *Beogradski krug*, 2004.

Preveo sa francuskog (neobjavljeno):

1. Ž. Kato, *Stvaralaštvo Dostojevskog*, Podgorica, CID.

Najvažniji ogledi, eseji, prikazi...:

1. «**Značajna knjiga o Srednjem veku**», ogled o knjizi Gustava Koena, *Kultura* br. 8, Beograd, 1969.
2. «**Knjiga u egzilu**», osvrt povodom pripremanja izdanja Krležinih knjiga: *Dijalektički antibarbarus* i *Moj obračun s njima*, *Kultura* br. 10, Beograd, 1970.
3. «**Katena mundi kao tema**», izučavanje balkanske kulture, *Kultura* br. 10, Beograd, 1970.
4. «**Utopije i kultura**», prikaz knjige Žana Servijea, *Kultura* br. 9, Beograd, 1970.
5. «**Mythos i logos**», osvrt na značajno delo Elijadeovo *Mit i zbilja*, *Kultura* br. 12, Beograd, 1971.
6. «**Leksikon paganizma**», ispitivanje stare religije narodnih verovanja u knjizi *Srpski mitološki rečnik*, *Kultura* br. 16, Beograd, 1972.
7. «**Kultura između moći i humaniteta**», rasprava o knjizi *Dve kulture* Čarlsa Snoua, *Kultura* br. 18, Beograd, 1972.
8. «**Poreklo kulture iz potrebe**», razmatranje nekih pitanja knjige Malinovskog *Magija, religija, nauka*, *Kultura* br. 18, Beograd, 1972.

9. «**Iskušenje vlasti** », izučavanje književnog stvaralaštva Injacia Silonea, *Kultura* br. 22, Beograd, 1973.
10. «**Mitologeme i metafore**», ogled o knjizi Vojina Matića *Zaboravljena božanstva*, *Književna kritika* br. 2, Beograd, 1973.
11. «**Stvaralaštvo Erosa**», Geza Rohajm i njegova teorija o poreklu kulture, *Kultura* br. 22, Beograd, 1973.
12. «**Pilat pred čudom pesničke istine**», etide o delu M. Bulgakova, *Književna kritika* br. 5, Beograd, 1973.
13. «**Putovanje majstoru**», ogled o stvaralačkoj genezi u delu Bulgakova, *Književna kritika* br. 4, Beograd, 1974.
14. «**Estetička utopija – proletkult**», *Književna kritika* br. 2, Beograd, 1974.
15. «**Etide o (i)racionalizmu**», osvrt posvećen knjizi F-L. Mueller-a, *L'irrationalisme contemporain*, éd. Payot, *Kultura* br. 26, Beograd, 1974.
16. «**Povratak čoveku**», (M. Difren : za čoveka), *Književna kritika* br. 1, Beograd, 1974.
17. «**Mitologeme i metafore**», osvrt posvećen knjizi *Poetika mita*, E.M. Meletinskij, *Kultura* br. 35, Beograd, 1976 / *Književna kritika* br. 2, Beograd, 1975.
18. «**Janusovo lice nihilizma**», tri fragmenta o nihilizmu, *Književna kritika* br. 6, Beograd, 1976.
19. «**Zapisi iz paralelnog sveta**», osvrt o knjizi M. Bulatovića *Ljudi sa četiri prsta*, *Izraz*, Sarajevo, 1976.
20. «**Sanjar i neimar utopije**», osvrt na knjigu Vilhelma Vajtlinga, *Kultura* br. 32, Beograd, 1976.
21. «**Univerzalni jezik mita i sna**», osvrt povodom knjige *Zaboravljeni jezik* od Eriha Froma, *Kultura*, Beograd.
22. «**Biće jezika ili glosa o Sapiru**», studija o problemima moderne lingvistike, *Zbornik Pedagoške akademije* br. 2, Beograd, 1978.

23. «**Bulatovićevo cveće zla**», ogled o knjizi M. Bulatovića *Od ljubavi*, GNB Žarko Zrenjanin, Zrenjanin, 1984.
24. «**Setni osmeh boginje Klio**», tri skice za poetiku istorijskog romana A. Solženjicina, *Savremenik* i *Književne novine* knjiga II, Beograd, 1985.
25. «**Panonska rapsodija Mladena Markova**», ogled o knjizi *Ravnica* M. Markova, *Književne novine*, Beograd, 1986.
26. «**Susret sa K.G. Jungom – Mirča Elijade**» i «**Hermetika mita i sna**», zapis o Mirče Elijadeu i prevod sa francuskog jezika, *Savremenik* br. 12, Beograd, 1986.
27. «**Hermetika mita**», zapis o Mirče Elijadeu – esej i prevod sa francuskog, časopis *Sinteza* br. 41 i *IRO Bagdala*, Kruševac, 1987.
28. «**Legenda o crvenom inkvizitoru**», sedam varijacija o novoj prozi Vladimira Maksimova, *Savremenik* br. 7, 8, 9, Beograd, 1987.
29. «**Večni saputnik D.S. Mereškovski**», ogled u knjizi *U vlasti ideja – polemika Mereškovski i Šestov*, *Književne novine* i *Plus biblioteka*, *Savremenik* br. 12, Beograd, 1988.
30. «**Prilika je ćelava**», *Novosti* 8, br. 426, Beograd, 1988.
31. «**Habeas corpus**», tri zapisa o Aleksisu de Tokvilu i prevod sa francuskog, *Savremenik* br. 11-12 i *Književne novine*, Beograd, 1989.
32. «**Srp i čekić i krst**», ogled u knjizi *Izvori i smisao ruskog komunizma* N. Berdajeva, *Književne novine* i časopis *Savremenik* br. 9-10, Beograd, 1989.
33. «**Putovanje kroz utopiju**», (esej o Kosierovom romanu *Bezbožnici*), Borba, Beograd, 1991.
34. «**Suma pravoslavlja**» (o knjizi Sergeja Bulgakova *Borba*), Beograd, avgust 1991.
35. «**Zašto je Solženjicin zaustavio 'Crveni točak'**», *Borba* - esej u nastavcima, Beograd, septembar 1991.

36. «**Povratak propovednika**», *Republika* br. 143-144, Beograd, 1996.
37. «**Pesnik i propovednik**», *Republika* br. 152, Beograd, 1996.
38. «**Tri kamena spoticanja u crkvi**», ogled na nemačkom jeziku, *Pro-orijente*, Beč / *Danas*, Beograd, 04.08.1997.
39. «**Strah od Zapada**», knjiga u novinama, o knjizi *Despot Đurađ Branković* od Momčila Sremića, *Republika* br. 159, Beograd, 1997.
40. «**Disident - bekstvo iz utopije**», studija o disidentstvu, *Republika* br. 179 -180, Beograd, 1998.
41. «**Disident između reforme i revolucije**», ogled o disidentstvu, *Republika* br. 187, Beograd, 1998.
42. «**Sjaj i beda utopije**», knjiga u novinama, o knjizi *Crna knjiga komunizma* (grupe autora), *Republika* br. 191, Beograd, 1998.
43. «**Aktivan u trudu i molitvi**», *Danas*, Beograd, januar 1998.
44. «**Paradigma moguće budućnosti**», prilog u *Dijalogu* br. 2-3, Bosna Forum (Bosanska paradigma – međunarodne konferencije), Sarajevo, 1998.
45. «**Gorka žetva Patrijarhova**», *Republika* br. 181, Beograd, 1998.
46. «**Kosovske političke davorije**», *Republika* br. 182, Beograd, 1998.
47. «**Pusto tursko** », *Republika* br. 218-219, Beograd, 1999.
48. «**Prisajedinjenje Rusije Srbiji**», *Republika* br. 218-219, Beograd, 1999.
49. «**Magla u tetrapaku**», *Republika* br. 218-219, Beograd, 1999.
50. «**U zatvorenom krugu**», *Republika* br. 221, Beograd, 1999.
51. «**Srbi i Rusi – mali podsetnik**», esej, *Republika* br. 227, 1999.
52. «**Hrišćanske perspektive tolerancije i dijaloga s osvrtom na balkanske prilike**», studija u časopisu *Tolerancija i tradicija*, Međunarodni forum Bosna br. 9-10, Sarajevo, 2000.

53. «**Otvoreni krug disidentskog izazova**», ogled o disidentskom pokretu, *Republika* br. 240-241, Beograd, 2000.
54. «**Globalna vizija minulog veka**», ogled o totalitarizmu, *Republika* br. 250, Beograd, 2000.
55. «**Odlomci o našem ludilu**», knjiga u novinama (na ruskom jeziku), *Ruska misao*, Pariz.
56. «**Pisma iz Srbije**», knjiga u novinama (na ruskom jeziku), *Ruska misao*, Pariz.
57. «**Orden za Maršala**», esej, *Republika* br. 228-229, 2000.
58. «**Geopolitička mera pravoslavlja**», *Republika* br. 232, Beograd, 2000.
59. «**Reč dobre nade**», *Republika* br. 236-237, Beograd, 2000.
60. «**Hapšenje rukopisa**», *Republika* br. 244, Beograd, 2000.
61. «**Eppur si muove**», *Republika* br. 244, Beograd, 2000.
62. «**Metla patrijarha Pavla**», *Republika* br. 249, Beograd, 2000.
63. «**Zli dusi u domu pisaca**», *Republika* br. 250, Beograd, 2000.
64. «**Treće iskušenje**», *Pečat*, dodatak *Danasa*, izdanje Foruma pisaca, Beograd, avgust 2000.
65. «**Istina trećeg dana**», *Pečat*, dodatak *Danasa*, izdanje Foruma pisaca, Beograd, septembar 2000.
66. «**Totalna vera i totalitarna crkva**», *Pečat*, dodatak *Danasa*, izdanje Foruma pisaca, Beograd, decembar 2000.
67. «**Krst i čekić**», *Pečat*, dodatak *Danasa*, izdanje Foruma pisaca, Beograd, avgust 2000.
68. «**O nesahranjenom pokojniku**», *Pečat*, dodatak *Danasa*, izdanje Foruma pisaca, Beograd, juli 2000.
69. «**Neobavljena autopsija**», *Pečat*, dodatak *Danasa*, izdanje Foruma pisaca, Beograd, maj 2000.

70. «**Spoljna strana nostalgije**», *Pečat*, dodatak *Danasa*, izdanje Foruma pisaca, Beograd, maj 2000.
71. «**Srbija u Aziji**», *Pečat*, dodatak *Danasa*, izdanje Foruma pisaca, Beograd, april 2000.
72. «**Više od pravoslavlja**», *Pečat*, dodatak *Danasa*, izdanje Foruma pisaca, Beograd, februar 2000.
73. «**Nedefinisano svetosavlje**», *Pečat*, dodatak *Danasa*, izdanje Foruma pisaca, Beograd, mart 2000.
74. «**Verske manjine u Srbiji**», rasprava u knjizi *Individualna i kolektivna prava manjina*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.
75. «**Verovati - u šta i kako**», Umberto Eko i Karlo Maria Martini, knjiga u novinama i prevod sa francuskog – dijalog u razmeni nekih pisama između njih dvojice 1995. godine, kasnije objavljen u knjizi *In cosa crede chi non crede* u Italiji, *Republika* br. 270-271, Beograd, 2001.
76. «**Nacionalističko jevanđelje – Novog Zlatoustog**», *Dnevnik* – u nastavnicima, decembar 2001.
77. «**Caru carevo i ništa više**», *Republika* br. 254, Beograd, 2001.
78. «**Odbrana i naši dani**», *Republika* br. 259, Beograd, 2001.
79. «**Veronauka u sistemu spojenih sudova**», *Republika* br. 262, Beograd, 2001.
80. «**Replika bez komentara**», *Republika* br. 269, Beograd, 2001.
81. «**U mreži simbola i signala**», *Republika* br. 273, Beograd, 2001.
82. «**Odličja i naličja**», *Republika* br. 274-275, Beograd, 2001.
83. «**Suočavanje sa demokratijom**», Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.
84. «**Tolerancija u potrazi za modelom**», *Religija i javni život*, Bosna forum br. 19, Sarajevo, 2002.

85. «**O državi božijoj u Srba**», *Republika* 276-277, Beograd, 2002.
86. «**Nesporazum oko razuma**», *Republika* 278, Beograd, 2002.
87. «**Glosa o zločinu i grehu bez kazne**», *Republika* br. 288-289, Beograd, 2002.
88. «**Crkveno-političke igre bez granica**», *Republika* br. 290-291, Beograd, 2002.
89. «**Strah od 'države božje'**», *Republika* br. 294-295, Beograd, 2002.
90. «**Si replica**», *Republika* br. 296, Beograd, 2002.
91. «**Poziv iz Rima – trenutak nade**», *Republika* br. 286-287, Beograd, 2002.
92. «**Populistički zaklon ličnosti**», *Dijalog* (spomenica Arif Tanović) br. 1-2, CFIANU BiH, MCM / *Svjetlost*, Sarajevo, 2003.
93. «**Problem kalendara**», *Hlas L'udu*, Novi Sad, 2003.
94. «**Na putu velike nade**», *Hrvatska riječ*, Novi Sad, 2003.
95. «**Enciklopedijski triptih o pravoslavlju**», *Republika* br. 304-305, Beograd, 2003.
96. «**Dijalog crkava na pragu nade**», *Republika* br. 304-305, Beograd, 2003.
97. «**Iz filozofskog nasledja islama**», *Republika* br. 306-307, Beograd, 2003.
98. «**Muke sa simfonijom**», *Republika* br. 310-311, Beograd, 2003.
99. «**Vreme ultimatumu**», *Republika* br. 312-313, Beograd, 2003.
100. «**Crkva i njeno odlučno 'ne' državi**», *Republika* br. 316-317, Beograd, 2003.
101. «**Izazovi bez odaziva**», *Republika* br. 318-319, Beograd, 2003.
102. «**Srblji svi i svuda očekuju čuda**», *Republika* br. 321, Beograd, 2003.
103. «**Jevreji su dobili što su zaslužili**», *Monitor*, Podgorica, jun 2003.

104. «**Srbija do Indije**», *Monitor*, Podgorica, jun 2003.
105. «**Srpska organska misao – izvori i značenja**», *Gordogan* br. 1, Zagreb, 2003.
106. «**Sabornost – regeneracija totalitarizma**», *Republika* br. 334-335, Beograd, 2004.
107. «**Da i ne Alena Bezansona - pred kapijama Evrope**», *Republika* br. 338-339, Beograd, 2004.
108. «**Srbija zbunjena između trona i oltara**», *Republika* br. 324-325, Beograd, 2004.
109. «**Balkanski krug krvlju i perom**», *Monitor*, Podgorica, septembar, 2004.
110. «**Rizični koraci u budućnost**», *Republika* br. 326, Beograd, 2004.
111. «**Treće iskušenje**», *Republika* br. 326, Beograd, 2004.
112. «**Zapis o palanačkom Zoilu**» (o knjizi *Đinđić u mreži mafije*), *Republika* br. 336-337, Beograd, 2004.
113. «**Neobična istorija jedne naučne karijere**», *Republika* br. 340-341, Beograd, 2004.
114. «**Ideološke mantre vladike Atanasija Jevtića**», *Republika* br. 327, Beograd, 2004.
115. «**Iskušenje klerikalizacije**», *Republika* br. 352-353, Beograd, 2005.
116. «**Evropsko vreme tranzicije**», *Republika* br. 356-357, Beograd, 2005.
117. «**Borba (rat) za kanonske teritorije**», *Republika* br. 362-363, Beograd, 2005/*Monitor*, Podgorica, juni 2005.
118. «**Autokefalsnost kao jabuka razdora**», *Republika* br. 364-365, Beograd, 2005.
119. «**Sekularizam i klerikalizam**», *Republika* br. 370-371, Beograd, 2005.

120. «**Sveci i osvetnici**», *Republika* br. 366-367, Beograd, 2005.
121. «**Crkva i država u potrazi za modelom odnosa**», *Limes plus* br. 1, Beograd, 2005.
122. «**Zilotski duh kruži Srbijom**», *Monitor*, Podgorica, februar, 2005.
123. «**Rukopis kneza Miloša**», *Monitor*, Podgorica, mart 2005.
124. «**Selektivno sjećanje**», *Monitor*, Podgorica, mart 2005.
125. «**Bojovnik među anđelima**», *Monitor*, Podgorica, mart 2005.
126. «**Ko su škorpioni u mantijama**», *Monitor*, Podgorica, jun 2005.
127. «**Problem kalendara – između jevanđelja i astronomije**», *Republika* br. 360-361, Beograd, 2005.
128. «**Crkveno-političke magle**», *Republika* br. 374-375, Beograd, 2006.
129. «**Strah od ekumenizma**», *Svjetlo riječi*, Sarajevo, 2006.
130. «**Prolećne ide u Beogradu**», *Monitor*, Podgorica, mart 2006.
131. «**Sijenka trećeg Rima**», *Monitor*, Podgorica, mart 2006.
132. «**Uхватiti mesta duši – i preči put za to**», *Republika* br. 376-377, Beograd, 2006.
133. «**Antikomunizam – novi bauk u Evropi**», *Republika* br. 380-381, Beograd, 2006.
134. «**Breme patrijarha Pavla**», *Republika* br. 382-385, Beograd, 2006.
135. «**Zakašnjeli refleksi**», *Monitor*, Podgorica, juni 2006.
136. «**Tipična balkanska enigma**», *Monitor*, Podgorica, avgust 2006.
137. «**O totalitarizmu i misticizmu**» (o knjizi Marka Oršolića *Zlo dusima nasuprot – religija i nacionalsocijalizam*), *Republika* br. 388-389, Beograd, 2006.

138. «**SPC – pozvana i prozvana**», *Monitor*, Podgorica, avgust 2006.
139. «**Egzorcističke vježbe vladike Irineja**», *Monitor*, Podgorica, septembar 2006.
140. «**Politika nije sudbina**», *Svjetlo riječi*, Sarajevo, septembar 2006.
141. «**Egzorcističke i druge vežbe**» (u Crkvi i oko nje), *Republika* br. 390-391, Beograd, 2006.
142. «**Političko-crkvene manipulacije u pet slika**», *Republika* br. 392-395, Beograd, 2006.
143. «**Iskušenja Benedikta XVI**», *Monitor*, Podgorica, decembar 2006.
144. «**Crnogorski vjerski rat**», *Monitor*, Podgorica, decembar 2006.
145. «**Raskol i jeres : pitanja bez odgovora**», *Limes Plus* br. 2/3, Beograd, 2006.
146. «**Medijski svetski i sveti rat**», *Limes Plus* br. 2/3, Beograd, 2006.
147. «**Pobuna u monaškoj republici**», *Monitor*, Podgorica, januar 2007.
148. «**Falsifikat s mirisom jorgovana**», *Republika* br. 398-401, Beograd, 2007.
149. «**Vječno treće iskušenje**», *Monitor*, Podgorica, februar 2007.
150. «**Slučaj Kosova: enigme jednog konflikta**» – *Limes Plus* br. 1, Beograd, 2007.
151. «**SPC na Kosovu**», *Monitor*, Podgorica, mart 2007.
152. «**Vehabije – kao srpska muka**», *Monitor*, Podgorica, mart 2007.
153. «**O nejasnom u jasnom – ili obrnuto**», *Monitor*, Podgorica, april 2007.
154. «**Crkveni pluralizam – novi demon**», *Monitor*, Podgorica, jun 2007.
155. «**Opasno srastanje**», *Monitor*, Podgorica, jul 2007.

156. «**Zavetna misao bez misli**», *Republika* br. 406-411, Beograd, 2007.
157. «**S Kalemegdana, pogled u prazninu**», *Beton* br. 27, dodatak *Danasa*, Beograd, septembar 2007.
158. «**Apsolutni politički post**», *Evropa* br. 178, Beograd, septembar, 2007.
159. «**Izazov političkog personalizma**», *Republika* br. 412-413, Beograd, 2007.
160. «**Senka u polju ekumenskih nada**», *Republika* br. 412-413, Beograd, 2007.
161. «**Nevolje sa granicama**», *Republika* br. 412-413, Beograd, 2007.
162. «**Pirova pobjeda vladike Filareta**», *Republika* br. 414-415, Beograd, 2007.
163. «**Zapisi o opsenarima i varvarima**», *Republika* br. 416-417, Beograd, 2007.
164. «**Dela i dani patrijarha Pavla**», *Evropa* br. 191, Beograd, decembar 2007.
165. «**Srpska pravoslavna crkva u ciklusu kosovske drame**», ogled u naučnom zborniku *Između autoritarizma i demokratije*, knjiga treća, „Nacionalni i državni interes Srbije“, Beograd, decembar, 2007.
166. «**Strah od istoka**», *Evropa* br. 196, Beograd, januar 2008.
167. «**Rusko-srpsko proleće srednjega veka**», *Republika* br. 422-423, Beograd, 2008.
168. «**Srpsko-crnogorski verski rat**», *Republika* br. 422-423, Beograd, februar 2008.
169. «**Na margini crkvenog spora – čija je Makedonija**», *Republika* br. 424-425, Beograd, mart 2008.
170. «**Sumnje u kraj istorije**», *Republika* br. 424-425, Beograd, mart 2008.
171. «**Kosovske trube jerihonske**», *Republika* br. 426-427, Beograd, april 2008.

172. «**Novi Zavet – kosovski i politički**», *Republika* br. 428-429, Beograd, maj 2008.
173. «**Politička siročad velike Srbije**», *Republika* br. 430-431, Beograd, jun 2008.
174. «**Bura na Arhijereskom saboru**», *Republika* br. 432-433, Beograd, jul 2008.
175. «**Slava u Gračanici**», *Republika* br. 434-435, Beograd, avgust 2008.
176. «**Oklevetani antifašizam**», *Beton* br. 5, dodatak *Danasa*, Beograd, juli 2008.
177. «**Gorki plodovi klerikalizacije**», *Evropske sveske* br. 2, Beograd, juli 2008 / *Monitor*, Podgorica, avgust 2008.
178. «**Politički vašar u palanci**», *Republika* br. 436-437, Beograd, septembar 2008.
179. «**Kosovo u srcu i negde na Kavkazu**», *Republika* br. 438-439, oktobar 2008.
180. «**Dva idola i dva generala**», *Republika* br. 440-441, Beograd, novembar 2008.
181. «**Jesen patrijarha**», *Monitor*, Podgorica, oktobar 2008.
182. «**Vojvođanski kulturni obrazac**», esej u knjizi *Multietnički identitet Vojvodine – izazovi u 2007-08*, *Helsinške sveske* br. 27, Beograd, 2008.
183. «**Verska štampa na jezicima manjina**», esej u knjizi *Multietnički identitet Vojvodine – izazovi u 2007-08*, *Helsinške sveske* br. 27, Beograd, 2008.
184. «**Tri marginalije o vojvođanskom identitetu**», esej u knjizi *Multietnički identitet Vojvodine – izazovi u 2007-08*, *Helsinške sveske* br. 27, Beograd, 2008.
185. «**Vojvođanski identitet - nekoliko marginalija**», umesto priloga u knjizi *Multietnički identitet Vojvodine – izazovi u 2007-08*, *Helsinške sveske* br. 27, Beograd, 2008.

186. «**Crkva u miljeu multikulturalnosti**», esej u knjizi „ *Multietnički identitet Vojvodine – izazovi u 2007-08, Helsinške sveske* br. 27, Beograd, 2008.
187. «**Sumnje u kraj sekularizma**», fragmenti iz šire rasprave koja je delom objavljena iz knjige *Snaga lične odgovornosti, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji – svedočanstvo* br. 32 (posvećena dr. Latinki Perović), Beograd, 2008.
188. «**Poraz sabornosti na arhijerejskom saboru**», *Republika* br. 442-443, Beograd, decembar 2008.
189. «**Klerikalizam i antiklerikalizam u Srbiji**», *Republika* br. 444-445, Beograd, 2009.
190. «**Neko je bacio kamen u vodu**», *Republika* br. 444-445, Beograd, 2009.
191. «**Blažena crkveno-politička opozicija**», *Republika* br. 446-447, Beograd, 2009.
192. «**Hitlerovi pravoslavci**», *Danas*, Beograd, 2009.
193. «**Opet o crkvi i državi**», *Republika* br. 448-449, Beograd, 2009.
194. «**Ni caru carevo ni bogu božje**», *Republika* br. 450-451, Beograd, 2009.
195. «**Pretnje rasne, imovinske i verske isključivosti**», *Republika* br. 452-453, Beograd, 2009.
196. «**Nema mira među episkopima**», *Republika* br. 452-453, Beograd, 2009.
197. «**I posle Pavla Pavle**», *Republika* br. 454-455, Beograd, 2009.
198. «**Ozbiljne sumnje u kraj sekularizma**», *Republika* br. 456-459, Beograd, 2009.
199. «**Pravoslavlje u svetu – strategija i otpori**», *Republika* br. 456-459, Beograd, 2009.
200. «**Legalizacija divlje političke gradnje**», *Republika* br. 460-461, Beograd, 2009.

201. «**Niski napon visoke politike**», *Republika* br. 462-463, Beograd, 2009.
202. «**Visoki gost iz Rusije u Sinodu**», *Republika* br. 464-465, Beograd, 2009.
203. «**Vreme rehabilitacija na prečac**», *Republika* br. 464-465, Beograd, 2009.
204. «**Poslednja jesen patrijarha Pavla**», *Republika* br. 466-467, Beograd, 2009.
205. «**Ruženje Isusa**», *Danas*, Beograd, septembar 2009.
206. «**Ne ljutite se mnogo na Danas**», *Danas*, Beograd, novembar 2009.
207. «**Vreme i breme patrijarha Pavla**», *Danas*, Beograd, novembar 2009.
208. «**Za Ljotića je crkveni vrh SPC bio suviše levičarski**», *Danas*, Beograd, decembar 2009.
209. «**Ateizam nije bauk**», *Danas*, Beograd, februar 2010.
210. «**Sređivanje stanja u SPC**», *Danas*, Beograd, februar 2010.
211. «**Raskol je rana koja najteže zaceljuje**», *Politika*, Beograd, mart 2010.
212. «**O Hitlerovim pravoslavicima**», *Danas*, Beograd, mart 2010.
213. «**Višak svetaca**», *Danas*, Beograd, maj 2010.
214. «**Santo subito**», *Danas*, Beograd, jun 2010.
215. «**Simboli su signali**», *Republika* br. 468-469, Beograd, 2010.
216. «**Apeli i vapaji upućeni narodu**», *Republika* br. 470-471, Beograd, 2010.
217. «**Pečat duha smutnje i razdora**», *Republika* br. 472-473, Beograd, 2010.
218. «**Trotomna antidemokratska biblija**», *Republika* br. 474-475, Beograd, 2010.
219. «**Metla patrijarha Irineja**», *Republika* br. 478-479, Beograd, 2010.
220. «**Hod po mukama patrijarha Irineja**», *Republika* br. 480-483, Beograd, 2010.

221. «**Puzeći raskol u srpskoj crkvi**», *Republika* br. 484-485, Beograd, 2010.
222. «**Ratne zurle efendije Zukorlića**», *Republika* br. 486-489, Beograd, 2010.
223. «**Kosovski raskol u SPC**», *Republika* br. 486-489, Beograd, 2010.
224. «**Crkvena lađa u oluji**», *Republika* br. 490-491, Beograd, 2010.
225. «**Kosovski boj crkvenih velmoža**», *Republika* br. 492-493, Beograd, 2011.
226. «**O klanju i oranju**», *Republika* br. 494-495, Beograd, 2011.
227. «**Tolstojeva drama**», *Danas*, Beograd, januar 2011.
228. «**O ideološko-političkom obrascu u SPC**», *Republika* br. 496-497, Beograd, 2011.
229. «**Jedno istorijsko ogledalo srpsko**», *Republika* br. 496-497, Beograd, 2011.
230. «**Tajne kao sredstvo vladanja**», *Republika* br. 496-497, Beograd, 2011.
231. «**Muke s ćoravom strategijom**», *Republika* br. 498-499, Beograd, 2011.
232. «**Laž nije na spasenje**», *Republika* br. 504-507, Beograd, 2011.
233. «**Sumorno proleće patrijarha Irineja**», *Republika* br. 504-507, Beograd, 2011.
234. «**Kompleksna sociologija Edgara Morena**», *Republika* br. 504-507, Beograd, 2011.
235. «**Prolegomena za srpsko-rusku strategiju**», *Republika* br. 508-511, Beograd, 2011.
236. «**U Sandžaku nema mira**», *Republika* br. 512-515, Beograd, 2011.
237. «**Treća seoba Srba nije uspela**», *Republika* br. 516-519, Beograd, 2012.
238. «**Traktat o sekularnoj i laičkoj državi**», *Republika* br. 516-519, Beograd, 2012.

239. «**Igre i igrice bez granica**», *Republika* br. 520-521, Beograd, 2012.
240. «**Rođenje fašizma iz duha palanke**», *Republika* br. 520-521, Beograd, 2012.
241. «**Krah države u začaranom krugu**», *Republika* br. 520-521, Beograd, 2012.
242. «**Carska pobeda na izborima**», *Republika* br. 522-523, Beograd, 2012.
243. «**Svedok srpske strane rata**», *Republika* br. 522-523, Beograd, 2012.
244. «**Sarajevske noći i magle**», *Republika* br. 524-525, Beograd, 2012.
245. «**‘Vojvoda’ na čelu republike**», *Republika* br. 528-531, Beograd, 2012.
246. «**Povratak Roze Luksemburg**», *Republika* br. 528-531, Beograd, 2012.
247. «**Balkan je na nultom stepenu tolerancije**», *M novine* br. 523-525, Sremska Mitrovica, 2012.
248. «**Bogat leksikon i panorama ideja**», *Oslobođenje*, Sarajevo, 2012.
249. «**Kad istina kasni**», *Republika* br. 532-535, Beograd, 2012.
250. «**Je li bilo izbora ?**», *Republika* br. 532-535, Beograd, 2012.
251. «**Neuhvatljiva granica između bolesti i stvaranja**», *Republika* br. 536-539, Beograd, 2012.
252. «**Nije jasno kuda srljamo !**», *Republika* br. 536-539, Beograd, 2012.
253. «**Nezavršena kosovska večera**», *Danas*, Beograd, novembar 2012.
254. «**Vreme rehabilitacije na prečac**», *Republika* br. 540-541, Beograd, 2012.
255. «**Odluka će biti bolna**», *Republika* br. 540-541, Beograd, 2012.
256. «**Milanski edikt je slavljen, ali je tolerancije bilo malo**», *Danas*, Beograd, januar 2013.

257. «Kosovo nije bajka», *Republika* br. 542-543, Beograd, 2013.
258. «Scila i haridba kao sudbina», *Republika* br. 544-545, Beograd, 2013.
259. «Duga senka cara Konstantina», *Republika* br. 544-545, Beograd, 2013.
260. «Hod po mukama i komentari», *Republika* br. 546-547, Beograd, 2013.
261. «Balkanske stigme i enigme ili eppur si muove», *Republika* br. 546-547, Beograd, 2013.
262. «Delo na videlo», *Republika* br. 548-549, Beograd, 2013.
263. «Aca Singer, svedok u vremenu zla», *Republika* br. 550-551, Beograd, 2013.
264. «Sudar nebeske i zemaljske Srbije», *Republika* br. 550-551, Beograd, 2013.
265. «Rehabilitacije i manipulacije», *Republika* br. 556-557, Beograd, 2013.
266. «Srbija umorna od sebe», *Republika* br. 558-559, Beograd, 2013.
267. «Milanski ili niški edikt cara Konstantina», *Republika* br. 560-563, Beograd, 2013.
268. «Milanski edikt i komentari», *Politikon* br. 6, Novi Sad, 2013.
269. «Car Konstantin u novom istorijskom ogledalu», *Republika* br. 564-565, Beograd, 2014.
270. «Nedovršene ispovesti Borisa Tadića», *Republika* br. 564-565, Beograd, 2014.
271. «Pod senkom velikog brata», *Republika* br. 568-569, Beograd, 2014.
272. «Putevi i stramputice klerikalizma», *Republika* br. 568-569, Beograd, 2014.
273. «Ruska bratska pomoć», *Republika* br. 570-571, Beograd, 2014.
274. «Beogradska uskršnja razglednica», *Republika* br. 570-571, Beograd, 2014.

275. «**Senke varljivog proleća beogradskog**», *Republika* br. 570-571, Beograd, 2014.

276. «**V.V. Putinu pohvala uz jednu opasku**», *Republika* br. 572-573, Beograd, 2014.

277. «**Iz Rima s velikom nadom**», *Danas*, Beograd, april 2014.

Nagrade i priznanja:

Dobitnik nagrade «Konstantin Obradović» za 2007. godinu, za unapređenje kulture i ljudskih prava, Beograd, 09.12.2007.

Dobitnik novinarske nagrade «Dušan Bogavac», za etiku i hrabrost, Beograd, 22.10.2008.

Dobitnik «Vukove povelje» za 2008. godinu, za vrhunska ostvarenja u istraživanju nacionalne kulture i pedagoške baštine, Loznica-Beograd, 08.11.2008.

Dobitnik Posebnog priznanja Nezavisnog društva novinara Vojvodine iz Novog Sada pod pokroviteljstvom Skupštine AP Vojvodine i predsednika Vlade AP Vojvodine, za promovisanje tolerancije, multikulturalizma, interkulturalnog i interetničkog dijaloga, Bačka Topola, 16.11.2011.

Dobitnik nagrade «Dobar primer Novog optimizma» za 2014. godinu (posthumno) Pokreta «Novi optimizam» iz Zrenjanina, na Međunarodni dan ljudskih prava, kao dobar primer pojedinca zajednici i društvu, a zbog svog delovanja i zalaganja za vrednosti koje su jasno izražene u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, Zrenjanin, 10.12.2014.

Diplomirao na Filološkom fakultetu u Beogradu 1964 godine, na grupi „Jugoslovenska i opšta književnost“ i stekao zvanje profesora Jugoslovenske i opšte književnosti.

Godine 1975 završio treći stepen studija na Filološkom fakultetu u Beogradu i stekao akademski stepen magistra filoloških nauka.

Govorio je i pisao ruski i francuski jezik.

Dugogodišnji književni kritičar (od 1969 god.): u *NIN-u*, *Književnim novinama*, *Književnoj kritici*, *Književnosti*, *Književnoj reči*, *Savremeniku*, *Kulturi*, *Letopisu matice srpske*, *Izrazu*, itd.

Član Foruma pisaca u Beogradu od 2000. godine.

Član PEN kluba (međunarodno udruženje književnika), od 4. juna 2004. godine.

Saradnik mnogih časopisa i novina u zemlji i u inostranstvu: *Republika* (stalni saradnik od 1993 do 2014 godine), *Danas*, *Naša borba*, *Vreme*, *Nin*, *Sremske novine*, *Monitor*, *Reporter*, *Odgovor*, *Svetlost*, *Politika*, *Književna reč*, *Savremenik*, *Književnost*, *Delo*, *Kultura*, *Bosna forum*, *Dijalog*, *Zarez*, *Crnogorski književni list*, *Helsinške sveske*, *Helsinška povelja*, *Građanski list*, *Zbornik*, *Svjetlo riječi*, *Srpski Sion*, *Dnevnik*, *Bosansko-hercegovački dani*, *Crta*, *Mladina*, *Gordogan*, *Informator*, *Pečat i Beton - dodaci Danasa*, *Novosti 8*, *Borba*, *Limes plus*, *Hlas L'udu*, *Hrvatska riječ*, *Evropa*, *Evropske sveske*, *Sarajevsko oslobođenje*, *Ouest-France*, *Nuova Europa*, *Gazada*, *Esprit*, *Ruska misao*, itd.

Saradnik «Peščanika» od 2003. godine do danas, i «Autonomije» od 2011. godine do danas.

Učesnik na mnogim međunarodnim simpozijumima i naučnim skupovima u zemlji i u inostranstvu: u Parizu, Strazburu, Beču, Rimu, Vatikanu, Milanu, Vićenci, Veneciji, Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Sarajevu, Mariboru, Subotici, Podgorici, Osijeku, Opatiji, Baru, Nišu, itd.

Zadruga Res Publica i izdavačko preduzeće MostArt započeli su projekat izdavanja svih tekstova Mirka Đorđevića objavljenih u listu *Republika*. Prva knjiga, *Šta čitate?*, koja sadrži prevode i prikaze knjiga, objavljena je 2015. godine (priredio Dragan Stojković).

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
316:929 Ђорђевић М.
271.2-36:929 Sava, sveti

ЂОРЂЕВИЋ, Мирко

Negativna svetosavska paralipomena / Mirko Ђорђевић;
Приређивачи: Pavel Domonji, Ksenija Ђорђевић Léonard. - Novi Sad:
Vojvođanska politikološka asocijacija, 2015 (Novi Sad : Tampograf). -
239 str. : 21 cm.- (Edicija Politeja; knj.3)

Tiraž 200. - Bibliografija

ISBN 978-86-89611-06-9

а) Ђорђевић, Мирко (1938-2014) б) Светосавље - Одлике

COBISS.SR-ID 301905671